

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGÝ ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITÝTYNYŇ

HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№4, 85-ТОМ

2024

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№4, 85-том
2024**

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№4, том 85
2024

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№4, 85 vol
2024

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№4, 85-том, 2024

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының бас директоры (Алматы,
Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы,
магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

МАҒАЗБЕКОВ Нұр Жандосұлы, магистр,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының ғылыми қызметкері, (Алматы,
Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:
Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:
Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован
24 марта 2005 года в
Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта

Республики Казахстан.

Свидетельство о регистрации:
24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№4, том 85, 2024

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, академик НАН РК,
генеральный директор Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:
КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:
САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Технический редактор:
Магазбеков Нур Жандосулы, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,

+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.

«KERUEN»

№4, 85 vol, 2024

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Academician of the National
Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Director General of the Institute of Literature and Art
named after MO Auezov (Almaty, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editor:

SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's
degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

Technical Editor:

Magazbekov Nur Zhandosuly, Master's degree,
researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature
and Art (Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадияша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ҚАЛИЕВА Альмира Қайырттайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СҰЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қананияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гүлназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)
H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния)
H = 1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)
H = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжәхан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилъра Сафаралиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Акlima Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖУНДИБАЕВА Арай Кананиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) Н = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) Н = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) Н = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216628445>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192676955>

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57213160949>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57212550200>

SULTAN Yertay, Ph.D., Leading Researcher Literature of M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216705450>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

- Әзібаева Б.У.* Халел Досмұхамедұлының филологиялық еңбектерінде ұстанған герменевтика қағидағтары.....17
- Өскен Ә., Қамзабекұлы Д., Екіджі М.* Ясауи және Абай – алаш жұртының рухани тұғыры.....30
- Ананьева С.В., Галай К.Н., Демченко А.С.* Қ.И. Сәтбаевтың әдебиет, өнер және ғалымның эпистолярлық мұрасы туралы зерттеулерінің стильдік ерекшелігі.....47
- Байжігіт Б.С., Шмакова Е.С., Бегалиева С.Б.* Авторлық позицияның абсурдистік әдістері (Н. Верёвочкин «Гогольдің бас сүйегі»).....56
- Абишева Ш., Кенбаева А.З.* Топонимдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері (қазақ, қарақалпақ және татар эпостары бойынша).....64
- Кәрімхан З.Т., Әубәкірова Қ.Ә., Қасымов А.А.* Мемуарлық проза эволюциясы: көне түркі жазбаларынан бүгінгі күнге дейін.....76
- Хуатбекұлы Е., Нурақбаева А.З., Абиханова Г.* Қазіргі қазақ прозасы: жанрлық ізденістер мен микрожанр үлгілері.....90
- Абиыр Қ.Е.* Ж. Тұрлыбайұлының Райымбек батыр атты роман-дилогиясындағы ұлттық мұрат және қаһармандық рухтың бейнеленуі.....101
- Мухамадиев Х.С., Удербает А.Ж., Амралинова Б.Б.* Портреттік очерктегі «Қ.И.Сәтбаев – жұлдызды тұлға» концепциясы.....115
- Арукенова О.А.* Михаил Земсковтың «Перигей» романындағы постотаршылдық дискурс.....130
- Нурбосынова Б.А., Толысбаева Ж.Ж., Саитова Г.Ю.* Цифрлық мәдениет Қазақстанның қазіргі поэзиясын визуализациялаудың триггері ретінде.....142
- Ишанова Д.М., Сладкевич Ж.Р.* Қазақ әдебиетіндегі гендерлік поэтика мәселелері.....157
- Магазбеков Н.Ж., Мәдібаева Қ.Қ., Мұқатаева С.А.* Абай шығармаларындағы құндылықтар жүйесі.....169
- Тоқтар Г.М., Сәрсенбаева Ж.Б., Құрманбаева А.П.* Алаш қаламгерлерінің шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы және ұлттық құндылықтар мәселесі.....183
- Туяқбаев Г.А., Жолмаханова А.Б., Ботабаева Ж.Т.* Фольклортанудағы түркілік дүниетаным мәселелері және топонимдік аңыздар.....195

ӨНЕРТАНУ

- Қазтуганова А.Ж.* Академиялық музыкатанушылардың еңбектеріндегі халықтық аспаптық музыканың классигі.....209
- Ыдырыс З.А., Шарипова Д.С., Аксакалова Ж.А.* Қазақстанның қазіргі өнеріндегі романтизм феномені: мүсін және кескіндеме.....221

АУДАРМА

- Алтысбаева А.Е., Ашимханова С.А., Бурибаева М.А.* Аудармашы лабораториясы немесе М.Жұмабаев поэзиясының ағылшын тіліне аударылу тарихы.....240

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Азибаева Б.У. Принципы герменевтики в филологических трудах Халела Досмухамедулы...17

Оскен А., Камзабекулы Д., Екиджи М. Ясауи и Абай – Духовный пьедестал народа Алаш.....30

Ананьева С.В., Галай К.Н., Демченко А.С. Стилевое своеобразие исследований
К.И. Сатпаева о литературе, искусстве и эпистолярного наследия ученого.....47

Байжигит Б.С., Шмакова Е.С., Бегалиева С.Б. Абсурдистские приемы репрезентации
авторской позиции (Н. Веревочкин «Череп гоголя»).....56

Абишева Ш., Кенбаева А.З. Национально-культурные своеобразие топонимов
(по материалам казахского, каракалпакского и татарского героических эпосов).....64

Каримхан З.Т., Аубакирова К.А., Касымова А.А. Эволюция мемуарной прозы:
от древнетюркских надписей до наших дней.....76

Хуатбекулы Е., Нуракбаева А.З., Абиханова Г.Д. Современная казахская проза:
жанровое исследование и микрожанровые образцы.....90

Абыр К.Е. Репрезентация национального идеала и героического духа в романе-дилогии
Ж. Турлыбайулы «Райымбек батыр».....101

Мухамадиев Х.С., Удербает А.Ж., Амралинова Б.Б. Концепт «К.И. Сатпаев –
«звёздная личность» в портретном очерке.....115

Арукенова О.А. Постколониальный дискурс в дебютном романе Михаила Земскова
«Перигей».....130

Нурбосынова Б.А., Толысбаева Ж.Ж., Саитова Г.Ю. Цифровая культура как триггер
визуализации современной поэзии Казахстана.....142

Ишанова Д.М., Сладкевич Ж.Р. Проблемы гендерной поэтики в казахской литературе.....157

Магазбеков Н.Ж., Мадиева К.К., Мукатаева С.А. Система ценностей
в произведениях Абая.....169

Токтар Г.М., Сарсенбаева Ж.Б., Курманбаева А.П. Идея независимости в творчестве
писателей Алаша и вопросы национальных ценностей.....183

Туякбаев Г.А., Жолмаханова А.Б., Ботабаева Ж.Т. Проблемы тюркского мировосприятия
в фольклористике и топонимические легенды.....195

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Казтуганова А.Ж. Классик народной инструментальной музыки в трудах
академических музыковедов.....209

Ыдырыс З.А., Шарипова Д.С., Аксакалова Ж.А. Феномен романтизма в современном
искусстве Казахстана: скульптура и живопись.....221

ПЕРЕВОД

Алтысбаева А.Е., Ашимханова С.А., Бурибаева М.А. Лаборатория переводчика или история
перевода поэзии М. Жумабаева на английский язык.....240

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

LITERARY STUDIES

Azibayeva B.U. Principles of hermeneutics in philological works of Khalel Dosmukhameduly.....17

Osken A., Kamzabekuly D., Ekici M. Yesevi and Abai – the spiritual pedestal of the Alash people....30

Ananyeva S.V., Galai K.N., Demchenko A.S. Stylistic peculiarities of K.I. Satpayev's research on literature, art and the epistolary heritage of the scientist.....47

Bayzhigit B.S., Shmakova E.S., Begaliyeva S.B. Absurdist techniques of representation of the author's position (N. Veryovochkin «Gogol's skull»).....56

Abisheva Sh., Kenbayeva A.Z. National-cultural uniqueness of toponyms (on materials of Kazakh, Karakalpak and Tatar heroic epics).....64

Karimkhan Z.T., Aubakirova K.A., Kassymova A.A. Evolution of memoir prose: from ancient turkic inscriptions to the present day.....76

Khuatbekuly E., Nurakbayeva A.Z., Abikhanova G.D. Modern kazakh prose: genre research and microgenre samples.....90

Abiyer K.E. Representation of national ideals and heroic spirit in novel-diology Raiymbek batyr by Zh. Turlybaituly.....101

Mukhamadiev H.S., Uderbaev A.J., Amralinova B.B. The concept «K.I. Satpayev – a stellar personality» in a portrait essay.....115

Arukenova O.A. Post-colonial discourse in the Mikhail Zemskov's debut novel «Perigee».....130

Nurbossynova B.A., Tolysbaeva Z.Z., Saitova G.Y. Digital culture as a trigger of Kazakhstan modern poetry's visualization.....142

Ishanova D.M., Sladkevich Zh.R. Problems of gender poetics in kazakh literature.....157

Magazbekov N.Zh., Madibayeva K.K., Mukatayeva S.A. The system of values in Abai's works...169

Toktar G.M., Sarsenbayeva Zh.B., Kurmanbayeva A.P. The idea of independence in the works of Alash writers and issues of national values.....183

Tuyakbayev G.A., Zholmahanova A.B., Botabayeva Zh.T. Issues of the turkish world in folklore studies and toponymous legends.....195

ART STUDIES

Kaztuganova A.Zh. Classic of folk instrumental music in the works of academic musicologists...209

Ydyris Z.A., Sharipova D.S., Aksakalova Zh.A. The phenomenon of romanticism in contemporary art of Kazakhstan: sculpture and painting.....221

TRANSLATION

Alpysbayeva A.E., Ashymkhanova S.A., Buribayeva M.A. Translator's laboratory or translation history of M. Zhumabayev's poetry into english.....240

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «Керуен».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжесхан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

Б.У. Әзібаева

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ҰСТАНҒАН ГЕРМЕНЕВТИКА ҚАҒИДАТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Халел Досмұхамедұлының филологиялық еңбектерінде зерттеудің негізгі әдісі ретінде алынған герменевтика қағидалары мен эдиция ережелерінің көрінісі зерделенді. Негізгі мамандығы (медицина, жаратылыстану, табиғаттану) бойынша жазылған еңбектерінен тыс Х.Досмұхамедұлы гуманитарлық ғылымдардың көптеген өзекті мәселелерін алғашқылардың бірі болып ғылыми зерттеу нысанына алды. Тілтану, терминжасау, аударма, әдебиеттану, фольклортану ғылымдарының қалыптасып, дамуына зор үлес қосты. Қазақтың тарихына, этнопсихологиясына қатысты зерттеулер жазды. Фольклорлық мұраны жинап, жариялаудың қоғам үшін зәрулігі мен маңыздылығын басқа да Алаш қайраткерлері тәрізді жақсы түсінген Х.Досмұхамедұлы фольклор мәтіндерін жинады, жариялады және зерттеді. Сондай-ақ ғалым ХІХ ғ. ақын-жыраулар поэзиясын ел аузынан жинап, жариялап, ғылыми айналысқа енгізді, зерттеді. Мақалада Х.Досмұхамедұлы қазақ ғылымында бірінші болып герменевтика мен соның аясында қалыптасқан эдициялық мәтінтанудың ережелерін негізгі зерттеу әдісі ретінде таңдағаны зерделенді. Ежелгі Грекияда б.з.д. 480-323 жж. аралығында орын тепкен шығармашылық үдерістерден бастау алған, философиялық сипатқа ие герменевтика методологиясы мәтінді туғызған тарихи-мәдени мен ситуативті контекстерді зерттеу, ақын, жыршы, жыраудың ойын, түпкі ниетін анықтау арқылы мәтіннің тереңде жатқан мән-мағынасын ашуға, танып ұғынуға, адекватты интерпретациясын жасауға мүмкіндік береді. Тану, ұғыну, түсіну сынды философиялық категорияларды зерттеу құралы еткен Х.Досмұхамедұлы 1922 ж., яғни 102 жыл бұрын «Абай тек өлеңші емес, терең саналы адам, философ. Жазған сөзін түсінуге ой керек» деп көрегендікпен жазған. Еуропа ғылымының жетістіктерін меңгерген Х.Досмұхамедұлының үздік ойлы еңбектері өзімен бірге репрессияға ұшырады. Көп жылдар бойы отандық ғалымдар олардан бейхабар болды. Алайда, бүгінгі таңда ХХІ ғасыр ғылымы аясында да оның еңбектері айтарлықтай ғылыми-практикалық әлеуетке ие.

Алғыс: Мақала «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» № АР14870833 гранттық жоба аясында жазылды.

Кілт сөздер: таным, тану, түсіну, интерпретация, контекст, мән-мағына, герменевтика канондары, эдиция.

Б.У. Азибаева

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Принципы герменевтики в филологических трудах Халела Досмұхамедұлы

Аннотация. В статье рассмотрено отражение в филологических трудах Х.Досмұхамедова канонов герменевтики и возникшей в ее рамках эдиционной текстологии, взятых ученым в качестве

главного метода своих исследований. Помимо работ, написанных в рамках своей профессии (медицина, естествознание, природоведение) Х.Досмухамедов одним из первых начал разработку многих животрепещущих для общества вопросов гуманитарных наук. Он внес значительный вклад в становление таких научных направлений как лингвистика, терминология, переводоведение, литературоведение, фольклористика. Написал исследования по вопросам истории и этнопсихологии. Как и другие деятели Алаша, хорошо осознавая важность и актуальность сбора и публикации материалов фольклорного наследия, Х.Досмухамедов собирал, публиковал и изучал фольклор. Также он собирал, записывал, вводил в научный оборот и изучал образцы поэзии акынов, жырау и жырши XIX в. Он первым в отечественной науке избрал методом анализа каноны герменевтики и правила сформировавшейся в ее рамках эдиционной текстологии. Истоки герменевтики, имеющей, «как часть искусства мышления», философский характер, восходят к художественным процессам, имевшим место в Древней Греции в период 480-323 гг. до н.э. Методология герменевтики дает возможность путем анализа историко-культурного и ситуативного контекстов, а также уточнения замысла, намерений акына, жырау и жырши расшифровать глубокие, порой завуалированные смыслы и значения текстов, уяснить, понять и адекватно интерпретировать их. Х.Досмухамедов воспринимавший философские категории «понимание», «уяснение», «осмысление» как средство анализа художественного текста с огромной прозорливостью писал более чем 102 года назад в 1922 г. «Абай тек өлеңші емес, терең саналы адам, философ. Жазған сөзін түсінуге ой керек». Х. Досмухамедову были доступны достижения европейской науки, передовые исследовательские методологии которой он использовал в своих работах в качестве главного метода анализа. К сожалению, труды репрессированного ученого были запрещены. Долгие годы научное сообщество не могло приобщиться к его научному наследию. Но и сегодня в контексте науки XXI века его труды обладают значительным научно-практическим потенциалом.

Благодарности: Статья написана в рамках грантового проекта «Деятели Алаша и национальный фольклор» № AP14870833.

Ключевые слова: познание, уяснение, понимание, интерпретация, контекст, смысл, каноны герменевтики, эдиция.

B.U. Azibayeva

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Principles of Hermeneutics in Philological Works of Khalel Dosmukhameduly

Abstract. The article examines the reflection of the canons of hermeneutics and the editorial textology that arose within its framework, taken by the scientist as the main method of his research, in the philological works of Kh. Dosmukhamedov. In addition to the works written within the framework of his profession (medicine, natural science, natural history), Kh. Dosmukhamedov was one of the first to begin developing many pressing issues of the humanities for society. He made a significant contribution to the development of such scientific fields as linguistics, terminology, translation studies, literary studies, and folklore studies. He wrote studies on history and ethnopsychology. Like other figures of Alash, well aware of the importance and relevance of collecting and publishing materials of the folklore heritage, Kh. Dosmukhamedov collected, published, and studied folklore. He also collected, recorded, and introduced into scientific circulation samples of poetry by akyns, zhyrau, and zhyrshi of the 19th century. Kh. Dosmukhamedov was the first in Russian science to choose the canons of hermeneutics and the rules of editorial textology formed within its framework as a method of analysis in the article. The origins of hermeneutics, which has, «as part of the art of thinking,» a philosophical character, go back to the artistic processes that took place in Ancient Greece in the period 480-323 BC. The methodology of hermeneutics makes it possible, through the analysis of historical, cultural, and situational

contexts, as well as clarification of the concept, intentions of the akyns, zhyrau, and zhyrshi, to decipher the deep, sometimes veiled meanings and significance of texts, to clarify, understand, and adequately interpret them. Kh. Dosmukhamedov, who perceived the philosophical categories of "understanding," "clarification," and "comprehension" as a means of analysing a literary text with great insight, wrote more than 102 years ago in 1922, "Abai is not just a poet but a deeply thoughtful person and a philosopher. Understanding his writings requires contemplation.". Kh. Dosmukhamedov had access to the achievements of European science, the advanced research methodologies of which he used in his works as the main method of analysis. Unfortunately, the works of the repressed scientist were banned. For many years, the scientific community could not join his scientific heritage. But even today, in the context of the science of the 21st century, his works have significant scientific and practical potential.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the grant project "Alash Figures and National Folklore" No. AP14870833.

Keywords: knowledge, clarification, understanding, interpretation, context, meaning, canons of hermeneutics, edition

1. Кіріспе

Халел Досмұхамедұлы (1883–1939) – қоғам және мемлекет қайраткері, саяси күрескер, Алаш партиясын, Алашорда үкіметін құрушыларының әрі Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі, ағартушы, қазақтың тұңғыш кәсіби дәрігері, энциклопедиялық білім иесі, көрнекті, ойлы филолог, аудармашы, жаратылыстанушы. Ол халқының бостандығы, азаттығы үшін, жалпыадами, демократшыл ұстанымдар үшін бүкіл саналы өмірін, күш-жігерін сарп етіп, аянбай күресті.

Негізгі мамандығы (медицина, жаратылыстану, табиғаттану) бойынша жазылған еңбектерінен тыс Халел Досмұхамедұлы гуманитарлық ғылымдардың көптеген өзекті, күрделі мәселелерін алғашқылардың бірі болып ғылыми зерттеу нысанына алды. Тілтану, терминжасау, аударма, әдебиеттану, фольклортану ғылымдарының қалыптасып, дамуына зор үлес қосты. Қазақтың тарихына, этнопсихологиясына қатысты зерттеулер жазды.

1917 ж. Ақпан төңкерісінің нәтижесінде патшалық жүйе келмеске кеткен соң Х.Досмұхамедұлы қазақ мемлекетін құруға белсене атсалысады. Тездетіп қарулы жасақ – Алаштың атты әскерін (халық милициясы) ұйымдастырады, Самарадағы Комуч үкіметінен қару-жарақ алады. Ұлттық банк ашады, баспахана ұйымдастырады, «Еркін қазақ» газетін жарыққа шығарады. Ең бастысы – Ырғыз бен Маңғыстау арасын мекендеген қалың қазақты ақтың да, қызылдың да, казачествоның да талауына бермей, қорғап тұрады» (Сыздықова, Әнес, 1998: 21).

1919 ж. басында Орталық Алаш үкіметінің қайраткерлері Кеңес өкіметін мойындауға мәжбүр болғаны белгілі. Осылайша Х. Досмұхамедұлының «ат үстінде өткен күрес жылдары» аяқталады. 1920 ж. Х.Досмұхамедұлы Т.Рысқұловтың шақыруымен 1918 ж. отау құрған Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Тәшкен қаласына келеді. Осыдан бастап Х.Досмұхамедұлы өмірінде 1930 ж. қыркүйегіне дейін созылған ғылыми-шығармашылық, ғылыми-ұйымдастырушылық, ұстаздық, баспагерлік қызметпен айналысқан кезең басталады. Осы жылдары ол бірнеше жауапты міндеттерді атқарды, ерекше белсенділік көрсетіп, халқына зор еңбек сіңірді, сонымен қатар қыруар ғылыми еңбектер мен оқулықтар жазды, аударма

жұмыстарымен айналысты (Нүрпейісов, 1996: 59-113), (Мектепов, 1996). Олардың бір парасы медицина, гигиена, биология, адам анатомиясына және өсімдіктер мен жануарлар әлеміне арналды.

Ал, зерттеушінің қазақ руханияты үшін аса мәнді, тұжырымды қорытындыларымен бүгінгі ғылымды да байытуға қауқарлы еңбектері гуманитарлық ғылымдар саласы бойынша жазылды. Мысалы, «Алаш» не сөз? // Қазақ (1913); «Қазақ тіліндегі сингармонизм заңы» // Шолпан (1922, 1923); «Дивани лұғат ат-түрк» // Шолпан (1923); «Қазақтың батырлары: Исатай, Махамбет» // Сәуле (1924); «Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі» // Ақ жол (1924); «Шернияз шешен» // Қызыл Қазақстан (1925); «Жат сөздер туралы» // Қызыл Қазақстан (1926); «Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре» (1927); «Родословная Жалантус Батыра (Ялантуш-Бахадура), строителя медресе Тилля-Кары и Шир-дор в г. Самарканде» Ташкент (1928); «Казахская народная литература» (1928) т.б. Сондай-ақ Х.Досмұхамедұлы фольклорлық мұра мен ақын, жыраулар поэзиясын ел аузынан жинап журнал бетінде және жеке кітап етіп жариялап отырды. Мысалы, «Кенесары-Наурызбай» (1923), «Абай. Таңдамалы өлеңдері» (1922), «Мұрат ақынның сөздері» (1924), «Исатай-Махамбет» (1925), «Аламан» (1926), т.б. Ғалым дайындап жариялаған мәтіндерді зерттеу мақалалармен, ғылыми тұрғыда жазылған түсініктермен жабдықтады. Ғалымның 1991, 1998, 2008 жж. жарық көрген еңбектері аудармаларымен қоса 2017 ж. Ғ.Әнестің құрастыруымен дайындалған басылымда жарық көрді: Досмұхамедұлы Х. Еңбектері. Бірінші, екінші, үшінші томдар.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Жұмыста теориялық және мәтіндік материалды жүйелеу мен құндылық-интерпретациялық тәсілдер аясында жүргізілген объективті-аналитикалық талдау әдісі қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақала жазу үшін Х.Досмұхамедұлының әдебиеттану мен фольклортану саласы бойынша жазған еңбектері, баспа бетінде жариялаған қазақ сөз өнерінің үлгілері, ол туралы жазылған ғылыми еңбектер, зерттеу методологиясына қатысты жазылған теориялық зерттеулер жаңадан мұқият талданып, ой-елегінен өткізілді.

3. Талқылау

Біздің мақсатымыз – Х.Досмұхамедұлы фольклор мен XIX ғ. ақындары мен жырауларының туындыларын тану, ұғыну, бағалау және түсінік беру процесінде герменевтика ұстанымдарын қалай түсініп, қандай жол/әдістермен іске асырғанын зерделеу.

Герменевтиканың генезисі Ежелгі Грекия тарихының классикалық кезеңінде (б.з.д. 480-323 жж.) орын тепкен шығармашылық үдерістермен тікелей байланысты. Ғылымның бұл саласы Ежелгі Грекия тарихының архаикалық кезеңінде (б.з.д. 800-500 жж.) жазылған мәтіндердегі (мысалы Гомер поэмаларындағы) түсініксіз, көмескі тұстарды тану, ұғыну, түсіндіру, интерпретациялау қажеттілігінен туындаған.

Дәстүрлі мағынада герменевтика термині (грек. «hermeneutike») түсіну, ұғыну, тану, түсінік беру өнерін білдіреді. «Герменевтиканың басты бағыты – мүлдем басқа тарихи контексте жазылған мәтіндерді оқу, түсіну және талдау» (Тисельтон, 2011:7). Түсінуде қиындық тудыратын мәтіндердің мән-мағынасын ашуға, маңыздылығын, мәнділігін анықтауға деген ұмтылыс нақты бір тәсіл, әдістерді тауып өндіруге, қалыптастыруға жол ашты. Яғни интерпретацияның тұтас теориясын жасау қажеттілігін тудырды. Герменевтиканың бастапқы элементтері – түс жору, бал ашу, шамандық көріпкелдіктер архаикалық замандардан да, яғни тарихи дәуірге дейін де белгілі болған. Алайда «Тек философия пайда болғаннан кейін тану, ұғыну, түсіндіру өнері рационалды сипат ала бастады. Аристотельдің «Об истолковании» (Peri hermeneua) атты еңбегі герменевтиканың қандайда бір мәтіннің <...> тереңде жатқан жасырын мағынасын түсіндіретін философиялық сала ретінде қалыптасу жолында алғашқы қадам болды» (Креминский, 2000 (электрондық ресурс)).

Еуропалық Қайта өрлеу дәуірінде интерпретация өнерінің әрі қарай дамуы антикалық мәтіндерді жаңа еуропалық тілдерге аудару, оларға түсініктеме беру қажеттілігімен тікелей байланысты болды. Бірақ, герменевтиканың мәтіндерді адекватты тану, түсіндіру мен ұғындырудың жүйесі мен әдістерінің жиынтығы ретінде қалыптасуы неміс философы әрі дін маманы Ф.Шлейермахердің (1768-1834) есімімен байланысты. Ф.Шлейермахердің басты тезисі: герменевтика бұл тек «түсіндіру ережелері» ғана емес, герменевтика – «біреудің сөзін (сөйлеуін) түсіну», «түсіну өнері», «мәтінді түсіну туралы ілім», басқаша айтқанда, ол тану, түйсіну, түсіну процесінің маңыздылығын дәлелдеп, бірінші планға шығарды. Автор әрі қарай: «Герменевтика – ойлау өнерінің бір бөлігі» . <...>. Герменевтика – бұл түсіну өнері, сондықтан философиялық сипатқа ие» деп, атап айтады (Шлейермахер, 2004: 73-112, 153-176). Бұл герменевтиканың мүлдем жаңа тұжырымдамасы екені ғылыми ұжым тарапынан мойындалды. Ф.Шлейермахердің пікірінше, интерпретация (тарихи контекст пен мәтіннің жазылу/құрылу жағдайлары ескерілген жағдайда) автордың идеясына енуден басталады, автордың ойы – ең бастысы, сондықтан зерттеуші авторды өзінен гөрі жақсы түсіну керек. Зерттеуші интерпретация процесі шексіз екеніне сенімді болды.

Осылайша, Ф.Шлейермахер мәтіннің тереңде жатқан, кейде бүркемелі мағыналарын анықтау міндетін, сондай-ақ туындының мән-мағынасын дәл түсіндіру мәселесін алға тартты, яғни танып білу, түйсіну, ұғыну, түсіну мен адекватты түсіндіру, яғни интерпретация процесін зерттеудің жеке саласына бөліп, герменевтиканың орталық категориясына айналдырды; таным процесінің философиялық табиғатын ашты. XIX ғ. басында Ф. Шлейермахердің еңбектерінің арқасында «Герменевтика тек филологиялық емес, философиялық сипатқа да ие болды» (Тисельтон, 2011:168). М.Хайдеггер танып білу мен өзінше түсіндіруді тіршіліктің/болмыстың негізгі формалары деп көрсетті, оның шәкірті Г.-Г.Гадамер герменевтиканы гуманитарлық ғылымдардағы әдіс ретінде ғана емес, тіршілік, онтология ілімі ретінде де түсіндірді (Гадамер, 1988); (Медведев, 2017).

Сонымен, герменевтика ежелгі грек авторлардың ерікті түсіндіруден бастап таным әдіснамасы туралы ілімге дейін, сайып келгенде, болмыс, тіршілік туралы, яғни онтология іліміне дейін ұзақ даму жолынан өтті. Бүгінгі таңда герменевтика аясында адам тіршілігіне, адамзат мәдениетіне, бүкіл Универсумға қатысты көптеген мәселелер қарастырылады.

Герменевтикалық талдау белгілі бір ережелерге сәйкес жүзеге асырылады, олардың ең маңыздылары: бірінші – зерттеу нысанының дербестік ережесі (канон автономии объекта исследования): зерттеушінің ғылыми, саяси, дүниетанымдық т.б.с.с. көзқарастары мен ұстанымдары қарастырылып отырған мәтінді тану, түсіну, түсіндірілуіне ықпал етпеу керек, яғни туындының мән-мағынасы, құндылығы мен маңыздылығы түсіндірушіге байланысты болмауы лазым. Екінші – тұтастық ережесі (канон тотальности) – мәтіннің қай тұстары, қай фрагменттері, я автор мұрасының қандайда мәтіні түсініксіз болып, зерделеуді қажет етсе де, мәтін, сондай-ақ автордың барлық мәтіндері бүтін, біртұтас, бөлінбейтін дүние, құбылыс ретінде қабылданып қарастырылуы лазым. Үшінші – интерпретация барысында міндетті түрде мына мәселелер назарда болуы қажет: автордың шығармасын жазғандағы мақсат-мүддесі, түпкі ниеті, шығармашылық тұлғасы мен статусы, туындыны туғызған тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік жағдаяттар, туындының жазылу, дүниеге келу тарихы және ситуативтік контексті.

Ұлттық әдебиеттану мен фольклортану ғылымдарының қалыптасып, дамуына айтарлықтай үлес қосқан Х.Досмұхамедұлы ғылыми-теориялық еңбектерінде, сондай-ақ ақын, жыраулардың мәтіндерін баспаға дайындағанда аталған принциптерді негізге ереже, әдіс ретінде қолданғанына көз жеткізілді.

1908-1912 жылдар аралығында Махамбеттің өлеңдері екі мәрте жарық көргені, алайда, екі басылымда да жеке шығармалары ғана берілгені мәлім. Х.Досмұхамедұлы ақындық, жыраулық поэзияның дарынды өкілі, жалынды ақын Махамбет Өтемісұлының шығармаларын ұзақ уақыт ел аузынан жинап, реттеп зерттеді, жеке жинақ етіп топтастырып, «Исатай – Махамбет» деген атпен 1925 ж. Тәшкенде бастырып шығарды. Бұл кітапқа Х. Досмұхамедұлы алғы сөз іспеттес «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» атты көлемді, мазмұны терең, мағлұмат-ақпаратқа бай зерттеу жазып жариялады (Исатай-Махамбет, 1925: 3-66). Зерттеушінің бұл мақаласы Исатай қолбасы болған, Махамбет жыршысы болған көтеріліс туралы жазылған бірінші зерттеу еңбек болғаны ақиқат.

Х. Досмұхамедұлы Махамбет шығармашылығын оны туғызған Исатай көтерілісінің контекстінде, Батыс Қазақстанда қалыптасқан, сол кезеңдерде шиеленіскен тарихи, саяси, әлеуметтік ситуациямен тығыз байланыста қарастырды. Бұл қисынды, себебі Махамбет шығармалары, негізінен, көтеріліс тұсында дүниеге келгені мәлім. Көтерілістің негізгі қозғаушы себебі – патшалық Ресейдің қазақ жерін тартып алуы, өз низамын орнатуы, сондай-ақ, хан, сұлтандардың қара халықтан қол үзіп, өз қамын ғана ойлауы, нәтижесінде халықтың ата қоныстарынан, тәуелсіздігінен айырылуы, тұрмысы нашарлап кедейленуі екенін зерттеуші дәл көрсетеді. Ол

былай жазады: «Жайлы қоныс табу, қонысты тартып алғандарды жою, хандарды, билерді, төрелерді қыру, қара қазақ баласына теңдік алып беру – міне, Исатайдың ұраны. Исатайдың ұраны өткен әсірдегі саясат партияларының программаларымен салыстыруға да келеді. Жұрттың Исатайға еруінің себебі осы» (Досмұхамедұлы, 1998: 54). Сондай-ақ автор патшалық Ресейдің басқыншылық саясатының тереңде жатқан себебін де көрсетеді: «Он сегізінші, он тоғызыншы әсірдегі патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден бағындырып алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды» (Досмұхамедұлы, 2017: 17).

Х.Досмұхамедұлы Кіші жүз қазақтарының драмалық хал-ахуалын, трагедияға толы, өмірде шынайы болған факт, оқиғаларды ел аузынан өзі жинаған ақпарат-мәліметтерге, тарихи аңыз-әңгімелерге, қолында бар еңбектерге (мыс. Добромислов, Крафт, Полферов, Сербаринов т.б.), құжаттарға сүйене отырып ғылыми тұрғыда сипаттады. Исатай көтерілісінің себеп-салдарын дұрыс көрсетіп, тарихи объективті саяси бағасын беріп, ой елегінен өткізген қорытындыларын ұсынды. «Исатайдың қимылы он тоғызыншы ғасырдағы ел әдебиетіне көп әсер берді» – деп қорытындылайды ол. Бұл еңбегімен автор өзін кәсіби тарихтанушы, әлеуметтанушы екенін танытты. Ғалымның бұл зерттеуі еліміздің басқа да аймақтарында болған ұлт-азаттық көтерілістерді түсініп саралауға жол ашады, себебі қазақ жерінде орын алған сондай қозғалыстарды тудырған тарихи-саяси, экономикалық-әлеуметтік, әскери жағдай өте ұқсас, бір типті болғаны белгілі. Сол себептен М.Әуезов «Әдебиет тарихы» (1927) монографиясында тарихи жырлар туғызған «Тарихтың дәл суретімен толығырақ танысамын деген кісі болса, қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамбетұлының «Исатай – Махамбет» жырының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» деген еңбектерін қарап өтсін дейміз», – деп жазған (Әуезов, 2001: 148).

Аталған мақаласында Х.Досмұхамедұлы Махамбеттің ата-тегін, туып-өскен ортасын, тұлғалық қасиеттерін сипаттай келіп, ақынның елдің ауыр халін, мұң-шерін жүрегімен түсініп, халықтың жағдайын түзетуге, армандаған болашағын қамтамасыз етуге, сол жолда жанын құрбан етуге іштей дайын болғандығын дәл көрсетеді: «Махамбеттің өзі де жас кезінде Жәңгірдің нөкерінде екен. Исатай ханға қарсы бола бастағанда-ақ Исатайға еріп кеткен. Өтемісұлы Махамбет батыр – бастан-аяққа дейін қасында жүрген, жауымен жауласып, дауымен дауласып, өлімге басын қиған Исатайдың қанды көйлек жолдасы» – деп нақтылайды (Досмұхамедұлы, 1998: 62).

Х. Досмұхамедұлы халық үшін хан ордасын тастап, қару алып, жауға қарсы шапқан, жалынды сөзін жай оғымен қатар жұмсаған Махамбеттің жалынды, өршіл, биік рухты өлеңдерін жоғары бағалағаны белгілі. Ғалым: «Махамбеттің өзі әрі батыр, әрі жырау, әрі домбырашы болған. Махамбеттің жыраулығы күшті болды. Махамбеттің сөзі көп болған. Көбі жойылған. <.. >. Махамбет сөзінің ішінде ел ішіне көп жайылғаны – Баймағамбет сұлтанға айтқаны. <.. >. Махамбеттің Байкеге айтқан сөзіндей қазақ арасында еш уақытта ханға сөз айтылған емес» – деп көрсетеді (Досмұхамедұлы, 2017: 48, 60).

Зерттеуші-ғалым Махамбет шығармашылығының қайнар көзін, оны туғызған органы, тарихи, саяси, әлеуметтік хал-жағдайды анықтаумен қатар, кей өлеңдерінің айтылу/шығарылу тарихына, қызметіне (функциясына), идеялық бағыты мен мақсатына, тыңдаушы қауымның ерекшелігіне т.б.с.с., яғни ситуативтік контекске де назар аударып отырған. Мысалы, «Ереулі атқа ер салмай» өлеңінің дүниеге келу тарихын былай баяндайды: «Көштен адасып, далаға қонып, ашығып, тоңып, ертеңгі күні қар астынан тұрғанда ғой Исатайдың: «Қазақ ел болам десе шай ішпесін, құс төсек төсенбесін, қималы етік кимесін» – деп, қазаққа сәлем айтатыны. Исатайдың сөзіне «Ереулі атқа ер салмай» деген таңданарлық ғажап өлеңін айтып Махамбет батырдың жауап беретіні де сол күні ғой» – деп жазады (Досмұхамедұлы, 2017: 37).

Х.Досмұхамедұлы Махамбеттің жыраулығы күшті, шығарған өлеңі көп болғанын, алайда көп өлеңі сақталмағаны туралы бірнеше мәрте жазады. Ғалымның жазуынша Орал, Торғай, Бөкейлік, Маңғыстау елдерінде Махамбеттің сөздерін айтатын жыршылар күні кешегіге дейін көп болған, «Айтушылардың көбі бірақ Махамбеттің түрлі сөзін қосып шатастырып айтқан».

«Исатай-Махамбет» жинағына алынған мәтіндер жөнінде ғалым мынадай мәлімет береді: «Біздің бастырып отырғанымыздың негізіне Мұрат ақыннан естіп едім деп, Шөрекұлы Ығылман ақынның жазып бергені алынды. Қолымыздағы нұсқаларды салыстырып құрастырғанда, бабтарға бөлгенде сөздердің орны алмасып кетуі мүмкін. Бала күнінен осы сөзге құлағы қанық Махамбеттің еліндегі ақсақал, қарасақалдары біздің келтіріп отырған өлеңімізді дұрыс дейді» (Досмұхамедұлы, 2017: 60).

Қорыта айтқанда, Х.Досмұхамедұлы «Исатай-Махамбет» жинағын дайындау барысында герменевтиканың негізгі талаптарын орындаумен қатар, ақын өлеңдерінің жиналған нұсқаларын салыстыра зерттеп, авторлық түпнұсқаға мейлінше жақын мәтінді анықтауға еңбек еткен. Басқаша айтқанда, автордың герменевтика аясында пайда болған мәтінтану саласы бойынша да ғылыми ізденістерге қадам жасағанын көреміз. Сондай-ақ Х.Досмұхамедұлы Махамбеттің поэзиялық мұрасын толық күйінде бірінші боп қалың оқырманмен таныстырды, ғылыми айналымға енгізді, ал Махамбет шығармашылығына арналған зерттеулерімен махамбеттанудың негізін қалады.

Абай өлеңдерінің басылымын (1922) дайындау ісіне де Халекең үлкен жауапкершілікпен келіп, кәнігі ғылыми дайындығын танытты. Ұлы ақын өлеңдерінің ішкі дүниесі мен сыртқы пішінінің таңғажайып үйлесімдігін, философиялық мән-маңызын, жоғары көркемдігін, осыдан шығатын күдіреттілігін танып, жоғары бағалаған ғалым ұлы Абай мұрасының халық үшін, әсіресе, сол аласапыран кезеңдерде аса маңызды, өте керек екенін жақсы білді.

Кітапқа жазған «Оқушыларға ескертпе» және «Дұрыстаушылардан» (У.Омаровпен авторлық бірлестікте жазылған) атты шағын алғы сөз іспеттес тараушаларда «Абайдың терең ойлы, көркем өрнекті сөздері ел ішінде бұл күнге дейін жарытып жайылмап еді» – деп, өкінішін білдіреді (Абай, 1922: 4). Оның себебін «Қазақ емлесімен дұрыстап жазылмағандықтан, жаңылыс басылған сөздері

көп болғандықтан мәнісін айырып оқу қиын еді», деп көрсетеді де әрі «Осы мезгілде білім жолындағы жұмыстарға «толық Абай» өте мұқтаж, тым керек болып тұр» – деп, ойың нақтылайды (Абай, 1922: 2-6).

Ғалым өзі жазғандай аталған «кемшіліктерді жоюға, сөздерін анықтап дұрыстауға, түсінігі кемдеу сөздерді жоруға қолдан келгенше» еңбектенеді және Абайда жиі кездесетін кірме сөздерді түсіндіру, есімдері кездесетін жазушы, философтар жайлы мәлімет беру мақсатымен 100 анықтама-түсінік жазады. Оны жазғанда түрлі сөздіктерді пайдаланады, өз заманындағы білімді кісілердің көмегіне жүгінеді.

Осы ғылыми түсініктемелердің соңында Х.Досмұхамедұлы 1922 жылы, яғни 102 жыл бұрын: «Абай тек өлеңші емес, терең саналы адам, философ. Жазған сөзін түсінуге ой керек. Кейбір сөзін, сөйлемін, өлеңнің өздерін түрліше жоруға болады. Біз мәдениетті жұрт болсақ, Абайдың жүз бет өлеңіне мың бет жору (комментарий) жазылған болар еді... Надандығымыз кеміп, көзіміз ашылған сайын Абайдың қадірі де көтеріле бермекші» деп қорытындылайды (Абай, 1922: 284).

Демек Х.Досмұхамедұлы «тану», «ұғыну», «түсіну» философиялық категорияларды терең түсініп, зерттеу құралы етіп, ұлы Абай мұрасын танып білу, түсіну қажеттігін алға тартты. Зерттеушінің бұл жазғандары Ф.Шлейермахердің герменевтика деген ол – «біреудің сөзін (сөйлеуін) түсіну», «түсіну өнері», «мәтінді түсіну туралы ілім», «автордың ойы – ең бастысы, сондықтан зерттеуші авторды өзінен гөрі жақсы түсіну керек» деген қорытындыларын еске түсіреді. Және де бұл жерде мәселе герменевтиканың бірінші шарты, Г.-Г.Гадамер «предметное понимание» деп атаған ұғымымен байланысты (Гадамер, 1991:78), (Потоцкий, 1991:92). Сонымен қатар Х.Досмұхамедұлы – ақын өлеңдерінің ғылыми басылымын дайындаудың жолын, методикасын көрсетуші, Абай өлеңдері текстологиясының теориялық-практикалық негізін салушы.

Х.Досмұхамедұлы фольклорлық үлгілерді жариялау ісіне де зор ыждаһатпен, кәсіби тұрғыда қараған. Бұған «Кенесары, Наурызбай» тарихи жырының басылымы дәлел бола алады. Басылымға жазылған «Түзетушіден» деп аталған кіріспеде ғалым жарияланымның мақсаты мен міндеттерін және мәтінді баспаға дайындаудың ұстанымдарын нақты көрсетеді. Ол былай дейді: «1) Алатаудағы соғыс туралы Нысамбай ақынның шығарған сөзінің дұрыс нұсқасын беру; 2) Ел арасындағы Нысамбай сөзі аталып, сыңар езу сөйленіп жүрген сөздердің әсерін жою; 3) Мектептерде оқылатын ана тілі үшін тарихи поэманың жақсы үлгісін беру; 4) Ел әдебиетінен алынған сөздерді қалай етіп шығару туралы қолдан келгенше үлгі көрсетіп, жол салу» (Досмұхамедұлы, 1998: 90).

Бұдан біз ғалымның бұлжымас азаматтық позициясын, фольклордың өскелең ұрпаққа тәрбие берудегі ақпараттық-танымдық, философиялық, эстетикалық маңызын терең түсінгенін, оны ана тілінің қазынасы, сақтаушысы ретінде ұғынғанын аңғарамыз. Зерттеушінің «ел арасындағы Нысамбай сөзі аталып, сыңар езу сөйленіп жүрген сөздердің әсерін жою», ақынның шығарған сөзінің дұрыс нұсқасын беру керектігін мақсат еткені, ел арасынан жыр нұсқаларын іздестіріп, жинақтап, жүйелеп, салыстырып зерттегені ғылым үшін де, оқырман үшін де аса қажет іс болғаны күмән

туғызбаса керек. Себебі, фольклорлық туынды – ұжымдық шығармашылықтың жемісі. Дегенмен, кез келген мәтінді әу баста ауызша шығарып, дүниеге әкелетін сол ұжымның өкілі, кезінде аты-жөні белгілі болған адам. Уақыт өте шығарушының аты ұмытылып, халық жадында тек мәтін сақталады. Ал, ауызша шығарылып айтылатын мәтіннің ел арасына таралу барысында өңдеу-жөндеуге түсетіні заңдылық. Ол түрлі трансформацияға ұшырап, нұсқалары пайда болады.

«Кенесары, Наурызбай» жырына сюжеттік негіз болған оқиғалар XIX ғасырдың қырқыншы жылдары, яғни тарихи тұрғыдан алғанда, кеше ғана өткен. Сол кездің өзінде-ақ халқымыздың өмірінде, қоғамда күрделі тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық өзгерістер қарқын ала бастағаны белгілі. Нәтижесінде халқымыздың өмір сүру низамы күрт өзгерді, бұл өз кезегінде фольклордың әрі қарай дамып, қызмет ететін ортасының жойылуына, жоғалуына әкелді. Сонымен бірге, Кенесарының көтерілісі, оның қайғылы аяқталуы, Нысанбайдың оны жырлауы мен нұсқаны Диваевтің жинауы қысқа мерзім ішінде болғандықтан бұл жыр айтарлықтай өзгерістерге ұшырамай, «фольклорлану» процесіне толық түсіп үлгермей, Халекенге, оның информаторларына бастапқы қалпында жетті деген үміт орынсыз емес. Ғалым баспаға дайындап, жарыққа шығарған «Кенесары, Наурызбай» жырының шығарылу, айтылу, таралу, жиналу ерекшеліктері осы іспеттес XVIII, XIX ғғ. көптеп дүниеге келген тарихи жырлардың шығу тарихын терең түсініп, тануға жол ашады. Бұл жыр М.О.Әуезовтің тарихи жырларға берген «Ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан туады, <..>, атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген жыры болады. <..>. Бұл әңгімелердің көбі сол оқиғалардың ішінде болған, көзі көргеннің әңгімесі» (Әуезов, 2001: 144) деген анықтамасын растай түседі.

Халекеннің жырды Әбубәкір Диваевқа 1897 жылы берген Жүсіпбек Басықараұлы екенін, ал Жүсіпбек сумұрын жаппас Ораз деген ақынға жаздырып алғанын көрсеткені ғылым үшін өте құнды. Сондай-ақ, ол жырда кездесетін кісі есімдеріне, жер-су атауларына, түсініксіз сөздерге түсінік және Абылай, Қасым мен Кенесары хандар жөнінде тарихи анықтама берген. Осы ғылыми түсініктерді жазғанда Х.Досмұхамедұлы: «Шәкәрімнің тарихын, Ахмет төре Кенесарыұлының Смирновқа «Кенесары мен Сыдық төре туралы» жазып берген сөздерін, орыс тілінде Түркістан туралы, әсіресе Жетісу туралы жазылған көп кітаптарды пайдаландық. Бұл – бір. Екінші, Қоңырқожа Қожықұлынан, Мұхаметжан Тынышбайұлынан, Жанқараш немересі Сатарқұл Диканбайұлынан, Ишанғали Арабайұлынан, Кенесары немересі Әзімхан Ахметұлынан, тағы басқалардан алынған мағлұматтарды пайдаландық» – дейді (Досмұхамедұлы, 1998: 90).

Демек Х.Досмұхамедұлы «Кенесары, Наурызбай» жырына бүгінгі эдициялық мәтінтану шарттарына толық жауап беретін ғылыми түсініктеме жазған деп қорытынды жасауға болады.

4. Нәтижелер

Х.Досмұхамедұлы Махамбет шығармашылығын оны туғызған Исатай көтерілісінің контекстінде қарастырып, көтерілістің негізгі қозғаушы себебі –

патшалық Ресейдің Қазақ еліне қарсы ұйымдастырған бірнеше ғасырға созылған әскери, саяси, экономикалық, идеологиялық экспансиясы екенін дәл көрсетті. Махамбет шығармашылығының қайнар көзін, оны туғызған ортаны, тарихи жағдаяттарды жан-жақты тексерді. Кіші жүз қазақтарының саяси, әлеуметтік хал-жағдайын құжаттарға сүйене отырып, ғылыми тұрғыда сипаттады. Исатай көтерілісінің себеп-салдарын нақтылап, тарихи объективті саяси бағасын беріп, ой елегінен өткізген қорытындыларын ұсынды. Бұл еңбегімен автор өзін кәсіби әдебиеттанушы, тарихтанушы екенін танытты.

Х.Досмұхамедұлы «Исатай-Махамбет» жинағын дайындау барысында герменевтиканың негізгі талаптарын орындаумен қатар, ақын өлеңдерінің жиналған нұсқаларын салыстыра зерттеп, авторлық түпнұсқаға мейлінше жақын мәтінді анықтауға еңбек етті.

Дарынды жырау Нысанбай жырлаған «Кенесары-Наурызбай» жырының дұрыс нұсқасын, басқаша айтқанда жыраудың сөзіне мейлінше жақын мәтінді ел арасынан іздестіріп беруді әрі «Ел әдебиетінен алынған сөздерді қалай етіп шығару туралы қолдан келгенше үлгі көрсетіп, жол салуды» мақсат еткен Х.Досмұхамедұлының бұл бағытта қыруар еңбек еткеніне оның ғылыми түсініктерді жазу барысында пайдаланған әдебиеттер тізімі дәлел. Халық санасында ұлт-азаттық күрестің символына айналған Кенесары көтерілісіне Халекең объективті тарихи-саяси бағасын берді. Нысанбай жырлаған сюжеттің арқауы болған қайғылы оқиғалардың астарын, сол кезеңдердегі қазақ-қырғыз қарым-қатынастарының түпкі себептерін, үшінші жақтың араласқанын жақсы білген зерттеуші әділдік, объективтік танытады.

Ұлы Абай өлеңдерінің жинағын баспаға дайындағанда Х.Досмұхамедұлы ақынның түпкі ниетін танып білуді, түсінуді әрі оқырманға түсіндіріп жеткізуді өзінің мақсаты, парызы деп білді, сол жолда еңбек сіңірді.

5. Қорытынды

Зерттеу нәтижелері бойынша мынадай қорытынды жасауға болады. ХХ ғасыр басында жаңадан қалыптасқан қазақ саяси элитасының көрнекті өкілі Халел Досмұхамедұлы филология саласында жазған еңбектерімен өзін үздік ойлы ғалым екенін танытты.

Ол, біріншіден, туған халқы үшін ең маңызды зәру мәселелерді күн тәртібіне қойып, ғылыми ұжым мен қалың оқырманның назарын аударды. Сондай мәселелердің бірінші қатарына ғалым тіл мәселесін қойды. Оның «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін білмеген ел – ел болмайды. < ... >. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» деген сөздерімен көпшілік таныс. Тілмен қатар Халекең халық сөз өнері (фольклор мен ақын, жыраулардың поэзиялық мұрасы) үлгілерін ел аузынан жинап, зерттеп, ғылыми айналысқа енгізу мәселесіне үлкен мән берді. Ғалым «Сана» журналын шығарушылардың алда тұрған мақсат-міндеттерінің бірі – «Қазақ-қырғыз жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру», – деп көрсеткен болатын.

Екінші, ғалым «Исатай – Махамбет», «Кенесары – Наурызбай» жинақтарын баспаға дайындау барысында герменевтика қағидаларын негізге алды: екі жинақта да зерттеу нысанының дербестік ережесі (канон автономии объекта исследования)

мен тұтастық ережесі (канон тотальности) орындалған. Сондай-ақ зерттеуші автордың (Махамбет), жыршының (Нысанбай) туындыларын дүниеге әкелгендегі мақсат-мүддесін, түпкі ниетін, туындыны туғызған тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік жағдайларды және ситуативтік контекстерді зерттеді.

Үшінші, Х.Досмұхамедұлы «тану», «ұғыну», «түсіну» деген философиялық категорияларды зерттеу құралы етіп, ұлы Абай мұрасын танып біліп, түсіну қажеттігін алға тартты. Жазғандарына мейлінше үңіліп, тереңдігіне мойынсұнып, бас ұрып, оқырмандарымен бөлісіп, Абай шығармашылығын әрі қарай танып, зерттеп, ұлттық қазына етуге үндеді.

Төртінші, Х.Досмұхамедұлының «Исатай-Махамбет», «Кенесары – Наурызбай», Абай өлеңдерінің жинағына жазған түсініктері оның герменевтика қағидаларымен бірге герменевтика аясында пайда болған эдициялық мәтінтану ережелерін де орындағаны, ол үшін күрделі ғылыми ізденістерге барғаны айқындалып отыр. Шындығына келгенде зерттеушінің аталған үш жинаққа жазған пікірлері бүгінгі эдициялық мәтінтану шарттарына толық жауап беретін, қазақ ғылымында алғашқы, жоғары деңгейде жазылған ғылыми түсініктің үлгісі екені даусыз.

Х.Досмұхамедұлының өмірі – Отанға, өзінің армандары мен ғылымға деген қалтқысыз қызмет етудің үлгісі. Оған демократшылдық идеалдар мен жалпыадамдық гуманистік құндылықтарды ұстану, өз халқына, туған жеріне деген сүйіспеншілік, жақсылық пен әділдіктің жеңісіне, ғылым мен ағартушылыққа деген мызғымас сенім тән болды.

Жоғары білімді, еуропалық деңгейдегі білім иесі Х. Досмұхамедұлы өзінің ғылыми еңбектерінде батыс ғылымының жетістіктерін, үздік методологиясын қолданды.

Өкінішке қарай, өзімен бірге еңбектері де репрессияға ұшырады.

Алайда, бүгінгі таңда ХХІ ғасыр ғылымы аясында да оның еңбектері айтарлықтай ғылыми-практикалық әлеуетке ие.

Әдебиеттер:

1. Абай. Ибраһим Құнанбайұлының өлеңдері. Таңдамалы өлеңдері. Үшінші басылуы. Абай. Избранные стихотворения. 3-е издание. – Ташкент, 1922.
2. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы // Мұхтар Әуезов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-том. Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. – Алматы, 2001. – Б. 5-236.
3. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. Пер. с немецкого, общая редакция и вступит. статья Б.Н.Бессонова. – Москва, 1988.
4. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – Москва, 1991.
5. Досмұхамедұлы Халел. Еңбектері. Бірінші том. Жан саулығы. Құрастырған проф.Ф.Әнес. – Алматы, 2017.
6. Досмұхамедұлы Халел. Таңдамалы. Избранное. Қазақ тарихы, әдебиеті мен тілі, медицина, биология, табиғаттану салаларына қатысты зерттеу мақалалары және оқулықтарынан үзінділер. Құрастырған Ф.Әнес. – Алматы, 1998.
7. Исатай-Махамбет. Бірінші бөлім. – Ташкент, 1925.
8. Креминский В.И. Особенности герменевтической интерпретации художественного произведения (Электронный ресурс) / В.И.Креминский // Культура народов Причерноморья. – 2000. – Том 14: – режим доступа: http://elib.cremia.edu/index.php?option=com_content_task=view_id=66.

9. К.Нұрпейісов. Саяси көзқарас, халық азаттығы үшін күрес, Алашорда үкіметі // Нұрпейісов К., Құлқенов М., Хабижанов Б., Мектепов А. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. – Алматы, 1996. – Б.59-113; Нұрпейісов К. Алаш хәм Алашорда. – Алматы, 1995.
10. Медведев Н.В. Герменевтика Гадамера и социально-гуманитарное познание. – Тамбов: Грамота. 2017. №7 (81). – С. 123-127. Адрес журнала: www.gramota.net/editions/3.html
11. Мектепов А. Әдебиеттанушы ғалым, этнограф-тарихшы, профессор // Нұрпейісов К., Құлқенов М., Хабижанов Б., Мектепов А. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. – Алматы, 1996. – Б.114-156.
12. Потоцкий А.А. Герменевтика и методология художественного познания // Труды БГТУ. Серия 6, История, философия. 2022.№2 (263). – С.90-93.
13. Сыздықова Р., Әнес Ф. Халел шындыры. Профессор Халел Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығы хақында шағын шолу // Халел Досмұхамедұлы. Таңдамалы. Избранное. Құрастырған Ф.Әнес. – Алматы, 1998. – Б. 11-26.
14. Тисельтон Э. Герменевтика. Перевод с английского Ольги Розенберг. – Черкассы, 2011.
15. Шлейермахер Ф. Герменевтика. – Перевод с немецкого А.Л.Вольского. – СПб., 2004.

References:

1. Abai. (1922) Poems of Ibrahim Kunanbayuly. Selected poems. Third edition. Abai. Selected poems. 3rd edition. – Tashkent. (in Kaz)
2. Auezov M.O. (2001) History of literature // Mukhtar Auezov. Complete collection of fifty volumes of his works. Volume 4. Studies, textbooks, literary versions. 1924-1930. – Almaty. – P. 5-236. (in Kaz)
3. Dosmukhameduly Khalel. (2017) Works. Volume one. Soul health. Compiled by prof. G. Anes. – Almaty. (in Kaz)
4. Dosmukhameduly Khalel. (1998) Selected. Selected. Research articles and excerpts from textbooks on Kazakh history, literature and language, medicine, biology, natural science. Compiled by G. Anes. – Almaty. (in Kaz)
5. Gadamer G.-G. (1988) Truth and method. Fundamentals of philosophical hermeneutics. Trans. from German, general edition and introduction. article by B.N. Bessonov. – Moscow. (in Russ)
6. Gadamer G.-G. (1991) The relevance of the beautiful. – Moscow. (in Russ)
7. Isatay-Makhambet. (1925) Part One. – Tashkent. (in Kaz)
8. Kreminsky V.I. (2000) Peculiarities of hermeneutic interpretation of a work of art (Electronic resource) / V.I. Kreminsky // Culture of the peoples of the Black Sea region. – Volume 14: – access mode: http://elib.cremia.edu/index.php?option=com_content&task=view&id=66. (in Russ)
9. K. Nurpeisov. (1996) Political views, the struggle for people's freedom, the Alashorda government // Nurpeisov K., Kulkenov M., Khabizhanov B., Mektepov A. Khalel Dosmukhameduly and his life and work. – Almaty. – P.59-113; Nurpeisov K. Alash and Alashorda. – Almaty, 1995. (in Kaz)
10. Medvedev N.V. (2017) Gadamer's hermeneutics and social and humanitarian cognition. – Tambov: Gramota. №7 (81). – P. 123-127. Journal address: www.gramota.net/editions/3.html (in Russ)
11. Mektepov A. (1996) Literary critic, ethnographer-historian, professor // Nurpeisov K., Kulkenov M., Khabizhanov B., Mektepov A. Khalel Dosmukhameduly and his life and work. – Almaty. – P.114-156. (in Kaz)
12. Pototsky A.A. (2022) Hermeneutics and methodology of artistic knowledge // Trudy BGTU. Series 6, History, philosophy. No. 2 (263). – P. 90-93. (in Russ)
13. Syzdykova R., Anes G. (1998) Halel Peaks. A brief overview of the life and work of Professor Khalel Dosmukhameduly // Khalel Dosmukhameduly. Optional. Selected. Compiled by G. Anes. – Almaty. – P. 11-26. (in Kaz)
14. Schleiermacher F. (2004) Hermeneutics. – Translated from German by A.L.Volskogo. – St. Petersburg. (in Russ)
15. Thiselton E. (2011) Hermeneutics. Translated from English by Olga Rosenberg. – Cherkasy. (in Russ)

Ә. Өскен^{1*}, Д. Қамзабекұлы², М. Екіджі³

^{1,2}Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Еге Университеті, Түркі Әлемі Ғылыми-Зерттеу Институты, Измир, Түркия

E-mail: ¹oskenasem@gmail.com, ²dikhan.kamzabek@mail.ru, ³metin.ekici@ege.edu.tr

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0000-0001-5622-3834, ³0000-0002-9400-8462

ЯСАУИ ЖӘНЕ АБАЙ – АЛАШ ЖҰРТЫНЫҢ РУХАНИ ТҰҒЫРЫ

Аңдатпа. Күллі түркі жұртының ұстазына айналған Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі Орталық Азия, Еділ бойы, Анадолы, жалпы Шығыс елдеріне тарап, барша халықты ізгілікке тәрбиелей білді. Алланы сүю, ізгілік, мейірімділік, махаббат, жақсылық, кемелдікке ұмтылу, екі дүниені ғылым-білім арқылы тануға үйрететін сопылық ілім XII ғасырда жанданып, күллі өркениетті өзіне қарата алды. XIX ғасырдан бастап орыс мәдениеті арқылы Батыстық мәдениеттің ықпалы күшейген қазақ жерінде «Шығыста жарқырай туған шолпан жұлдыз» болып – Абай Құнанбайұлы дүниеге келді. Абай да, Ясауи да өз дәуірінің озық ойлы ірі рухани реформаторы болатын. Абай өлендері мен Ясауи хикметтері бір-бірімен үндес, мағыналас келіп отырады. Екі ойшыл өз шығармаларында ғылым, ізгілік, мейірімділік, еңбекқорлық пен Алланы ғылым арқылы сүюді насихаттайды. Ясауи ілімінен бастау алған бұл рухани ізденіс Абай шығармалары арқылы XX ғасыр басында ұлт рухын биіктеткен Алаш кезеңіне оң әсерін тигізді. Батыс пен Шығыстың ойшылдары мұрасымен етене таныс XX ғасырдағы ұлт зиялылары, Абай шәкірттері шығармашылығында Ахмет Ясауи қолтаңбасы көрініс табады. Бұл мақалада мәдени мұрамыз, рухани тұғырымыз – Ясауи, Абай және Алаш зиялы өкілдері шығармаларының әдеби және идеялық байланысы зерттелінеді.

Кілт сөздер: ғылым, Құран, сопылық, қазақ мұсылмандығы, Алаш, руханият.

А. Өскен^{1*}, Д. Камзабекұлы², М. Екіджі³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Университет Еге, Научно-Исследовательский Институт Тюркского Мира, Измир, Турция

E-mail: ¹oskenasem@gmail.com, ²dikhan.kamzabek@mail.ru, ³metin.ekici@ege.edu.tr

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0000-0001-5622-3834, ³0000-0002-9400-8462

Ясауи и Абай – духовный пьедестал народа Алаш

Аннотация. В казахских степях было немало ученых, которые, как поступками, так и своими произведениями, могли стать сподвижником для своей нации. Суфийское учение Ходжа Ахмеда Ясауи, ставшего учителем всех тюркских народов, распространилось на народы Средней Азии, Малой Азии и Востока. Суфийское учение Ясауи в XII веке, стоит у истоков всей цивилизации, которое учит любить Аллаха, а также к доброте, гуманизму и познанию Аллаха. С XIX века на казахской земле, где через русский язык росло влияние западной культуры, появился в мир Абай как «сияющая звезда, рожденная на Востоке». Абай Кунанбайұлы, обладавший совершенным умом, одновременно освоивший восточную и западную литературу, был возрожденцем пути, проложенного Ахметом Ясауи. Соответственно, и Абай, и Ясауи были великими реформаторами своего времени. Стихи Абая и хикметы Ясауи сочетаются в гармонии и значении. В своих произведениях два мыслителя пропагандируют науку, гуманность, доброту, трудолюбие, и все это через любовь к Аллаху. Этот духовный поиск, восходящий к учению Ясауи, через произведения Абая оказал положительное влияние на период Алаша, который поднял дух нации в начале XX века. В своих произведениях алашской интеллигенции, отражено суфийское учение великого мыслителя Ахмета Ясауи, под влиянием творчества Абая. В данной статье исследуется

литературная и идейная связь произведений представителей культурного наследия – Ясави, Абая и Алаша.

Ключевые слова: наука, Коран, суфизм, казахский мусульманин, Алаш, духовность.

A. Osken^{1*}, D. Kamzabekuly², M. Ekici³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Ege University, The Research Institute for Turkic World, Izmir, Turkey

E-mail: ¹oskenasem@gmail.com, ²dikhan.kamzabek@mail.ru, ³metin.ekici@ege.edu.tr

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0000-0001-5622-3834, ³0000-0002-9400-8462

Yesevi and Abai – the spiritual pedestal of the Alash people

Abstract. There have not been few sages in the Kazakh steppes who have led their nation with both their deeds and their words. The science of sufism of Hodja Ahmet Yesevi, the teacher of all Turkish peoples, spread among the peoples of Central Asia, Anatolia and the East, he advised and taught Decency to all people. The Sufi teaching of Yesevi in the XII century, stands at the origins of the entire civilization, which teaches to love Allah, as well as kindness, humanity and knowledge of Allah. Since the XIX century, Abai was born like a “Shepherd Star born shining in the East” in the Kazakh lands, where the influence of Western culture began to strengthen through Russian culture. Abai Kunanbaiuly, who is a wise person and has an equal foundation in Eastern and Western literature, has revived the path opened by Ahmet Yesevi in his time. Both Abai and Yesevi were great reformers of their era with advanced thinking. The poems of Abai and the wisdom of Yesevi are compatible with each other and similar in meaning. Both thinkers advise to love Allah through science, goodness, compassion, diligence and knowledge in their works. This spiritual search, going back to the teachings of Yesevi, through the works of Abai had a positive impact on the period of Alash, which raised the spirit of the nation at the beginning of the twentieth century. Therefore, it is possible to see the signature of the great thinker Ahmet Yesevi in the works of Alash intellectuals who grew up reading Abai’s poems. This article examines the literary and ideological connection between the works of representatives of cultural heritage – Yesevi, Abai and Alash.

Keywords: science, the Koran, Sufism, Kazakh Islam, Alash, spirituality.

1. Кіріспе

Адамзаттың өркениеті мен мәдениетінде ерекше орны бар ислам діні ғылым мен білімге ерекше мән берді. Ол туралы қасиетті Құран Кәрімнің сүрелері мен аяттарында да жазылған. Қасиетті кітаптың алғашқы аяты «Жаратушының атымен оқы!» деп түсті. Бұл бұйрық – тек Құранды ғана емес, әлемді, адамды, әлемнің жаратылыс сырлары мен ғаламды зерттеп-зерделей оқу дегенді білдіреді. Құранның мәні мен мазмұнын құрайтын сүрелерден ғылым мен ғалымдарға деген құрмет айқын көрінеді.

Шығыс ғұламаларының ішінде «Мәдинада — Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деңгейінде насихатталып, күллі түркі жұрты сопылық ілімнің бастауында тұрған пәлсапашы, ұлы ақын, ғұлама Құл Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі бүгінгі әлемдегі түркі дүниесінің барша жеріне тарап, дүниетанымның бастау-бұлағына айналды. Мұның арғы жағында дәстүрлі Имам ағзам Әбу Ханифа жолы тұрғаны да ақиқат.

Ахмет Ясауиді күллі түркі жұртына танымал етіп, абыройын асқақтатып тұрған – терең, пәлсафалық танымы мол «Диуани хикмет» еңбегі. Бұл кітап жай ғана кезеңдік насихат еңбегі емес, заман өткен сайын құндылығы биіктей беретін асыл қазынамыз.

Сопылық ілім – зүһд (аскетизм), адамның ішкі әлемін ізгілікпен толтыру, нәпсіні тазарту, рухтың дәрежесін көтеру және Алланы тану жолындағы кіршіксіздік деген сөз. Ал, хақиқатқа иман келтіру арқылы пендеге тән нәпсілік қасиеттен арылып, дүниелік ғылым мен діни ілімді қатар игерген және жұртқа хақ тағаланың хақиқатқа алып барар жолын көрсеткен сопылық ілімді ұстанған рухы биік тұлғалар – сопылар деген түсінік қалыптасқан. Сопыларды «бү дүнианың ұстаздары» деп те атайды. Сондай-ақ, олар – Алладан түскен төрт кітаптың бірі – Құранның сүре және аят түсініктерін жалпы мұсылман халқына түсінікті, әдеби және кисса түрінде жеткізіп отырушылар. Құранда Алланың адамды сүйіспеншілікпен жаратқаны айтылса да, көр ішінде жауап алатын сәттер немесе ақырзамандағы ақтық есеп беру сияқты сынақтар арқылы адам Алладан қорқып тіршілік етуіне көбірек мән берілген. Әсіре қорқыныш адам мен Алла арасын рухани алыстата түсері анық. Ал, сопылар – адамзатты Алламен рухани табыстырушы. Сопылар – Алла мен адам арасын байланыстыратын тазалық пен сүйіспеншілікті насихаттаушылар. Адам Алланың қаһарынан қорықпай, оның адамды ерекше махаббатпен жаратқан мейіріміне сеніп, жаратушы Хақты сүйюі керек.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегіндегі сопылық ілімнің кейбір тармақтары Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» мен өлеңдерімен салыстырылды. Сондай-ақ, қазақтың дара ақынындағы «Алланы тану» ілімі идеялық тұрғыда Алаш зиялыларының еңбектерімен байланыстырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Аталған тақырып яғни Ясауи ілімі бұған дейін Ш.Құдайбердіұлы («Үш анық»), Намық Кемал Зайбек («Ясауи жолы»), С.Битенов (Қожа Ахмет Иассауи. Диуани Хикмет (Даналық жолы), Ә.Дербісәлі, М.Шафиғи, С.Дәуітұлы, М.Жармұхамедұлы, Н.Келімбетов, Д.Кенжетай, Б.Қорғанбеков, Т.Қыдыр т.б. ясауитанушы ғалымдар тарапынан зерттелді. Абайдың шығысы мен сопылық ілімге қатысты пайымын зерделеген Мұхтар Әуезов зерттеулерінен бастап, А. Байтұрсынұлы, М.Мырзахметұлы, Ғ.Есім, Ж.Ысмағұлов, Ж.Дәдебаев, С.Негимов т.б. ғалымдардың еңбектерін атап өтеміз. Ал, Алаш зиялыларының еңбектерін Абай ілімімен байланыстырып қарастырған Қ.Мұхаматханұлы, Р.Сыздық, Р.Нұрғали, Т.Жұртбай, С.Жүсіп, А.Ісмақова т.б. ой-пікірлері біз үшін маңызды.

3. Талқылау

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» еңбегінде ең әуелі Алланы ерекше махаббатпен сүйгендігін және Аллаға ессіз ғашық екендігін айтады.

Қырық тоғызда ғашық отында күйіп-жандым,

Мәжнүндей ақыл-естен қажып-талдым.

Түрлі-түрлі жапа шектім, мойын ұсындым,

Заты ұлық қожам, сиынып келдім саған, - дейді. (5-хикмет) (Қожа Ахмет Иассауи, 2004: 18).

Ясауи Алланың мейірімі мен шапағатына ғашық болды. Оның хикметтерінен: Алла адамды басқа тіршілік иелеріне қарағанда ерекше махаббатпен жаратты. Адамзат та Аллаға дәл сондай махаббатпен жауап беріп, үйлесімділікті сақтауы керек деген ой тұжырымын аңғарамыз.

Күллі шығыс ғұламалары, сопы-шайырлары бір Аллаға ғашық болып, ақиқаттың ақ жолын іздеп, адамзат үшін пайдасы мен маңызы зор еңбектер жазып қалдырды. Дәл осы сопы-шайырлар мен Қожа Ахмет Ясауидің ізгі ақ жолын қазақ топырағында арада жеті-сегіз ғасырдай уақыт өткен соң:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті (Құнанбаев, 1968: 289), - деп қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы (1845-1904) қайта жаңғыртады. Ясауи айтқандай Абай да Алла адамды ерекше махаббатпен жаратқан болса, сен де Алланы дәл солай сүй дейді. Бұл жерде сүю деген – Алланың құдыреті мен шексіздігін, мейірімі мен шапағатын сезініп, түсініп, иман келтіру деген сөз.

Қожа Ахмет Ясауи шәкірттен де, жолын қуушылардан да, рухани мұрагерден де кенде болмаған. Солар арқылы сопылық ілімі XIII–XV ғасырлар арасында Хорезм, Мәуренаһр, Анадольға дейін жеткен. Шәкірттері Ясауи ілімін әлемнің түкпір-түкпіріне таратудан еш жалықпады. Қазіргі қазақ топырағында, тарихи Түркістанда, бұрынғы Ясы қаласында пайда болған бұл сопылық ілім XIX ғасырда қазақ топырағында қайта туып, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларында көрініс тапты. Абай ақындық жолын Шығыс шайырларының жырларын оқып, алғашқы өлеңін соларға еліктеп те жазған. Мысалы:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,

Науаи, Сағди, Фирдауси,

Хожа Хафиз – бу һәммәси

Мәдәт бер я шағири фәрияд (Құнанбаев, 1968:9), – деп шығыстың жеті шайырынан бата сұрайтын өлеңі бар. «Шағири» – бұл жерде арабша – ақын, фәрияд парсыша – теңдесі жоқ, асыл дегенді білдіреді. Абай шығыстың теңдесі жоқ бұл жеті ақынын ерекше құрметтеген. Бұл ақындардың теңдесі жоқ, ерекше болуының себебі де – олардың сопылық ілімді игергендігінде еді. Астрономия, медицина, математика, философия секілді ғылым салалырымен терең таныс болған Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз сынды бұл ғұлама ғалымдар, ғылымды Алланы тану жолында ақиқатқа жетелейтін саты деп түсінген еді.

Абай шығыс шайырларының шығармашылығы мен өмірін өзіне үлгі етті. Алайда Ахмет Ясауи шығармашылығындағы сопылық ілім мен көне түркі дүниетанымын жақсы білген шәкірт Абай медреседе оқып жүрген кезінен бастап алысты меңзеді. Содан кейін қалыптасқанда жазған өлеңдері мен қара сөздеріндегі тұжырымдамалық идея, танымы мен тәлім-тәрбиелік ұстаным Ясауи ілімімен ұштасып жатыр. Ясауи де, Абай да – озық ойлы ірі реформатор. Жаңа дәуірдің, жаңа кезеңнің өз артықшылықтарын терең түсінген ғұламалар халықты озық ойлауға, біліммен қарулануға үндеді.

Исламдық шығыспен байланыстағы күллі түркі әлемі секілді қазақ мұсылмандығының да рухани тұғыры сопылық дүниетанымда жатыр. Яғни Ясауи мен Абайды байланыстырып тұрған негіз – діни құндылықтар. Абай – дін жолында тазалықты, тереңдікті Алланы сүюмен байланыстырып, ғылым-білім арқылы келетін адамгершілікті уағыздаған хакім. Сопылық дүниетанымның бақытқа жеткізу жолын іздеуші, халқына жөн көрсетіп, жол сілтеуші елшіл тұлға.

Сопылық ілімді насихаттаушыларды: іргетасын қалаушылар және жаңа заманға бейімдеушілер, – деп екі топқа бөлер болсақ, Ясауи – іргетасты қалаушы, Абай – дін қағидаттарын жетік білген ағартушы. Ясауи сопылыққа тән шарттардың барлығын рухани сезініп және орындап, практикалық тұрғыда ілімді салаландырды. 63 жасында қылуатке түсіп, пәнилік нәрселерден, пенделіктен бойын тазалап, тек Алланың ақ жолында тәуекел етіп, адамзатқа арналған «Диуани хикмет» еңбегін жазды. Абай сопылық ілімнің негіздерін жақсы біліп, айналасына шуақ төкті. Мұны «Ғақлиясының» 38-қара сөзінде жан-жақты ашып жазды. Абайдың діни сауаты өте жоғары болды. Абайтанушы ғалым М.Әуезов кеңес кезінде: *«Абайдың діні – ақылдың, сыншыл ойдың діні, ...адамгершіліктің діні»,* – деп, мәселенің шет жағасын тұспалдап айтты (Әуезов, 1959: 128). Бүгінгі абайтанушы-профессор Тұрсын Жұртбай: *«...Абай дінді – ғылым деп түсінген. Ғылым болғандықтан да ол өзінің пайымдауларына сол діннің ішкі таным заңдылығына мойынсұна отырып, уағыздың ой ырғағының ағынымен жүзе отырып пікір түйеді. Абай медреседегі біліммен шектелмеген. Ол өзі сенген діннің тарихы мен таным тамырын түбегейлі зерттеп, исламияттың ұлы ойшылдарының қатарына көтерілді»,* – (Жұртбай, 2020: 216) дейді. Қалай дегенмен де, Ясауи мен Абайды байланыстырған – сопылық ілімнің өмірге, ғылымға, адами қасиеттер мен адамзаттық мәселелерге деген көзқарасы.

Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» еңбегінде сәби шақтан қартайған шағына дейінгі басынан өткен оқиғалар мен өмірден түйген ой-пайымдарын өлең түрінде баяндайды. Жас күнінде балалықпен істеген қателіктерін, жастық шақта жастықтың уымен жасаған күнәларын баяндай келіп, қырық жастан кейін барып бозбалалық ермекті түгел доғарып, толықтай тақуалыққа бой түзегенін айтады. Алтыншы хикметінде:

*Қырық бірде ықылас қойдым жол табам деп,
Жолдастардан құпия көрсем, күнәсін жабайын деп.
Пірімнің ізін аулап сүйейін деп,
Заты ұлық қожам, сыйынып келдім саған.
Қырық үште Хақты іздеп, нала қылдым,
Көз жасымды ағызып сел қылдым.
Жапан кезіп, өзімді уали қылдым,*

Заты ұлық қожам, сыйынып келдім саған (5-хикмет), – деп жырлайды Ясауи. (Қожа Ахмет Иассауи, 2004: 17)

Ясауи қырық жасқа дейінгі іс-әрекеттерінен жиіркеніп (дүние табу, әйел затына ғашық болу, түрлі пендешілік пен нәпсі), «не қылғайсың күнәларым таудан да ауыр» деп тәңірінен жылап тұрып кешірім сұрайды.

Сөйтiп, сопылық iлiмнiң бастауында тұрған Құл Қожа Ахмет Ясауи қырық жасынан бастап Аллаға ғашық болып, сопылыққа толығымен бет бұрады. Ал, алпыс үште пайғамбар жасына жеткен Ясауи айналасын қоршаған жаманшылықтан бойын алшақ ұстап, сопылықтың жоғары деңгейiне көтерiлуi – Алла алдындағы парыз бен мiндет үйлесiмдiлiгiн аңғартады.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай да қырық жасынан кейiн:

Жасымда ғылым бар деп ескермедiм,

Пайдасын көре тұра тексермедiм.

Ер жеткен соң түспедi уысыма,

Қолымды мезгiлiнен кеш сермедiм» (Құнанбаев, 1968: 24), – дедi. Абайдың өкiнетiн тұстары да, ғылымға, жазуға, рухани кемелденуге бет бұрған кезеңi де – 1885-1888 жылдар шамасы. Осы уақытта ол:

Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман,

Шошымын кейiнгi жас балалардан.

Терiн сатпай, телмiрiп, көзiн сатып,

Теп-тегiс жұрттың бәрi болды аларман... (Құнанбаев, 1968: 28).

Немесе:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,

Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.

Мұңдасарға кiсi жоқ сөздi ұғарлық,

Кiм көңiлдi көтерiп, болады ермек?.. – дейдi (Құнанбаев, 1968: 25)

Абай «қартайдым, қайрат қайтты, ұйқы сергек» деп қайғы басып, мұңын шағып, ойын бөлiсетiн кiсi таппай шағымданған кезiнде 41 жаста екен. Бұл екi өлең де 1886 жылы жазылған. Бiрiншiсi арқылы ақын өз қоғамының көлеңкелi тұстарына тоқталып, кейбiр бай, болыс, билердiң қасиетсiз тiрлiктерiн ащы тiлiмен түйреп отыр. «Терiн сатпай, телмiрiп, көзiн сатқандарды» қатаң айыптап, адал еңбекпен мал табуға шақырады. Ал, екiншi өлеңiнде Абай заманының зарын, адамының әрекетiн терең танымымен таразыға салады. Мұндағы ақынның қартайып, қайғы ойлауы – қартайғандығының емес кемелденгенiнiң, ақыл-парасаты толысқанының, алайда мұңдасарға дос таппай қиналғанының көрiнiсi едi.

Абайтанушы кейбiр ғалымдар: «Абай ғылымды толықтай түсiнiп, ғылымға бет бұрған кезi қырық жастан асқаннан кейiн, - дейдi. Расымен де оның пәлсапалық «Қара сөздерi» («Ғақлия»), поэмалары мен өлеңдерiнiң көбi 40 жастан асқаннан кейiн жазылған.

Абайдың «Күншығысым – күнбатыс, күнбатысым – күншығыс боп кеттi» деп айтатыны да 40-жастан асқан яғни 1885 жылдар шамасы болатын. Бiлiм-ғылымға бұрынғыдан да тереңiрек үңiлген ақын қоршаған орта мен өз қоғамын тану үшiн ғылымға бар зейiнiн салды. Майшаммен отырып қаншама кiтаптарды қарап, оқып-тоқуы молайып, ғылым деген шексiз әлемге енiп кеткен Абай Батыс пен Шығыс даналығынан қорытынды шығарумен болды.

«Дүниеде ғылым заһири (сыртқы ғылым) бар. Олар айтылмыштарды нақлия деп те айтады. Бұл нақлияға жүйрiктер ғалым атанады. Құдай тағаланың

затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай гашиқпын демек те орынсыз. Гашиқмағишұқлыққа (суюші) халиқ бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз (байланыссыз) алла тағаланың пендесін махаббат уа мархаматбірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббатбірлән гана елжіремекті – құдаға гашиқ болды дейміз», – дейді (Абай, 1993: 94). Оның ойынша, әуелі сыртқы ғылымды игерген, толыққан адам ғана ішкі ғылымды (Алланың ғылымын) игереді. Сол үшін де ақын: «Әрбір ғалым – хақим емес, әрбір хақим – ғалым» – дейді (Абай, 1993: 95). Сыртқы ғылымды игерген ғалымның хақим (дін мен ғылымды қатар меңгерген) бола алмасы, ал кез-келген хақим дәрежесіне көтерілген рухы биік адамның ғалым бола алары анық.

Ахмет Яссауи «Диуани Хикмет» атты еңбегінің 32-хикметінде:

Өтті ғұмырым, шаригатқа жете алмадым,

Шаригатсыз тарихатқа өте алмадым.

Ақиқатсыз мағрипатқа бата алмадым,

Жолы қатты пірсіз қалай өтер, достар, – дейді. (Яссауи, 1995:98). Яғни, «шаригат» – ислам заңдары мен әдет-ғұрпының жинағы, «тарихат» – сопылықтың идеясы, мұрат-мақсаты, «мағрипат» – дін жолын танып, оқып білу, ал «хақиқат» – Құдай және оған жақындау. Ясауи тағы да:

Шаригат шамын жаққанша,

Тарихат сырын айтқанша,

Ақиқат жолын тапқанша,

Көптің көзін ашқанша,

Күн шығып, қайғы батқанша,

Мағрифатқа ден қойған –

Шайхы Ахмет Ясауи (Ясауи, 1995:119), – дейді 41-хикметінде.

Тағы бірде Ясауи:

Шаригаттың ақ сауытын кимегенше,

Тарихаттың пырағына мінбегенше,

«Жазибджунун» ғаламына бармағанша,

Хақиқаттың майданына кіріп болмас, – дейді 77 хикметінде (Қожа Ахмет Ясауи, 2007: 102).

Ясауидің ойынша, «шаригатсыз» «тарихат», «тарихатсыз» «мағрипат», «мағрипатсыз» «хақиқат» жоқ. Бұлардың бәрін бір-бірімен байланыстырып, бірін екіншісіне алып барар қасиетті жол – білім және ғылым.

Абай Құнанбайұлы да өзінің 38-қара сөзінде дәл осы Ясауидің ілімінде айтылған дүниелерді қайта жаңғыртады. Ол: «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған гашиқтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» (Абай, 1993:83), – дейді. Абай ғылым Алланы тануға, ақиқатты тануға апарар жол екенін айтып отыр. Оны Ясауиша түсіндірер болсақ: ғылым – мағрифат, хақиқат – Алланың жолын танып, оған жақындау.

Жоғарыда Ясауи мен Абай шығармашылығына байланысты тұжырымдамаларымызды сараптай келе, Абайды сопы болды деп айтсақ, бұл шындыққа сәйкеспейді.

Себебі сопылық элементтер ақын поэзиясында көп кездеспейді. Ол сондай-ақ, сол 38-қара сөзінде: «...Пенделіктің кәмалаты әулиелікбірлән болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа (дін жолы) кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді», – (Абай, 1993:92) дейді. Адамның бәрі Алла жолына түсіп, сопы болып кетсе, осы дүниелік адамзатқа тән күнделікті күн көру харекеті мен міндеттерді кім атқарады? Абай осыны айтып отыр. Тіпті ақын сопылық жолға түсуіне тіршіліктен тыныштық керек екенін ескеріп, оған дайын емес екенін де айтады. Қырық жастан асқан Абай, енді қалған өмірін қайтіп, не қылып өткіземін, - деп өз-өзіне сұрақ қойып: «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күніңде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?» (Абай, 1993:7), – деген сөзі сопылықты теориялық тұрғыдан түсініп, ерекшелігін терең білгенін аңғартады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірінен, танымынан оқушысын хабардар етеді.

Абай «бірінші қара сөзінде»: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік...», – деп енді қалған өмірін «ел бағумен», «мал бағумен», «ғылым бағумен», «софылық қылып, «дін бағумен» және «балаларды бағумен» жүйесіз өз қоғамында айналыса алмайтынын айта келіп: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» (Абай, 1993:7), – дейді. «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да» деп жалпы қоғамнан көңілі қалған Абай ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, бала оқыту сынды дүниелермен айналыса алмайтынын айтады. Бұлармен айналысу үшін, әрине, ақында жан тыныштығы болу керек. Ал жанын түсінбейтін қоғамда қандай жан тыныштығы болсын? Айтқанға көнбеген надан жұртымен алысып, шаршап, халқынан көңілі қалған Абайдың ақ қағаз бен қара қаламға жүгініп, қалған өмірінде көрген-білгендерін, өмірден түйгендерін қағаз бетіне түсіруге арнағаны, 63 жасында дүние-тіршіліктен бас тартып, бар өмірін жаратушы бір Аллаға арнап, пенделіктен баз кешкен Қожа Ахмет Ясауи өмірін еске түсіреді.

Еуропаның Гетесі, орыстың Пушкині, өзбектің Науаиі секілді әр ұлттың болмысын танытатын тұлғалары бар. Қазақтың рухани рәмізі – Абай. Қазақ пен Абай – егіз ұғым. Ақын ұлтын жанындай сүйді. Жанындай сүйгенінің дәлелі сол, ол қазақтың бойындағы бар кемшілігін ашып, кейіп отыра, ғибрат алсын, ойлансын деді. Абай тазалық пен адалдықтың, мәрттік пен елшілдіктің үлгісін жырлады. Тура жолды өсиет етіп, көрсетіп кетті. Сондықтан да, ол – халықтың адастырмас шамшырағы, алтын қазығы.

Абай қырықтан соң ел тірлігіне айналысуды қойып, ақ қағаз бен қара сияны адал серігіне айналдырырып, «өз сөзім – өзіме дедім де жаза бердім» десе, Ясауи да жер

астындағы қылуатке түсіп, өнегеге толы «Диуани хикмет» еңбегін жазды. Шын мәнінде, Абай мен Ясауи тағдырлас еді. Екеуі де өмір бойы надандықпен күресіп, «соқырдың көзін емес, көңілін ашуға» қызмет етті. Ясауи айналасын қоршаған надан, зұлымдар тобынан көңілі қалып, өзін олардан аулақ ұстап, пайғамбарымыз Мұхаммед (ғ.с.) көп өмір сүруді күнә деп білгені ұстанымын басшылыққа алды. Ол діншілдерге тән ерекше қорқыныш үрейімен өткен өмірін түгел еске алып, жасаған іс-әрекетіне мынадай баға береді:

Хақ, Салиқтарға жетемін деп, жүрдім жылап.

Рухым тулап, күйдім,

Жанға сая таба алмадым,

Әркез ұшқан шыбындай жер астына кірдім міне

Құл Қожа-Ахмет, айтсаң насихат өзіңе бақ,

Ғашық болсаң, жаннан безіп, пір жолын тап.

Надандарға айтсаң сөзің болмас қабыл,

Бекем болып жер астына кірдім, міне (8-хикмет) (Қожа Ахмет Иассауи, 2004:22).

Ей, достар, пәк ғашықты қолға алдым,

Ғашық сырын шешуге шын сезіммен толғандым.

Бұл дүниені дүшпан тұтып, жүрдім, міне,

Махаббат жолында Мәнсүрдей болдым, міне. (9-хикмет) (Қожа Ахмет Иассауи, 2004:22) – деп 10-11-хикметінде жалған дүниеден, айналасындағы адамдардан көңілі қалғанын аңғартып, пенделіктен бойын арылту мақсатында қылуатке түскендігін жырлайды. Ясауи да, Абай да – өз заманынан ерте туған ғұламалар. Олардың жанын ешбір адам баласы түсінбегендігінен – бірі бұл өмірден баз кешіп қылуатке түсіп, «Диуани хикметті» жазуға кіріссе, екіншісі де тіршіліктен қол үзіп, «Ғақлия» («қара сөз») мен өлеңдерін жазуға отырды.

Абай өмір сүрген кезеңде, яғни XIX ғасырдан бастап қазақ жерінде орыс отары мен орыс мәдениеті арқылы батыс мәдениетінің ықпалы күшейді. Адамзат мәдениетіндегі Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Иүгінеки, Ибн Сина қатарлы ұлы тұлғалардың данышпандық ілімдерінің қазақ даласынан жойылып бара жатқан кезі еді. Көптеген құндылықтарымыз ескіріп қалды. Бұрынғы басқару жүйесі, дуалы ауыз қариялардың өсиет сөздері мен берген тәрбиесі орыс билігі үшін қажетсіз дүниеге айналды. Өркениеттер арасындағы қақтығыста жаңа заманға бейімделе алмаған көптеген ұлт құрдымға кетіп жатты. Осы сәтте қазақтың бағына Абай дүниеге келді. Абай XIX ғасырда қазақ даласына бақ боп қонған, Шығыста жарқырай туған шолпан жұлдыз еді. Ұлы ақын Шығыс пен Батыс әдебиетін қатар игеріп, екі әдебиеттің озық дәстүрлерін қазақ әдебиетіне алып келді. Ол қазақ әдебиетіндегі «жаңашыл реформатор» ақын ретінде, қазақ өлеңіне түр жаңалықтарын енгізе отырып, халқына терең ғибратты өлең үлгілерін қалдырды. Ол жаңаның басы болып, қазақ жазба әдебиетінің негізін салды.

Абай ауыл молдасынан сауатын ашқаннан соң Семейде Қазанның Маржани медресесін бітіріп келген Ахмет Риза ашқан оқу орнында үш жыл оқиды. Абай білім

алған Ахмет Риза мешіт-медресесі ислам мен түркі ғылыми әлемінде аса үлкен реформаторлық – жәдиттік ілімнің қалыптасуына негіз болған ғұлама Шаһабуддин Маржанидің ағартушылық бағытын ұстанған оқу орны еді. Жәдиттік бағыттың негізгі ерекшелігі – X-XII ғасырларда Шығыс ғалымдары негізін қалаған «Алланы ғылым арқылы тану керек» деген ілімді ұстанды. Ресми деректерге қарағанда, қазақ арасында төңкеріске дейін 100-ге тарта жәдит мектебі болған (Қамзабекұлы, 2002: 62). Абайдың дінге, ғылымға жәдит әдісімен қарағанын өлеңдері мен қара сөздері дәлелдей түседі.

Жәдит медреселерінде «Шаригат», «Тарихат», «Мағрифат» атты үш негізден тұратын тарихи, пәлсапалық қоғамтану ғылымдарын тереңдетіп оқытты. Түркі, араб, парсы тілдері және шығыс поэзиясы мен сөз өнерінің заңдылықтары, математика, жағырафия, жаратылыстану пәндері негізгі дәріс ретінде жүргізілді. «Алланы – ғылым мен ақыл-сана арқылы тану керек» деген үрдісті оқу бағдарламасына енгізді», – (Кеңшілікұлы, 2021: 19) дейді әдебиетші Амангелді Мырзабек. «Жәдит әдісінің бастаушы-білгірі әл-Маржани концепциясы мынадай болды: 1. Әрбір мұсылман ижтихадқа (ойлануға, сындарлы пікір білдіруге, ашықтыққа) ие; 2. Бастапқы исламға қайту. Яғни ислам әу баста қайратты, ғылыми ойлы болса, кейін бұрмаланып, тоқырауға ұшырады. Ғұлама соңғы кезде ойланушы мутакаллимдердің орнын соқыр мукаллидтер басты, осыны қайта түзеу керек», - дейді (Қамзабекұлы, 2002: 83)

Татар оқымыстысы Маржани ағартушылығынан бастау алып, И.Гаспыралының оқу-әдісімен «усул-и-жәдид» деген атаумен байланысын тапқан бұл жәдит қозғалысы XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қазақ жеріне татар оқымыстылары арқылы жетті. Бірақ, Маржанидің ағарту идеясымен толықтай негізделген болмаса да, оқу-ағарту саласында жаңа қозғалыс ретінде дамыды. Ал, кейін татар оқымыстысы И.Гаспыралы оқушыларды оқып-жазуға үйрететін жаңа әдіс ойлап тауып, ғылымның әр түрлі саласымен таныстыратын оқу-құралдары жазылды. И.Гаспыралы да Маржани идеясына сәйкес – «Алланы ғылым арқылы тану керек» деген үлгіні ұстанды. Бірақ, И.Гаспыралы әдісінің Маржани үлгісінен айырмашылығы – ғылымды ғылыми жетістіктері айқын нәтиже беріп, ғылым жолы дамыған Батыстан (Еуропа елі) үйрену керек, – деген идеяны ұстанды.

Абай пәлсапалық діни көзқарасын танытатын 38-қара сөзінде: «Ұлы жаратушы Алла тағаланың өзіне тән сегіз ұлы сипаты бар. Олар: 1. Хаят – тіршілік, тірі болу; 2. Ғылым; 3. Құдірет – күш; 4. Басар – көру, көруші; 5. Сәміг – есту, естуші; 6. Ирада – тілеу, қалау; 7. Қалам – сөз, сөздер; 8. Тәкин – болдыру (Абай, 1993, 83), - дейді. Жаратушы Алланың осы сегіз ұлы сипаты туралы ол: «Бұлардың хәммасы Алла тағаланың зәтия (өзіне лайық) суббутия уа фиғлия (өзі істейтін) сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі – ғылым, құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы – бұларға шарқ (түсіндіру, түсініп беру)», - дейді (Абай, 1993: 84).

Алла тағаланың сегіз сипаты ішінен ғылым мен құдіретті басты орынға шығарған Абай, қалған алты сипатты осы екі сипатқа түсінік берушілер, – деп

түсіндіреді өзінің 38-қара сөзінде. «Ол сипаттармен тағриптамасақ (анықтап білу) бізге мағрифатулла (Алланы тану) қиын болады», – деген Абай, Алланың сегіз ұлы сипатының ішінен өзі екшеп, бөліп алған дәл осы екі сипат арқылы яғни, құдірет пен ғылым арқылы Алланы танып білуді ұсынады. «Алланы, оның басты сипаты ғылым арқылы тану керек деген ұлы ойшыл Абай, дүниені яғни, қоршаған ортаны тану, ақиқатты тану, өзін-өзі тану, өз адамдығын бұзбай жаман нәрседен қашып, жақсы пайдалыны үйрену де ғылымнан, – дей келіп, адам бойындағы күллі жақсы қасиеттердің бәрі де ғылым арқылы келеді, – деген аса күрделі ой қорытындысын түйіндейді өзінің 38-қара сөзінде» (Махан, 2020)

Демек, Абайдың осындай көзқараста болуына кезіндегі Маржанидің оқу-ағарту саласына қосқан «Алланы ғылым арқылы оқып-тану» көзқарасы әсер еткені сөзсіз. Татар оқымыстылары арқылы тараған «жәдит» деген атауға ие бұл әдіс санаулы жылдарда Ресейдің күллі мұсылман аймағына, тіпті шетел – Үндістанға дейін тарайды. Ал, қазақ топырағына «жәдит» оқу әдісін алып келіп, осы әдіс арқылы оқыту керектігін ұйғарып, әр түрлі ғылым саласын үйрететін оқулықтар дайындап, оқу бағдарламасына қосқан «жәдит» әдісінің қазақ жеріндегі негізін салушылар – Алаш (қазақ) оқымыстылары болды. Алаш зиялылары сондай-ақ, Абайдың ізін жалғастырушы шәкірттері еді.

Алаш зиялыларының бетке ұстар өкілі Ахмет Байтұрсынұлы: «Усул жәдит, яки төте оқу жолы бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да – сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю» (Байтұрсынұлы, 1989: 233), - деп жәдитке тілеуқорлығын ашық жазды.

Абай білім алған медресе туралы А.Машанов: «Қарқаралыда, Семейдегі медреселерде Маржанидің тікелей өзінен тәлім алған адамдар оқытқан. Абай – Семейде сол Маржани шәкірттерінен оқығандардың бірі. Абай еңбектерінде Маржанидің қозғаған мәселелері көп кездесетіндігі осыдан. Ш.Маржанидің «Ахли ғылым ай басында» деген тамаша сөзі бар. Абайдың «ғашарани уа-мубашарани» деп келетін қағидасы Ш.Маржанида айтылған» (Ысқақов, 1976: 192), – деп жазады.

Алланы ғылым-сана арқылы тану керек деген Маржанидің шәкірттері жәдитшілердің мынадай ұстанымы болды:

«Біріншіден, дүниәуи математика, химия, жаратылыстану, жағырафия пәндерін меңгеруді, дінді ғылым дәрежесіне көтеруді көздеді.

Екіншіден, архалықтың өзінің тіл ерекшелігіне сай жазу-сызуын қалыптастырып, дыбысталуы бойынша әріптермен белгілеуді мақсат етті. Сол арқылы «Құранды» да әр ұлттың өз тіліне аударып отырып, оның мағынасын сол тілде жеткізіп, түсіндіріп, талдап, дінді «жаттаумен» емес, санамен сіңіруді шарт етіп қойды» (Қамзабекұлы, 2008: 38).

Абайдың «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» (Абай, 1993: 83), – деп жоғарыда айтқан Алланы ғылым арқылы тану деген сөзінің ХХ ғасырдағы нақты іске асырушылары һәм ізін жалғастырушылары – Алаш зиялылары болды. Алаш зиялылары, біздің зерттеуіміз

бойынша, Алланың бір сипаты болып табылатын – ғылымды бірінші орынға қойды. Олар ғылым, білім, оқу ағарту саласымен айналысып, әр түрлі оқулықтар жазып, халыққа білім беріп, сауатсыздықты жойды.

«Қазақ даласында И.Гаспыралының жүзеге асырған А.Байтұрсынұлы өзі жасаған «Төте жазу әліппесі» арқылы жәдиттік идеяны насихаттаған «Қазақ» газетін дүниеге әкелді. Гаспыралы мен Байтұрсынұлы бастамасына Ә.Бөкейхан, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Ғұмар Қараш, Мұхамеджан Сералин, Мағжан Жұмабаев сияқты қазақ ұлтшылдары қолдау көрсетті. Олар қазақ қоғамының мешеулігінің, ескіргендігінің негізгі себебі халықтың сауатсыздығында (надандық), молдалардың білімсіздігінде жатыр деп санады. Осының бәрінен шығаратын жол қоғамды оқу-ағарту, И.Гаспыралы жүйесі бойынша жаңа әдіспен оқыту деп білді. Бұл сол заман уақыты үшін маңызды прогресшіл идея болған еді» (Боранбаев, 2014: 124), – деп жазады Боранбаева Б.

Алаш оқымыстыларымен бір шептегі елшіл тұлға, ойшыл ақын Ғұмар Қараш «Тумыш» атты жинағында:

*Надан шейх діннің соры, күннің соры,
Бір қашпа, надан шейхтан мың кері қаш.
Құран – шам, ақыл – басшы, ғылым – құрал,
Құралсыз шекпе сапар, жолың болмас.
Айырылма жатсаң-тұрсаң құранды ұста,*

Жол бастар қараңғыда ол бір компос, (Жұмағұлов, 2005: 38) – деп, дін-ұлт-ғылым – тұтас ұғым екенін айтады.

Дін мен сауат, дін мен ғылым түрлі өткелектен өтті. Әрине, зайырлы кезеңге дейінгі алғышарт талабы мүлде бөлек. Абай өзінің 38-қара сөзінде ақын: «Бұл заманның молдалары хаким атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлкі бұзық фиғыл, әлинсан гәддү ләма жәһилгә (Адамның көңілі жаманшылыққа ауып тұрады) хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғараб-парсыдан тіл үйренсе, бірліжарым болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады. «Най-найменен», мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил (бұзық) түгіл, жәһилләр кібік (бұзық адамдар сияқты) талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір инсапқа қайтсын һәм гибраттансын», – деп, жұртқа білім үйретпек түгілі өздері ғылымның не екенін түсінбейтін молдаларға еш көңілі толмай, сауатсыз елінің болашағын ойлап, қайғырады.

*Ал, Ясауи 54-хикметінде:
Дүния мендік дегендер, жәһан малын жегендер,
Құзғын құстай арамға, белшесінен батпақшы.
Молда, мүфти болғандар, жалған дұға қылғандар,
Ақ-қараны бұрғандар, жәһаннамға кетпекші.
Қази, имам болғандар, жалған үкім қылғандар,
Ол балшыққа иленіп, аяқ асты қалмақшы.*

Арам жеген әкімдер, пара жеген «кәпірлер»

Өз бармағын шайналап, қорқып тұрып қалмақшы (Қожа Ахмет Ясауи, 2007: 77), - деп дүние үшін халықты алдап, әділеттен айнып, жалған үкім шығарып жүрген молдаларды сынайды. Ясауи қауымды білім-ғылыммен сусындатуға тиіс дін иелерінің дүниеге құнығуына ашынып отыр.

Алланы танып, жән-тәнімен діннің жолына түсу қаймана адамның қолынан келмес. Ерік-жігері күшті, рухани әлеуеті жоғары, ілімі толыққан адам ғана сол бір шетсіз-шексіз Алланы тану іліміне қарай сапар шегеді.

Күйінбей Құл Қожа Ахмет қайтсін енді?

Өртенсін ішің-тысың жансын енді!

Ақ сөзін адал досқа айтсын енді!

Жоқ болса мағрифатың жөнделмес Ол! (107-хикмет), (Қожа Ахмет Ясауи, 2007: 146), – деп мағрифатың (ілімін) жетпесе, Аллаға шынайы ғашық бола алмайсың дейді. Мұны Абай: *«Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған қаж ешбір гибадат орнына бармайды»*, – деп бір ауыз сөзбен түйіндейді (Абай, 1995: 90).

Халқына еш пайдасы жоқ надан молдалардың зардабы туралы Ясауи мен Абайдан соң Алаш ардақтылары да біршама мақала жазып, оларды жаңа жаққа шақырды. Бұл ретте Әлихан Бөкейхан: *«Қырда кім болса сол молла болады. Аз ғана оқу білетін қазақ я қашықын ногай, я сарт, я тәжік. Сол адамдар бек надан һәм нәрсені ... білмейді һәм солар надан болған соң қазақтарға ауып, оларды мейлінше бұзады. Қай қазақ моллаға нанбайды, ашық күнді жауын қыламын деп тұрған соң... (Құдайындай иланады). Қазақтар молланы кінәсіз деп ойлайды, себебі моллаларды діннің қуаты дейді... Қазақтардың ойлауынша, моллаларға аз қарсы келген – күнәһар. Сол надан моллалар не айтады соған нанады. Содан қанша залалдар бар»* (Бөкейхан, 2016: 37), – деп, ғылымды Алланың бір сипаты деп білмеген, оны білуге де тырыспаған сауатсыз дін иелерін сынайды. Бұл сынның негізгі себебі – қайсыбірінің молдалық кәсібін мал таппақ үшін, жан сақтамақ үшін пайдаланып жүргендігі еді. Бұл туралы Абай: *«Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан»* (Абай, 1993: 98), – деп, ғылымды адамзатқа пайда келтіремін деп үйренетіндерді иманигүлге, нағыз иманды, «толық адамға» теңейді. Ал пайда ойлаған ғылым үйретушілер мен үйренушілерді ол: *«Адамға хәлінше ихсанды болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Моллалар тұра тұрсын, хусусан бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар – фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хүкім шаригатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһіл тариқат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ»* (Абай, 1993: 98), – деп өз заманының нағыз қас-дұшпаны ретінде көрсетеді. Осы кез – Абайдың:

*Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат*

Болсам деген бәрінде ой, (Құнанбаев, 1968: 56) – деп, материалдық байлықты рухани құндылықтан жоғары қойған билік пен қоғамға ащы сын айтатын кезеңі.

Сауатсыздықтан, дүниеқоңыздықтан, пайдакүнемдіктен және адамзаттың рухани өсуіне зиян келтіретін өзге де жамандықтардан алшақтап, ізгілік пен өнер-білімге жетелейтін бір ғана жол – ғылым жолы. Ал, Алладан түскен төрт кітаптың бірі – Құран Кәрімнің өзі ғылымды білмекке, дүниені тануға иландырған болса, ғылымды танып, меңгеруге үйрететін бір ғана құрал бар. Ол – кітап.

Ғылым-білім үйрететін, адамзат құндылығын мазмұнына жинаған кітап туралы Абай былай деп жазды:

*Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге* (Құнанбаев, 1968: 56).

Жәдитшілдер Алланың бір сипаты ғылымды жағырафия, химия, математика сияқты дүниауи пәндер арқылы оқып, үйрену керек деп түсінді дедік. Абай мен Ш.Маржаниды, И.Гаспыралыны өздерінің ұстазы санаған Алаш оқымыстылары жәдит әдісінің қазақ жеріндегі ізін жалғастырушылары ретінде ғылымның әр түрлі салалары бойынша оқулықтар (дүниауи пәндер) жазғаны белгілі. Нәтижесінде, А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Н.Төрөқұлұлы – тіл білімі, Ә.Бөкейхан, Т.Шонанұлы, Е.Омарұлы, М.Есболұлы – география, астрономия, жер тарихы, геометрия, М.Дулатұлы, С.Қожанұлы, Қ.Сәтбай – есеп құралы, математика, алгебра, М.Жұмабайұлы – педагогика, Ж.Аймауытұлы – психология, Х.Досмұхамедұлы, Ж.Күдеріұлы, Қ.Кемеңгерұлы – жаратылыстану саласы, М.Әуезов – әдебиеттану, С.Сәдуақасұлы – театртану т.б. пайдалы еңбектер жариялады.

4. Зерттеу нәтижесі

Ясауи хикметтерінде Алланың ақ жолымен жүріп, оған ессіз ғашық болуды – амалдардың ең үлкені деп санайды. Ол: *«Ғишықсызларны иманы жоқ, ей йаранлар»* (Үсеви, 2017: 220), - дейді. Абай да: *«Әрбір наданның біз тарихатқа (сопылық жол) кірдік деп жүргені - біз бұзылды дегенімен бір болады»* (Абай, 1993: 94), - дейді.

Қазақтың ойшыл ақыны Абай «надан адам – иманы жоқ, ілімі жоқ адам» деп біледі. Ондай адам Аллаға қалай ғашық болсын? Алланы қалай танысын? Надан адамның сопылық ілімге түсінбестен, иман келтірместен кірдім дегені шатастым дегені. Сопылық ілімнің бастауында тұрған Аллаға шексіз ғашықтық, оған иман келтіру және адамзат тарихында маңызы зор ғылым-білімді игеру – Ясауи мен Абай ілімінің басты идеясы еді.

Надандықтан құтылудың дара жолы – білім-ғылым. «Алланы ғылым арқылы тану керек» деген Абай мен Ш.Маржани, И.Гаспыралыны өздерінің ұстаздары санаған Алаш қайраткерлері «Хақ жолы» – халықтың көзін ашу, оқу-білімге шақыру, ғылым

үйрету керектігін жете түсініп, ғылымның әр түрлі саласына арналған оқулықтар жазумен айналысты.

5. Қорытынды

XII ғасыр ғұламасы, түркі-мұсылмандарының пірі, сопылық ілімге серпін беруші Қожа Ахмет Ясауи күллі Шығыс халықтарының рухани-мәдени өсуіне орасан зор әсері етті. Сопылық жолдың қазіргі Қазақстан жерінде, Түркістан шаһарында жанданған Ясауи ілімі немесе хикметтеріндегі даналық Орталық Азия, Еділ бойы, Анадолы өлкелеріне ғұламаның шәкірттері арқылы тарап, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатыр. Ясауидың сопылық даналықтары шайырлар мен ғұламалардың шығармаларына негіз болуы – ілімнің рухани құнарында және ағартушылық мазмұнында дер едік. XIX-XX ғасыр басындағы қазақ данасы, ойшыл ақыны Абай Құнанбайұлы ізденістері Ясауи ілімімен үйлесіп жатса, мұны рухани сабақтастық деп қабылдаймыз.

Сонымен, Абайдың пәлсапалық ой-пікірін, дүниетанымдық көзқарасын қарастырғанда өңірдің рухани тарихындағы Ясауидай даналарды айналып өту мүмкін емес. Қазақ менталитетіне сіңісті болып кеткен, болмысынан еш ажырамас «сопылық ілім» ақын шығармашылығында көрініс табуы – табиғи заңдылық. Әрине, жоғарыда айтылғандай, Абай сопылық ілімді сол қалпында қабылдай салған жоқ. Абай сопылық ілімді өзіндік пайымдарымен қазақша түрлендіре отырып, қазақтың ұлттық ұғымына сай етіп насихаттады.

Ал, татар дін қайраткерлерінің реформалық ізденістері мен И.Гаспыралының бастамасы «жәдит» қозғалысын өмірге әкелсе, ол исламның ағартушылық қуатын өзіне негіз етіп алды. Олар діннің қайнар бұлағы саналатын қасиетті мәтіндерді қайта қарастырып, ғалымдар арасындағы пікірталас қазанында қайнатып, ой-қорытындыларын газет бетіне жариялады.

Мұсылман ағартушылығының қазақ жерінде өзіндік орнының ерекше болуы -қалыпты жағдай. Себебі, ең біріншіден, қазақ халқы – мұсылман. Сондықтан қазақтың мәдени-рухани жетілуінде ислам айрықша рөлге ие. Ал, байырғы Шығыс мұсылман өркениетінен кейін қазақ халқының қайта оянуында Абай ілімінің әсері мол. Ресей үкіметі қанша тиым салса да мұсылманшылық бағыт, яғни Алланы тану, Алланы ғылым арқылы тану қағидаты қазақ ағартушылығының бір бағдары ретінде өмір сүре берді.

Алаш ардақтылары ғылымда ислам мүмкіндігінің ерекше екенін әл-Маржани, И.Гаспыралы, Абай еңбектері арқылы үйреніп, көңілдеріне тоқыды. Ақиқатты білу, әділетті табу, Алланың сипаттары арқылы Жаратқанға жақындау, оны тану әу баста мектеп-медресе бітірген ұлт зиялыларына түсінікті еді.

Қожа Ахмет Ясауи дамытқан сопылық ілім салт-салтымыз бен ұлттық дәстүрімізбен біте қайнасып, бүгінде ортақ мәдениетіміздің құрамдас бөлігіне айналды. Тақуалық, рухани тазалық, ар-ождан, жан дүние, болмыс кіршіксіздігі секілді қасиеттерді – кемелдікке жеткізетін ар ілімінің аясында қарастыру орнықты.

Ұлт руханиятының көрсеткіші – діні, тілі, мәдениеті, әдебиеті. Ал осы рухани қазынамызды барынша сақтап қалу үшін күрес сонау патша заманынан бері

жалғасып келеді. Патшалық Ресей, кейінгі кеңес үкіметі дінді мүлдем терістеп, жойып жіберуге тырысқандығының да бір себебі – қазақты өз негізінен айыру еді. Бірақ қазақ бар жерде рухани мұрасы бар, рухани қазына бар жерде Ясауи бар, Ясауи бар жерде Абай бар, Абай бар жерде Алаш бар. Бұл төрт рухани дінгек – елдіктің рухани арқауы. Себебі Ясауи, Абай, Алаш – бір-бірімен байланысып жатқан мәдени мұрамыз, рухани тұғырымыз.

Әдебиеттер:

1. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995. – 382 б.
2. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 269 б.
3. Айтжанов Б. Ислам өркениеті және білім мен ғылым. [Электронный ресурс] – URL: <https://kozhalar.kz/20219408-islam-orkenieti-zhane-bilim-men-ghylym>. 20.01.2021.
4. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 408 б.
5. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
6. Боранбаев Б. Ғұмар Қараш. Қоғамдық саяси қызметі. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. – 232 б.
7. Бөкейхан Ә. Таңдамалы – Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 487 б.
8. Бөкейхан Ә. Шығармалары. – Астана: Сарыарқа, 2016. – 604 б.
9. Zhakupov Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh, Sagidolda G., Omirbekova Zh, Akhmetova M., Tuyakbayeva R. (2023) Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3). – P. 238-246. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903021>
10. Дербісәлі Ә. Көне Отырардан шыққан ұлы ғұламалар – әл-Фарабилердің саны 33-ке жетті. [Электронный ресурс] –URL: https://www.inform.kz/kz/kone-otyrardan-shykkkan-uly-gulamalar-al-farabilerdin-sany-33-ke-zhetti-absattar-derbisali_a2718230? – 2014, 19-қараша.
11. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
12. Есімов Ғ. Хакім Абай: (даналық дүниетанымы). – Алматы: Атамұра. 1994. – 320 б.
13. Жолдыбайұлы Қ. Имани гүл. – Алматы, 2011. – 384 б.
14. Жұртбай Т. Соқтықпалы, соқпақсыз заманда өсті... (Абай және оның әлеуметтік ортасы). – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспаханасы, 2020. – 497 б.
15. Кеңшілікұлы А. Шығыстың соңғы шынары. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 350 б.
16. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
17. Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі. // Ақиқат. 2008 №1. – Б. 34-41.
18. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет (Даналық жолы). С.Битенов. – Алматы: Сөздік-Словарь. 2004. – 196 б.
19. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани хикмет. – Астана: Фолиант, 2007. – 480 б.
20. Құнанбаев А. Шығармалар. Екі томдық. I-том. – Алматы: Жазушы, 1968. (қаз)– 319 б.
21. Махан Н. Абайдың діни көзқарасы. [Электронный ресурс] – URL: <https://abai.kz/post/110631>. 18.04.2020.
22. Сарсенбеков Н.Ж. Ахмет Яссауи хикметтерінің экзистенциалық сипаты. // Адам әлемі. № 4 (90) 2021. – Б. 43-52. <https://doi.org/10.48010/2021.4/1999-5849.05>
23. Яссауи Қожа Ахмет. Хикметтер. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. – 128 б.
24. Ысқаков Б. Қазақ-татар әдеби байланысы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 305 б.

References:

1. Abai. (1995) My people are a big Kazakh. Works. – Almaty: Zhalyn. – 382 p. (in Kaz).
2. Abai. (1993) Words. Poems. – Almaty: El. – 269 p. (in Kaz).
3. Aitghanov B. (2021) Islamic civilization and education and science // [Electronic resource]. Available at: <https://kozhalar.kz/20219408-islam-orkenieti-zhane-bilim-men-ghylym>. (in Kaz).

4. Auezov M. (1959) Thoughts of different years. – Almaty. – 408 p. (in Kaz).
5. Bartursynov A. (1989) Works. – Almaty: Zhazushy. – 320 p. (in Kaz).
6. Bokeikhan A. (1995) Favourites. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy Bas redaksiyası. – 487 p. (in Kaz).
7. Bokeikhan A. (2016) Works. – Astana: Saryarqa. – 604 p. (in Kaz).
8. Boranbayev B. (2014) Gumar Karash. Public political activity. Monograph. – Almaty: Arys. – 232 p. (in Kaz).
9. Derbisali A. (2014) The number of great scientists – Al-Farabi from ancient Otrar has reached 33. [Electronic resource]. Available at: https://www.inform.kz/kz/kone-otyrardan-shykkkan-uly-gulamalar-al-farabilerdin-sany-33-ke-zhetti-absattar-derbisali_a2718230?. (in Kaz).
10. Dulatov M. (1991) Works. – Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in Kaz).
11. Esimov G. (1994) Hakim Abai: (worldview of wisdom). – Almaty: Atamura. – 320 p. (in Kaz).
12. Joldybauly Q. (2011) Imani gul. – Almaty. – 384 p. (in Kaz).
13. Jurtbai T. (2020) He grew up in the distant, difficult times ... (Abai and his social environment). – Nur-Sultan: L.N.Gumiliyov atyndagy EEU baspahanasy. – 497 p. (in Kaz).
14. Iskakov B. (1976) Kazakh-Tatar literary relations. – Almaty: Gylym. – 305 p. (in Russ).
15. Kamzabekuly D. (2008) Jaditanism is the basis of National Spiritual Revival. – Aqiqat. No. 1. – P. 34-41. (in Kaz).
16. Koja Ahmet Iassauyı. (2004) The Path of Wisdom. S. Bitenov. – Almaty: SÓzdik-Slovar. – 196 p. (in Kaz).
17. Kenshilikuly A. (2021) The Last Psalmist of the East. – Nur-Sultan. – 350 p. (in Kaz).
18. Qamzabekuly D. (2002) Alash and literature. – Astana: Foliyant. – 474 p. (in Kaz).
19. Qoja Ahmet Yesevi. (2007) Diuani hikmet. – Astana: Foliyant. – 480 p. (in Kaz).
20. Qunanbaev A. (1968) Essays. In two volumes. Volume I. – Almaty: Zhazushy. – 319 p. (in Kaz).
21. Mahan N. (2020) Religious views of Abai // [Electronic resource]. Available at: <https://abai.kz/post/110631> (in Kaz).
22. Sarsenbekov N. Zh. (2021) Existential nature of the wisdom of Akhmet Yassawi. // Adam alemi No. 4 (90). – P. 43-52. <https://doi.org/10.48010/2021.4/1999-5849.05> (in Kaz).
23. Yesevi Qoja Ahmet. (1995) Hikmets. – Almaty: Atamura – Qazaqstan, – 128 p. (in Kaz).
24. Zhakupov Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh, Sagidolda G., Omirbekova Zh, Akhmetova M., Tuyakbayeva R. (2023) Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3). – P. 238-246. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903021> (in Eng)

S.V. Ananyeva^{1*}, K.N. Galai², A.S. Demchenko³

¹*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

²*Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia*

³*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: svananyeva@gmail.com, galay_kn@pfur.ru, alenchika@mail.ru

ORCID: 0000-0001-7349-1590, 0000-0001-7564-2014, 0000-00002-0635-9247

STYLISTIC PECULIARITIES OF K.I. SATPAYEV'S RESEARCH ON LITERATURE, ART AND THE EPISTOLARY HERITAGE OF THE SCIENTIST

Abstract. Encyclopedic knowledge in many fields of science, in Kazakh folklore, literature, history, culture amazed contemporaries the first president of the Academy of Sciences of Kazakhstan K.I. Satpayev. The first printed work of the future academician is connected with the artistic poetic world – with the Kazakh song and music culture. No less interesting are the letters, the addressees of which lived in Moscow and Leningrad, Almaty and Vinnytsia, Dushanbe and Zyryanovsk. The traditions of the epistolary genre have their origins in the cultural layers of previous eras and millennia. Realistic tendencies in the creation of a letter as a document of the era are based on the natural talent of the author, a high level of education and his refined culture. In terms of genre, letters are divided into political, journalistic, private. The creative manner of K.I. Satpayev, whose name relates to the history of the formation and development of industry in Kazakhstan, included scientific and precise thinking, logic and evidence, chronology. The letters of the academician and first President of the Academy of Sciences of Kazakhstan are unique in style, combining clarity and personal involvement in the events of his epoch. Self-knowledge and self-analysis are the dominant features of the epistolary texts of an outstanding personality of national significance. The scientific novelty and relevance of this article is determined by the fact that a rich epistolary heritage is introduced into scientific circulation, capturing important milestones in life, essential aspects of the biography and scientific fate of K.I. Satpayev. The wise mentor of youth treated the upbringing of the scientific generation in a fatherly manner. The famous scientist is modest and strict with himself, but caring towards the participants of the Great Patriotic War, cultural figures, teachers, young scientists, schoolchildren, and children of fellow scientists. Thanks to the letters, the portrait of the world-famous geologist, the organizer of science, who was extremely demanding of himself, becomes more understandable, sincere and heartfelt.

Acknowledgments: The study was carried out within the framework of the program -targeted funding BR24992920 “Research of the scientific and cultural heritage of academician K.I. Satpayev – the path to the development of scientific schools of Kazakhstan”.

Keywords: article, letter, diary, note, science, style, epic.

С.В. Ананьева^{1*}, К.Н. Галай², А.С. Демченко³

¹*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*

²*Патрис Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей*

³*Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

E-mail: svananyeva@gmail.com, galay_kn@pfur.ru, alenchika@mail.ru

ORCID: 0000-0001-7349-1590, 0000-0001-7564-2014, 0000-00002-0635-9247

Қ.И. Сәтбаевтың әдебиет, өнер және ғалымның эпистолярлық мұрасы туралы зерттеулерінің стильдік ерекшелігі

Аңдатпа. Қазақстан ғылым Академиясының тұңғыш президенті Қ.И. Сәтбаев ғылымның көптеген салаларындағы, қазақ фольклорындағы, әдебиетіндегі, тарихындағы, мәдениетіндегі энциклопедиялық

білімі замандастарын таңғалдырды. Болашақ академиктің алғашқы баспа жұмысы көркем поэтикалық элеммен - қазақ ән-музыка мәдениетімен байланысты болды. Мәскеу мен Ленинград, Алматы және Винница, Душанбе және Зырян қалаларында өмір сүрген адресаттарға жіберілген хаттары да қызықты. Эпистолярлық жанрдың дәстүрлері алдыңғы дәуірлер мен мыңжылдықтардың мәдени қабаттарынан бастау алады. Хатты дәуірдің құжаты ретінде құрудағы реалистік үрдістер автордың табиғи дарындылығына, жоғары білім деңгейіне және оның талғампаз мәдениетіне негізделген. Жанрлық жағынан хаттар саяси, публицистикалық, жеке болып бөлінеді. Қ.И. Сәтпаевтың есімі Қазақстан өнеркәсібінің қалыптасуы мен даму тарихымен байланысты болып, оның шығармашылық нақышы ғылыми және тура ойлауды, қисындылық пен дәлелділікті, хронологиялықты қамтыды. Академик және Қазақстан ғылым Академиясының тұңғыш Президентінің хаттары оның өзі өмір сүрген кезімен тұстас келген оқиғаларға айқындық пен жеке қатысқандығын үйлестіретін стилімен ерекше. Өзін-өзі тану және өзін-өзі талдау - мемлекеттік масштабтағы көрнекті тұлғаның эпистолярлық мәтіндерінің доминанты. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы мен өзектілігі ғылыми айналымға маңызды өмірлік кезеңдерді, Қ.И. Сәтпаевтың өмірбаяны мен ғылыми тағдырының маңызды жақтарын бейнелейтін мол эпистолярлық мұраның енгізілуімен анықталады. Жастардың дана тәлімгері ғылыми ауысымды тәрбиелеуге қатысты болды. Белгілі ғалым кішіпейіл және өзіне қатал, дегенмен Ұлы Отан соғысының қатысушыларына, белгілі мәдениет қайраткерлеріне, мұғалімдерге, жас ғалымдарға, мектеп оқушыларына, ғалым әріптестерінің балаларына қамқорлық жасады. Хаттардың арқасында элемге әйгілі геолог ғалымның портреті, ғылымның ұйымдастырушысы, өзіне аса қатал болса да, түсінікті, жанға жақын және жүрекке жылу беретін бола түсті.

Алғыс: зерттеу BR24992920 «Академик Қ. И. Сәтпаевтың ғылыми-мәдени мұрасын зерттеу – Қазақстанның ғылыми мектептерін дамыту жолы» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: мақала, хат, күнделік, ескертпе, ғылым, стиль, эпос.

С.В. Ананьева^{1*}, К.Н. Галай², А.С. Демченко³

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы, Москва, Россия

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: svananyeva@gmail.com, galay_kn@pfur.ru, alenchika@mail.ru

ORCID: 0000-0001-7349-1590, 0000-0001-7564-2014, 0000-00002-0635-9247

Стилевое своеобразие исследований К.И. Сатпаева о литературе, искусстве и эпистолярного наследия ученого

Аннотация. Энциклопедические знания во многих областях науки, в казахском фольклоре, литературе, истории, культуре поражали современников первого президента Академии наук Казахстана К.И. Сатпаева. Первый печатный труд будущего академика связан с художественным поэтическим миром – с казахской песенно-музыкальной культурой. Не менее интересны письма, адресаты которых жили в Москве и Ленинграде, Алма-Ате и Виннице, Душанбе и Зырянске. Традиции эпистолярного жанра уходят своими истоками в культурные пласты предшествующих эпох и тысячелетий. Реалистические тенденции в создании письма как документа эпохи имеют в своей основе природную одаренность автора, высокий уровень образования и его изысканную культуру. В жанровом отношении письма подразделяются на политические, публицистические, частные. Творческая манера К.И. Сатпаева, имя которого связано с историей становления и развития промышленности Казахстана, включала научное и точное мышление, логичность и доказательность, хронологичность. Письма академика и первого Президента Академии наук Казахстана своеобразны по стилю, сочетающему ясность и личную причастность к тем событиям, в период которых ему выпало время жить. Самопознание и самоанализ – доминанты эпистолярных текстов выдающейся личности государственного масштаба. Научная новизна и актуальность данной статьи определяется тем, что в научный оборот вводится богатое эпистолярное наследие, запечатлевшее важные жизненные вехи, существенные стороны биографии и научной судьбы К.И. Сатпаева. Мудрый наставник молодежи по-отечески относился к воспитанию научной

смены. Известный ученый скромен и строг к себе, но заботлив по отношению к участникам Великой Отечественной войны, деятелям культуры, учителям, молодым ученым, школьникам, детям ученых-коллег. Благодаря письмам, портрет самого ученого-геолога с мировым именем, организатора науки, сверхтребовательного к самому себе становится более понятным, душевным и сердечным.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках программно-целевого финансирования BR24992920 «Исследование научно-культурного наследия академика К.И. Сатпаева – путь к развитию научных школ Казахстана».

Ключевые слова: статья, письмо, дневник, заметка, наука, стиль, эпос.

1. Introduction

The classical model of scientific research into the biography of a famous person allows for a holistic reconstruction of his life, work, and path to science. Scientific knowledge, thanks to the cognitive strategy of the classical model of objective study of an individual's biography, is aimed at a comprehensive reconstruction of the life of the main character of the work. Biography as an object of scientific knowledge is becoming increasingly attractive to researchers. To a certain extent, the biography of a scientist, as well as the range of his interests, are reflected in letters, notes, diaries. The author of letters differs from the author of articles, the style, manner of writing are transformed, the pictorial and expressive means change. Letters contain more personal, autobiographical information. Autobiographical memory is an important component of creativity, including scientific.

He devoted his entire life to geological science. He discovered and explored the untold wealth of the Kazakh steppes. His scientific research made a huge contribution to the development of the country's economy. Since his student years, K. Satpayev showed interest in Kazakh folklore, literature, and art. And throughout his life, filled with many events and scientific discoveries, he studied history, oral folklore, and fiction of his native people with unflagging interest. He published articles. And in letters, he argued with his opponents, revealing his creative laboratory.

The stylistic trends of socialist realism of the 1930s, 1940s, 1950s and 1960s replaced each other, which influenced the style of a particular author: writer, scientist, publicist, journalist. In Moscow, under the editorship and with a preface by K.I. Satpayev, a scientific edition of the epic "Er Edige" (1927) was published. The history of its publication receives new light in the memoirs of Sh. K. Satpayeva, a literary scholar and teacher, the daughter of K.I. Satpayev, and in his letters.

2. Materials and methods

2.1 Research methods

The system-synergetic paradigm of text study is predominant at this stage of development of the humanities. The system approach most fully reflects the principles of studying a work of art and all the work of a scientist as an organic whole in the synthesis of structural-functional and genetic ideas about the object. Receptive aesthetics helps to reveal the relationships "work – reader", "reader – work". In comparative poetics, which studies the differences between literary phenomena, post-structuralist approaches to text analysis and deconstruction are in demand. The heuristic potential of comparative poetics is high, revealing the originality of the author's style and manner of writing.

2.2 Research materials – articles by K.I. Satpayev on the problems of Kazakh art, literature, culture. The authenticity of events, their recording, detailed description of what was happening – predominantly the texts of letters. The epistolary heritage of the scientist-geologist allows us to “read” many of K.I. Satpayev’s scientific studies anew and carefully.

3. Discussion

“He achieved unprecedented heights in science by creating a metallogenic map,” recalls N. Niretina, Head of the archive of Academician K. Satpayev at the Institute of Geological Sciences.

He is credited with discovering the Ulatau-Dzhezkazgan copper deposit. In 1932, a geological exploration technical school was opened in Semipalatinsk.

Being a famous geologist, K.I. Satpayev moved from Dzhezkazgan to Alma-Ata in 1941. In 1942, he was appointed Chairman of the Presidium of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences. Dreaming of creating the Academy of Sciences of Kazakhstan, K.I. Satpayev trained scientific personnel. The correspondence of K.I. Satpayev and V.I. Vernadsky, the first President of the Academy of Sciences of Ukraine, a full member of the USSR Academy of Sciences, has been preserved. It was V.I. Vernadsky who recommended geologist Satpayev to the President of the USSR Academy of Sciences V.L. Komarov for the post of President of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

The President of the USSR Academy of Sciences V. Komarov wrote a submission to the Government of the Kazakh SSR on the organization of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. On June 1, 1946, the Academy of Sciences of the Kazakh SSR was created.

According to the recollections of his wife Taisiya Alekseevna, Kanysh Imantaevich argued for the need to open 11 new research institutes.

In the scientific works of K.I. Satpayev there are statements about Chokan Valikhanov, Abay Kunanbayev, Ibray Altynsarin, Zhambyl, Alisher Navoi, Rudaki... The outstanding scientist writes about «Leyli-Majnun», «Farhat and Shyryn» and the philological heritage of Mikhail Lomonosov. The article by K.I. Satpayev «On the National Theater of Kazakhstan» (1927) is the first article about the activities of the only Kazakh national theater in Kyzylorda. K.I. Satpayev raises the problem of searching for genre diversity, the multidimensionality of the Kazakh theater, the growth of professional skill, and the creation of Kazakh ballet.

Literature and art were within the orbit of academic interests of Academician K.I. Satpayev. In 1953, the President of the Academy of Sciences of Tajikistan, outstanding scientist and statesman, founder of Tajik Soviet literature Sadridin Aini turned 75. K.I. Satpayev immediately responded to this joyful event with a telegram to Stalinabad, wishing the hero of the day “long” life, good health and further creative success for the benefit of our Great Motherland” (Satpayev, 1998).

The congratulatory telegram reflects the spirit of the times, which is confirmed by the name of the capital of Tajikistan – Stalinabad, and the style of those years: “... further creative success for the benefit of our Great Motherland.”

Scientific thought creates “a special associative field, confirming the importance of the transition from ideology to issues of personal existence” (Ananyeva, 2024: 28). In the legacy of K.I. Satpayev “on social and humanitarian sciences, a large, important part is

made up of works on culture, literature and art" (Satpayeva, 2010: 399). Sh.K. Satpayeva systematized information concerning the works of K.I. Satpayev on literature and art.

His studies "Kazakh Tales and Jokes", "Previous Kazakh Games", "On the National Theater of Kazakhstan", "An Outstanding Work of Kazakh Soviet Literature" (about the epic novel by M.O. Auezov "The Path of Abai"), "Lomonosov – the Founder of National Science" and others are of great scientific interest. K.I. Satpayev raises the problem of searching for genre diversity, the multidimensionality of the Kazakh theater, the growth of professional skill, the creation of Kazakh ballet. During the Great Patriotic War, he writes about the need for a stenographic record of Murun's tales zhirau (Sengirbaeva).

On January 12, 1942, Deputy Chairman of the Presidium of KazFAN (Kazakh Branch of the Academy of Sciences. – *SA, KG, AD*) K.I. Satpayev and Director of the Institute of Language, Literature and History of KazFAN N.T. Sauranbayev wrote a report to the Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR Comrade N.U. Undasynov about the need for a stenographic record of the tales of Murun-Zhirau (Sengirbaeva). The storyteller is 81 years old. Lives in the city of Shevchenko. Since the age of 18, he has been known as a professional storyteller - the singer of "Songs about the forty Crimean heroes". The first creator of songs – Sypra-Zhirau (we leave the spelling of those years. – *S.A., K.G., A.D.*). He lived 500 years ago and passed on his knowledge to Abil-Zhirau, then Nurun-Zhirau and finally Murun-Zhirau.

"Songs... " consists of 40 parts. A song about each hero (the main characters of the songs are listed in the report) is sung for 7 to 10 days. In terms of structure, "Songs about the forty Crimean heroes" resemble the famous Kyrgyz epic "Manas" but are twice as long.

Scientists pay special attention to the content, plot and composition of the epic monument, specifying: "To lose forever such an exceptionally valuable document is a great loss" (Satpayev, 1998). The unique Kazakh epic was recorded. The appeal of the heads of scientific departments was heard.

The epistolary genre (from the Greek epistole – letter, message) is "a text in the form of a letter, sent to the addressee to communicate certain information" (stylistics.academic.ru). Sometimes the title of a research work itself says a lot. D.S. Likhachev's "Letters about the Good and the Beautiful" are well-known.

In K.I. Satpayev's "Notes from a Diary", the style of the young author is striking: "The steppe grasses had long since turned yellow, and signs of late autumn were all around. And the shores of the lake seemed shrouded in snow. There were many Kazakh yurts there, and people stripped to the waist were bustling around them. What was so strange? "Everything became clear up close" (Satpayev, 1998). The inquisitiveness of the future geologist is evident in this passage. "It turns out that it was not snow that was whitening the shore, but heaps of already extracted salt; long, narrow wooden walkways were built along the banks and into the depths of the still, grayish water; the extracted salt was transported along them in wheelbarrows" (Satpayev, 1998).

During these same years, P. Vasiliev, who lived only twenty-six years, published his famous poem "Salt Riot", built "on such an interweaving of figurative means of Kazakh and Russian folklore that the monstrous image of the "black baibichi" created by the poet is colorful and memorable:

People are falling down on the felt there.
And fear dances in their eyes:
Black bay bicha – plague
They sent us to be burned at the stake!"

(Ananyeva, Krivoshchapova 2014: 47).

Both K.I. Satpayev and P. Vasiliev know the nomadic life of the Kazakh people, the details of everyday life. Kazakh folklore images and motifs give a special flavor to the poetic lines of the Russian poet of Kazakhstan, for whom his native Irtysh region has forever entered his work. « Be you twice and thrice cursed, salt! Salt that dried up the earth and stems! Salt that separated the hands of loved ones!» (Ananyeva, Krivoshchapova, 2014: 47).

K.I. Satpayev's diary notes is accurate and objective. Up to one and a half million poods of salt were mined annually at the Koryakovo salt mine. "More than a thousand people worked at the mine, almost all of them Kazakhs. The horsemen, naked to the waist, descended from the gangways into the water, broke up the salt layers with picks and crowbars, then raked them into a pile with shovels. The salt collected on the shore in numerous piles was taken out in carts to the Chernoyarsk pier" (Satpayev, 1998). The lines of K.I. Satpayev's "Notes from a Diary" are imbued with sympathy for those working in the salt mines: "How much human labor this cost! There was no need to ask about it – the exhausted, tired appearance of the workers, the deep, unhealed wounds on their legs and arms spoke volumes. It was then that I first realized why our people consider salt sacred!..." (Satpayev, 1998).

4. Research results

After the performance of 25 Kazakh songs by K.I. Satpayev, "an excellent connoisseur and good performer of Bayanaul songs", they were included in the collection "500 Kazakh songs and kuys", compiled by the famous researcher of Kazakh musical art A.V. Zataevich. The Russian ethnographer emphasizes that the young engineer is «an excellent connoisseur and good performer of Bayanaul songs, who gave a number of very valuable messages for this collection not only in the field of tunes and melodies, but also texts, and supplied the latter with Russian translations" (Satpaeva, 2010: 406).

Following Sh.K. Satpaeva, we also believe that perhaps K.I. Satpaev's unique performance of Kazakh songs and his translations will one day be found in the archives and museums of Russia, which "would enrich the national culture, literature and art" (Satpaeva, 1999: 75).

Working primarily in the field of earth science, K.I. Satpayev pays special attention to the following aspects of the problems: science and technical progress, science and productive forces of Kazakhstan. He is very careful and reverent to the memory of scientists. "Vladimir Afanasyevich Obruchev was a tireless traveler and promoter of scientific knowledge. "He accomplished a scientific feat by carrying out a huge amount of work on the study of Siberia" (Satpayev, 1998). He takes care of Zataevich's daughter, Olga, who was her father's literary secretary. From specific individuals and concern for their future (transfer of a student to Moscow State University), K.I. Satpayev moves on to large-scale projects. He is busy with the construction of new premises for an incomplete secondary school

(Lesnaya Pristan, Zyryanovsky District, East Kazakhstan Region). He solves the problem of indigenization of scientific personnel, brushing aside the absurd fuss around himself and his name, considering anonymous letters a banal hoax.

He is attentive to the work of the judicial system. In a letter dated January 13, 1921, he recommends sending correspondence for the rapid consideration of cases to the village of Bayan aul in Pavlodar district.

In the letter of August 30, 1927, the personal perception of its author is important: "If we consider the route Aulie-Ata – Karatau – Dzhusaly – Karsakpai – Atbasar, then I crossed almost the whole of Kazakhstan meridionally. This road was extremely important for me. Over the entire vast distance, I had the opportunity to personally observe changes in the relief, soil, vegetation, climate and life of people" (Satpayev, 1989). The observations are of scientific interest, they include special terms (chestnut soils, non-irrigated crops). And at the same time, the letter of August 30, 1927 conveys well the author's style, scientific with elements of fiction. "Airtau in translation means "bifurcated mountain", obviously indicating the observation of the Kazakhs ... Airtau almost adjoins the Ulutau Mountains. The latter amazed me with their grandeur. "And the sharp differences in heights... Their sharp, bare and severe peaks just breathe with antiquity, beautiful gray hair..." (Satpayev, 1998). The final conclusion of the letter attracts attention: "It seems ridiculous and wild, with such rich and vast hayfields, to suffer from jute. Apparently, we, Kazakhs, still know very little about our homeland" (Satpayev, 1998).

In 1945, he plans to build new buildings for the Academy of Sciences in the form of a special academic ensemble designed by academician A.V. Shchusev. He sees the horizons of scientific development.

The author of the letters, "if his name has become famous, is aware that sooner or later, when he is no longer alive, everything that came from his pen may be worthy of public attention" (Demkova, 1985: 178). The works of K.I. Satpayev were aimed at finding "philosophical meanings and moral guidelines" (Sabyrzhanova, Ananyeva, 2024: 301).

5. Conclusion

The central concept of linguopolitical personology is the linguistic personality of a politician or scientist, reflected in the texts created by them. It is important to reveal the idiosyncrasy of the scientist, the dominants and constants of his texts, which are reflected in the order of their creation; to pay attention to the stylistic originality of his works, the style of his statements, judgments using evaluative vocabulary.

K.I. Satpayev's scientific research on science, education, and culture is distinguished by the stamp of an individual manner of presenting the material and narration. The style of letters depends on the addressee.

In a report dated October 8, 1951 addressed to the Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan, Comrade Zh. Shayakhmetov, "the reason that prompted me to take up the 'Tale of Edig' at that time (1927 – S.A., K.G., A.D.)" K.I. Satpayev explains his "general fascination with materials of oral folklore in 1920-1924, during his work as a people's judge in the Bayan-Aul region and in his early years as a

student" (Satpayev 1998). During those years, he collected and recorded the oral folklore of the Kazakhs. He wrote articles for newspapers. He worked in the rich library of Tomsk State University. "The Tale of Edig was striking in its richness of language, the imagery of its poetic forms, and the abundance of historical and ethnographic material, in the version recorded by Ch. Valikhanov and later published by Professor P.M. Melioransky" (Satpayev, 1998).

The style is scientific, strictly demonstrative. Its owner is logical, convinced of his rightness. The scientific edition of the epic "Er Edige" in Moscow edited and with the Preface by K.I. Satpayev was highly appreciated by specialists for a thorough analysis of the work and a modernly written Preface, distinguished by systematization, logically harmonious composition.

In the Preface, "I tried (quotes a written statement by his father Sh.K. Satpayev. – *S.A., K.G., A.D.*) to shed as much light as possible on the history of the collection and publication of the version of "The Tale of Edig" under consideration, its significance for linguistics, literature and history, comparison of the images of the historical and folkloric Edige in the version of the Tale under consideration, comparison of a number of facts and episodes mentioned in the Tale with historical facts, as well as trying to give an analysis of the image of the folkloric Edige (and not the historical Edige, as is specially emphasized in the text of the Preface) - as the image of a positive hero in the oral folklore of the Kazakhs" (Satpaeva 2010: 404). Tale "and other forms of folk art, as we think, are important for science in three respects: 1) they contain many words that were previously used in the Kazakh language and began to be forgotten in the lives of subsequent generations. Knowledge of these words is valuable for studying the vocabulary and further development of the language; 2) the poetic sections of folk tales are usually distinguished by skill and ornamentation. In terms of imagery, accessibility and expressiveness, some of the poetic forms of oral creativity can be positive examples for many of our modern akyns. This is important in literary terms. In addition, without collecting and carefully studying oral folk art, a complete and correct solution is impossible. questions of form and ways of further development of Kazakh literature; 3) works of oral folklore reflect the life, consciousness and customs of past periods, which is valuable for history" (Satpaeva 1999: 61).

On March 20, 1962, the deputy of the Supreme Soviet of the USSR, academician K.I. Satpayev wrote letters in an official business style to the Minister of Education of the Kazakh SSR, Comrade A.Sh. Sharipov, reminding him about the equipment of the Tendyk 8-year school of the Bayanaul district of the Pavlodar region with educational and visual aids, sports equipment, the organization of a radio center at the school, and the acquisition of a film projector. First President of the Academy of Sciences of Kazakhstan always emphasized role and importance primary and secondary schools in the development of personality and the education of citizens, since it is precisely this that develops in young people a sense of high patriotism, a love of work and creative daring, an inquisitive mind and an insatiable thirst for knowledge, for penetrating the secrets of nature.

The addresses are interesting. One of them: "To Academician V. I. Vernadsky. Borovoe resort. Colony of the Academy of Sciences. June 1943" (Satpayev, 1998). letter (indicates

author comments G. Batyrbekov, grandson academician K. I. Satpaeva. – *S.A., K.G., A.D.*) attached list books sent V. Borovoe. And He Also represents interest: «History KazSSR», “Works jubilee scientific sessions KazFAN, dedicated to the 25th anniversary Great October” and “Brief report KazFAN”.

In the city of Vinnysia, to Secondary School No. 4, where the V.A. Obruchev Geographical Society was created, on March 26, 1962, a letter was written in a style understandable to the students who proposed that K.I. Satpayev become a member of the Society. The senior students inquisitively study the nature of their native land, go on hikes, collect samples of minerals, and created a geography room. “I sincerely wish your society great success in further studying your native land. Yours, K. Satpayev” (Satpayev, 1998).

The published letters of K.I. Satpayev are arranged chronologically. Most of them are published for the first time. We distinguish among them letters of gratitude, letters of proposals, letters of peculiar reports, letters of congratulations, reports, diary entries and notes. Modern scientists are faced with the task of systematizing the enormous legacy of K.I. Satpayev, fundamental research on the contribution of the first President of the Academy of Sciences of Kazakhstan to the development of productive forces and science, to the history of geology.

References:

1. Academician K.I. Satpayev. From letters and notes (1998). – Almaty: Atamura, 1998. – 160 p. (in Russ)
2. Ananyeva S. (2024) World literary criticism as a field of scientific knowledge: traditions, trends // *Keruen*. Vol. 82. No.1. – P.28-35 DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-02> (in Eng)
3. Ananyeva S., Krivoschchapova T. (2014) Russian Literature // *Literature of the People of Kazakhstan*. Second edition, supplemented / Main Editor S. Ananyeva. – Almaty: KAZakparat, 2014. – P. 43-120. ISBN 978-601-03-0225-3. (in Russ)
4. Demkova N. (1985) Studying oral sources // *Questions of literature*. 1985. No. 9. – P. 178-181 (in Russ)
5. Epistolary genre // stylistics.academic.ru (in Russ)
6. Satpaeva Sh.K. (1999) Light of the Hearth. – Almaty: Publishing House “Kazakhstan”, 1999. (in Russ)
7. Satpaeva Sh.K. (2010) Academician K.I. Satpayev on Literature and Art // Satpaeva Sh.K. Collected Works in V-t. T. IV. The Spirit of the Times. – Astana: Elorda, 2010. – P. 399-407 (in Russ)
8. Sabyrzhanova, S., Ananyeva, S. (2024) Turkic mythology in E. Tursunov's novella “Kelin” // *New Research of Tuva*. No. 3. – P. 289-301 Scopus (SJR-2023 Q1), ESCI Web of Science Core Collection (JCI-2023 Social Sciences Q2) DOI: 10.25178/nit.2024.3.17 (in Russ)

Литература:

1. Академик К.И. Сатпаев. Из писем и заметок. – Алматы: Атамур, 1998. – 160 с.
2. Ananyeva S. (2024) World literary criticism as a field of scientific knowledge: traditions, trends // *Keruen*. Vol. 82. No.1. – P.28-35 DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-02>
3. Ананьева С., Кривошапова Т. Русская литература // *Литература народа Казахстана*. Издание второе, дополненное / Отв. редактор С. Ананьева. – Алматы: КАЗакпарат, 2014. – С. 43-120. ISBN 978-601-03-0225-3.
4. Сатпаева Ш.К. Академик К.И. Сатпаев о литературе и искусстве // Сатпаева Ш.К. Собрание сочинений в V-ти т. Т. IV. Всеяние времени. – Астана: Елорда, 2010. – С. 399-407.
5. Сатпаева Ш.К. Свет очага. – Алматы: Издательский дом «Казахстан», 1999.
6. Демкова Н. Изучать устные истоки // *Вопросы литературы*. 1985. №9. – С. 178-181
7. Сабыржанова М., Ананьева С. Тюркская мифология в повести Е. Турсунова «Келин» // *Новые исследования Тувы*. – 2024. – №3. – С.289-301 (SJR-2023 Q1), ESCI Web of Science Core Collection (JCI-2023 Social Sciences Q2) DOI: 10.25178/nit.2024.3.17
8. Эпистолярный жанр // stylistics.academic.ru

B.S. Bayzhigit¹, E.S. Shmakova^{2*}, S.B. Begaliyeva³

^{1,2}Taraz University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹bota_bs90@mail.ru, ²alena-low2008@mail.ru, ³begaliev@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5384-466X, ²0000-0001-5682-3581, ³0000-0002-3528-7756

ABSURDIST TECHNIQUES OF REPRESENTATION OF THE AUTHOR'S POSITION (N. VERYOVCHKIN "GOGOL'S SKULL")

Abstract. In the present study, in the light of psychological theories, the methods of expressing the writer's position and absurdist methods that express it are examined; the notion of the inseparability of the writer from the artistic whole is realized. An effort is made to explain these kinds of ways of conveying the writer's opinion such as the title and inter-textual inclusions from the perspective of Freudian teachings about the two main energies of man – Eros and Thanatos. The usefulness of the poetics of the absurd as a representation of the notion of confusion and absurdity is analyzed, which enables a further examination of the format of the character's mental condition in the work. Based on the works of Kazakh and foreign literary critics, it is proved that the expression of the author's position and the characterization of the character series correlate with the manifestation of the author's unconscious, psychological trauma and defense mechanisms. A thorough approach confirmed the theoretical importance of the study to studying the expressions of the author's viewpoint in the light of the theories of traditional literary criticism and psychoanalytic approaches. The novelty of the study is determined by the fact that for the first time in the story "Gogol's Skull" by N. Verevchkin, the poetics of the absurd and the forms of expressing the author's position in the psychoanalytic aspect were considered.

Keywords: author's position, poetics of the absurd, psychoanalytic literary study, modern Kazakh literature, author, hero.

Б.С. Байжигит¹, Е.С. Шмакова^{2*}, С.Б. Бегалиева³

^{1,2}Таразский университет имен М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹bota_bs90@mail.ru, ²alena-low2008@mail.ru, ³begaliev@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5384-466X, ²0000-0001-5682-3581, ³0000-0002-3528-7756

Абсурдистские приемы репрезентации авторской позиции (Н. Веревошкин «Череп гоголя»)

Аннотация. В настоящем исследовании в свете психоаналитических концепций рассматриваются формы выражения авторской позиции и абсурдистские приемы, ее выражающие, актуализируется идея неотделимости автора от художественного целого. Предпринимается попытка описать такие формы выражения авторской позиции, как заглавие и интертекстуальные включения с точки зрения фрейдистских учений о двух ключевых энергиях человека – Эроса и Танатоса. Рассматривается функциональность поэтики абсурда как выражения концепции бессмыслицы и нелепости, позволяющая более углубленно рассмотреть форму психологического состояния героя произведения. С опорой на труды казахстанских и зарубежных литературоведов доказывается, что выражение авторской позиции и характеристика персонажного ряда соотносится с проявлением авторского бессознательного, психологических травм и механизмов защиты. Теоретическая значимость исследования обоснована комплексным подходом к рассмотрению форм выражения авторской позиции в свете теорий традиционного литературоведения

и психоаналитического подходов. Новизна исследования определяется тем, что впервые в рассказе Н. Веревочкина «Череп Гоголя» были рассмотрены поэтика абсурда и формы выражения авторской позиции в психоаналитическом аспекте. Практическая значимость работы выражается в возможности использования результатов статьи в исследованиях форм выражения авторской позиции, теоретических понятий «автор» и «герой» в современной русскоязычной прозе Казахстана.

Ключевые слова: авторская позиция, поэтика абсурда, психоаналитическое литературоведение, современная казахская литература, автор, герой.

Б.С. Байжігіт¹, Е.С. Шмакова^{2*}, С.Б. Бегалиева³

^{1,2}М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹bota_bs90@mail.ru, ²alena-low2008@mail.ru, ³sbegalieva@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5384-466X, ²0000-0001-5682-3581, ³0000-0002-3528-7756

Авторлық позицияның абсурдистік әдістері (Н. Верёвочкин «Гогольдің бас сүйегі»)

Аңдатпа. Бұл зерттеуде психоаналитикалық тұжырымдамалар аясында автордың позициясын білдіру формалары және оны көрсететін абсурдтық әдістер қарастырылады, сонымен қатар автордың көркемдік тұтастықтан бөлінбеуі идеясы өзектендіріледі. Адамның екі негізгі энергиялары – Эрос пен Танатос туралы қарастырылған Фрейдтік ілімдер тұрғысынан тақырып және интермәтіндік қосындылар сияқты авторлық позицияны білдірудің формаларын сипаттауға әрекет жасалған. Абсурд поэтикасының функционалдығы жұмыс кейіпкерінің психологиялық күйінің формасын тереңірек қарастыруға мүмкіндік беретін мағынасыздық пен абсурд ұғымдарының көрінісі ретінде зерттеледі. Қазіргі Қазақстандық және шетелдік әдебиеттанушылардың еңбектеріне сүйене отырып, авторлық позицияның көрінісі мен кейіпкерлер қатарының сипаттамасы автордың бейсаналық, психологиялық жарақаттары мен қорғанис механизмдерінің көрінісімен байланысты екендігі мақала мәтінінде дәлелденеді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы авторлық позицияны білдіру формаларын қарастырудың кешенді тәсілімен негізделген: мәселен, дәстүрлі әдебиеттану теориялары мен психоаналитикалық тәсілдер аясында. Сонымен қатар, зерттеудің жаңалығы Н. Веревочкиннің «Гогольдің бас сүйегі» әңгімесінде алғаш рет абсурд поэтикасы мен психоаналитикалық аспектідегі авторлық позицияны білдіру формалары қарастырылғандығымен анықталады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы авторлық позицияны білдіру формаларын, Қазақстанның қазіргі орыс тілді прозасындағы «автор» және «кейіпкер» сияқты теориялық ұғымдарын зерттеуде мақала нәтижелерін пайдалану мүмкіндігінде көруге болатыны анық.

Кілт сөздер: авторлық позиция, абсурд поэтикасы, психоаналитикалық әдебиеттану, қазіргі қазақ әдебиеті, автор, қаһарман.

1. Introduction

The presence of the author in a literary text is the subject of discussion of oppositional points of view, stating, on the one hand, his “death” (R. Barthes, J. Derrida, M. Foucault, etc.) and, on the other hand, considering the author as a subject connecting all elements of the literary text system into a single whole and being its semantic center (M.M. Bakhtin, Yu.M. Lotman, G.A. Gukovsky, V.I. Tyupa, B.O. Korman, V.V. Kozhinov). An alternative concept in the theory of authorship is a psychoanalytic approach to “the problem of interaction between the author and the hero, with an emphasis on the personal qualities of the author, “transferred” to the hero...” (Safronova, 2007: 6)

This study actualizes the idea of the inseparability of the author from the artistic whole. The author's position, his worldview, personal experience - all this is present in an explicit or implicit form in a literary text and is defined as "the image of the author" (V.V. Vinogradov), "the author's modality" (N.S. Valgina), "the position of the author", "Author's ideal" (A.B. Esin), "Author's consciousness" (L.O. Butakova, N.I. Gatsura), "Author's principle" (O.N. Kopytov).

From the point of view of psychoanalysis, the presence of the author in the text is associated with such concepts as "sublimation", "repression", "projection", "regression", etc. All these concepts are associated with the theory of S. Freud that the two main energies of a person are Eros (sexual attraction) and Thanatos (fear of death), under the influence of the psychological defense mechanism, are transformed into socially acceptable forms of activity, for example, into creativity, during which the above defense mechanisms work - sublimation, repression, etc.

Often, such a displacement of complexes into the text is accompanied by absurdist methods of expression, indicating the accentuation of the character or deviations in the psyche of the heroes of the work (Strelets, 1997: 51).

Thus, according to the psychoanalytic approach, a literary text is a product of the author's frustration associated with experiences in his personal life or complexes, and the author's position in a literary text reveals, among other things, a manifestation of the author's unconscious.

2. Research methods and materials

2.1 Methods

The analysis of scientific sources on the problem of the poetics of the absurd showed the relative knowledge of this category on the material of the literature of the early twentieth century. The poetics of the absurd at the turn of the 21st century has been studied relatively little, and in Kazakh literature it has not been studied at all. Meanwhile, unconditional examples of the absurdist style are quite common in the literature of the CIS in the transitional period, and this phenomenon requires scientific understanding. The preliminary hypothesis of the study lies in the conditionality of absurdist poetics by social, collective and individual traumas, which are most adequately deciphered, first of all, by the methods and techniques of psychoanalytic and cognitive literary criticism.

2.2 Materials description

In this sense, the most adequate methodologies for the study of literary works are psychoanalytic and cognitive literary criticism, working with the mechanisms of cognition and the unconscious, displaced into the author's text and distorting the author's rhetoric, performing the functions of reaction and psychological defense. These are, first of all, such methodological works as the philosophy of the text by V. Rudnev, cognitive research on the psychology of creativity by N.N. Nikolaenko, T.V. Chernigovskaya, R.Ya. Rezhabek, V.P. Belyanin and others.

3. Discussion

In world literary criticism, the theoretical problem of absurdity is quite well developed, starting with reflections on the essence of absurdity by Albert Camus and the philosophical works of M.M. Bakhtin, the book by M. Esslin "The Theater of the Absurd", published

in 1961, and a large body of works devoted to the study of the work of D. Kharms and the Oberiuts (E.N. Stroganova), A.A.Kobrinsky, O.L. Chernoritskaya, D.V. Tokarev, O.D. Burenin, M. Virolainen, M. Yampolsky and others).

The problem of the absurd is traditionally studied on the material of English literature in connection with the work of Lewis Carroll and the pan-European traditions of the development of absurdist literature (J.P. Kalkman, J. Farrell, J. Flescher, E. Guiliano, G Willis, L. Schweitzer, M. Heyman, E. Tarantino, S.A. Kharlamova, V.Yu. Charskaya-Boiko). In the scientific field of the CIS countries, first of all, the concept of studying the speech absurdity of L. Shcherba (L.V. Safronova, Z.R. Dokhova, R.Kh. Urusov, D.A. Samarina), E.L. Trakhinin and others). There were also works related to the psychoanalytic method of studying literary absurdity on the material of modern Russian literature (O. Babelyuk (Babelyuk et. al, 2021), L.V. Safronova, O.N. Zyryanova (Zyryanova, 2006), as well as the works of foreign scientists general theoretical character (N. Cornwell (Cornwell, 2006), W. Tigges (Tigges, 1988).

What is the genesis of the poetics of the absurd in a literary text? This is a consequence of psychological disturbances (deviations) or certain mental upheavals of the character, which affect his internal state, which, in turn, gives rise to his absurd actions or insane speech. In other words, trauma generates a shift in consciousness, and as a result, an absurd text appears (Baizhigit, 2020).

The position of the author can be expressed with the help of the title, epigraph, prologue, epilogue, and other compositional structures; through the organization of the character system, character characteristics, artistic details, through secondary characters, means of artistic expression - allegories, metaphors, epithets, etc. Traditional literary criticism considers the expression of the author's position at the formal-subjective, content-subjective and non-subjective levels.

M.M. Glazkova considers intertextual inclusions as forms of expressing the author's position, which "express the author's assessment, aphoristically characterize the characters or the situation, contribute to the typification of the depicted" (Glazkova, 2012: 50). The researcher notes that in a literary text "the author's voice is felt through a pronounced associativity, a game with the meaning of a word, a clash of functional styles through intertextuality" (Glazkova, 2012: 51). The implementation of the author's presence, according to the researcher, is achieved by "updating the codes of classical literature", which are "recoded" by the author in accordance with the idea and contemporary realities (Glazkova, 2012: 52). Thus, the intertext in a work of art, performing a meaningful function, allows you to adequately interpret the vector of disclosure of the idea given by the author.

Each of these forms of expressing the author's position can have a psychoanalytic basis.

4. Results

The poetics of the absurd. In N. Verevchkin's story "Gogol's Skull", absurdity manifests itself at various levels of the artistic organization of the text, revealing the internal states of the characters (Shmakova et al., 2023).

The artistic space of the story is a priori absurd: in the name of the city "Novostarovsk" one can read the antithetical beginning of the confrontation between "new" and "old", two

traditions - classical and modern, which involves the division of characters into several camps.

The first camp appeals to the Gogol tradition, where Logos reigns at the head, and in the second, Gogol is deprived of his head, which in the mythological tradition is a symbol of common sense. The characters of the second category are focused on material values, on bodily pleasures: "the superiority of the Body (and Eros) and the death of the Head (Logos)" (Bednenko, 2005). The body becomes the main thing, beauty, prosperity, pleasure, bodily pleasure in priority. Headless mannequins become a symbol of the expression of this idea in the story.

In the story "Gogol's Skull", Asya becomes such a subject of attraction for the protagonist, and Gogol's personality acts as a super-ego. The repressed desires to possess Asya evoke feelings of guilt in the hero: "Trying to get rid of him, I turned the corner again. Gogol followed me. He clearly suspected me of stealing the skull. Feelings of guilt, remorse, remorse hobbled". It is Asya who prompts the main character to search for the missing skull of Gogol, who simulates the situation with the call and the secret seller of the relic. Initially, Fedor is not interested in an incognito call offering a skull: "yes, he managed somehow before". However, Asya insists on a meeting and tries to interest the hero. Throughout the text, Asya tries to stir up Fyodor's interest in this topic in order to get material for a sensation: "We have the opportunity, without writing a single line, to enter the history of literature. We can unravel the mystery of the disappearance of Gogol's skull. We can return Gogol's skull to the literary community" (Verevchkin, 2022).

Thus, the protagonist, driven by unconscious drives, invests them in his actions, accompanied by obsessive states and paranoid delusions. At the end of the story, Fyodor, driven by fear and delusions of persecution, runs away from a headless mannequin, which turns into his hallucinatory delusion? Into a headless Gogol, and then into a chimera with Tufelkin's head and Gogol's body.

Title. Immersion in the etymology of the term "heading" gives grounds for correlating this structural element of poetics with the bodily image of the head as a symbol of a person's intellectual abilities, self-control, consciousness, Logos. Thus, the title acquires the symbolic character of the "head" of the text, in which the author's intellectual efforts are concentrated to "concentrate" his main idea, encrypt the message to the reader and create plot intrigue.

The prospection of the title of N. Verevchkin's story creates intrigue, referring the reader to detective traditions, in particular, to A. Korolev's story "Gogol's Head" and to the sensational story about the disappearance of Gogol's skull from the grave.

Losing your head (in a figurative sense) means losing power, reason, self-control, etc. The name "Gogol's Skull" contains the intrigue and symbolic meaning of the deprivation of reason of both the main characters of the story (delusions of persecution and hallucinations in Fedor, personality disorder in Asya), exposing their fears and complexes, and an attempt on the intellectual property of the great writer.

In the story "Gogol's Skull", the fear of castration is actualized by the title, which contains the fact of separation of the head from the body and this message is projected

onto the character series and the symbolic subtext of the story: a blind old man, a waiter with a divine voice of a castrato, headless mannequins, a headless Gogol, pursuing the protagonist, the mysterious skull of Gogol, around which the plot of the story is centered.

The symbolic subtext of the story reveals the fear of "creative castration", which is actualized by the symbolic subtext of the loss of the Logos - reason, immanent.

The skull, as a receptacle for the mind, that is, the Logos, and its loss actualizes the author's idea that in modern realities the Logos gives way to Eros - bodily pleasures and material values, while the immanent is lost: freedom is no longer the same, it is surrounded by barbed wire and closed with bars on the windows, and journalists are "milking the sacred cows" with might and main.

The position of the author in this case is neutral, on the one hand, he gravitates towards immanent values (journalism, literature, the legacy of Gogol the creator), on the other hand, through the hero, he feels envy of the elegant and carefree mannequin and his seductive companion with long legs. The visions of the hero Fyodor, in the delirium of which he approaches the mirage of the Logos, end, and he again goes to work, everything returns to normal. The logo is on the losing side.

Thus, the author's position can be traced in the title, which is extrapolated to the ideological plan of the text.

Intertextual inclusions. Intertext (Yu. Kristeva) or textual dialogicity (M. Bakhtin) is a text property in the broad sense of the word "which correlates, on the one hand, with the prerequisite for obtaining new knowledge on the basis of already known knowledge, and on the other hand, with the result of cognitive creative activity of the author" (Kuznetsova 2015). It is the second property of intertextual inclusions that interests the authors of this study in the aspect of the undertaken study of the author's position in the light of the psychoanalytic tradition.

Intertextual inclusions from the works of N.V. Gogol, in the psychoanalytic aspect, N. Verevchkin's increased interest in the writer, who, according to Yu. Kristeva, is a source of desires, in this case of a creative, professional nature.

The interpretation of the functions of references, allusions, reminiscences in the text will make it possible to determine the "object that is the source of desires" and to reveal the degree of the author's introjection regarding the source of borrowing.

While the ghost of Gogol tries on the faces of passers-by, his namesake Nikolai Verevchkin tries on Gogol's heroes (Chichikov, Tufelkin, etc.) and some other distinctive features of Gogol's writing for his story. For example, speaking proper names. In the story "Gogol's Skull" almost all proper names have semantics that correlate with the author's idea, and this semantics is not veiled, but lies on the surface and is quite easy to read by a more or less prepared reader. So, the name of the friend of the protagonist Tufelkin appeals to Gogol's Bashmachkin. The main character Asya has several names and nicknames: Asya, Russula, Drosophila, Muhammad Ali, "the vilest feather." Moreover, not only those around Asya give various nicknames, but Asya herself, suffering from personality disorder, chooses pseudonyms for herself: Bella Lyadskaya (B. Lyadskaya), an arbitrator from Vechorka, and others.

Thus, the tradition of speaking names is fully used by N. Verevochkin as a consequence of the succession to the great writer, Gogol's irony, and the degree of use of speaking and borrowed names from Gogol's texts determines the author's introjection regarding the source of borrowing.

5. Conclusion

The study considered such forms of expressing the author's position as the title and intertextuality in the psychoanalytical aspect. According to the psychoanalytic approach, the author's presence and his position in a literary text reveal, first of all, the manifestation of the author's unconscious.

The method of psychoanalytic interpretation made it possible to identify fears and traumas in N. Verevochkin's story "Gogol's Skull", which are extrapolated to various elements of the artistic whole. So, for example, it was revealed that the title of the story contains a problem that, at a deep psychoanalytic level, reveals the "fear of castration", which, according to Freud, consists in separating a part of the body from the whole, in this case the head. This fact suggests an act of "creative castration" of a well-known writer in favor of the author's creative ambitions. The fear of castration is revealed at the level of the form and content of the text: in the title, the organization of the character series, the characteristics of the characters, etc.

On the intertextual plane, psychoanalytic interpretation made it possible to reveal the degree of the author's introjection in relation to the "object of desire" through the analysis of borrowed elements. It was revealed that the use by N. Verevochkin of the tradition of speaking names, allusions to Gogol's characters, reminiscent characters, Gogol's motifs ("Overcoat") in the story "Gogol's Skull" determines, according to the psychoanalytic concept of intertextuality, the degree of introjection in relation to the work of N.V. Gogol and the subconscious desire to subject him to an act of "creative castration", to deprive him of his head, and hence the Logos (immanent).

The analysis of the poetics of the absurd, considered in the psychoanalytic aspect, made it possible to trace the mechanism of the displacement of complexes into the text, which is accompanied by absurdist motifs indicating the psychological deviations of the heroes of the work. In addition to absurdist motifs, in the story "Gogol's Skull" a number of artistic elements were identified that indicate the psychological accentuations of the characters: absurd space, absurd and deviant behavior of the characters, absurd situations, etc. The protagonist, controlled by unconscious drives, invests them in his actions, accompanied by obsessive states and paranoid delusions.

The proposed research methodology can be used to analyze the texts of Russian-language prose of Kazakhstan in the aspect of psychoanalytic literary study.

References:

1. Babelyuk O., Koliassa O., Smaglii V. (2021) Language means of revealing postmodern ludic absurd in english literary text // *Wisdom*. - №4. – P. 166-179 <https://doi.org/10.24234/wisdom.v20i4.531> (in Eng)
2. Baizhigit B.S. (2020) Functions of the absurd in the speech sphere of the characters. (L. Petrushevskaya "Beat Puski"). *International scientific journal "Science and Life of Kazakhstan"*. No. 6/3. – P. 267-271. (in Russ)

3. Bednenko G.B. (2005) Greek goddesses. archetypes of femininity. – Moscow: Klass, - (Library of Psychology and Psychotherapy). – ISBN 5-86375-129-0. (in Russ)
4. Cornwell N. (2006) The Absurd in Literature. – Manchester: Manchester University Press. – 368 p. (in Eng)
5. Glazkova M.M., Lyubeznaya E.V., Alyokhina I.V. (2012) Intertextuality as a way of expressing the author's position in Tolstoy's prose // Russian literature. – no. 6. – P. 47-53. (in Russ)
6. Kalkman, J.P. (2024). Exploring the Human Condition: A Methodological Literature Review of Fiction-Based Research // International Journal of Qualitative Methods, 23. <https://doi.org/10.1177/16094069241229781> (in Eng)
7. Safronova, L.V. (2007) Author and hero in postmodern prose: Monograph. – St. Petersburg: "Dmitry Bulanin". – 238 p. (in Russ)
8. Semchenko R.A. (2020) Ways of manifestation of the author's position in a work of art // Capital of Science. – no. 6(23). – P. 168-172. (in Russ)
9. Shmakova E.S., Baizhigit B.S., Begaliev S.B. (2023) Poetics of the absurd and forms of expression of the author's position in N. Verevchkin's story "Gogol's Skull" // Vestnik KazNU. Philological series. – 2023. – T. 190. – No. 2. – P. 171-180. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph17> (in Russ)
10. Strelets Yu.Sh. (1997) Rational irrational-absurdity (the experience of metaphysical research) // Personality and culture at the turn of the century. – Yekaterinburg. – P. 50-52. (in Russ)
11. Tigges W. (1988) An Anatomy of Literary Nonsense. – Amsterdam: Rodopi. – 298 p. (in Eng)
12. Verevchkin N. (2022) Skull of Gogol. Magazine "Friendship of Peoples", number 7, 2022. [electronic resource]. URL: <https://magazines.gorky.media/druzhba/2022/7/cherep-gogolya.html>. (in Russ)
13. Zyryanova O.N. (2010) Poetics of the absurd in Russian drama in the second half of the 20th-early 21st centuries: author. dis. cand. Phil. Sciences / Zyryanova Olga Nikolaevna. - Krasnoyarsk. – 23 p. (in Russ)

Әдебиеттер:

1. Babelyuk O., Koliassa O., Smaglii V. (2021) Language means of revealing postmodern ludic absurd in english literary text // Wisdom. №4. – P. 166-179 <https://doi.org/10.24234/wisdom.v20i4.531>
2. Cornwell N. (2006) The Absurd in Literature. – Manchester: Manchester University Press. – 368 p.
3. Kalkman J.P. (2024) Exploring the Human Condition: A Methodological Literature Review of Fiction-Based Research // International Journal of Qualitative Methods. – T. 23. <https://doi.org/10.1177/16094069241229781>
4. Tigges W. (1988) An Anatomy of Literary Nonsense. – Amsterdam: Rodopi. – 298 p.
5. Байжігіт Б.С. Функции абсурда в речевой сфере персонажей. (Л. Петрушевская «Пуськи батые»). Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана». №6/3 2020. – С. 267-271
6. Бедненко Г.Б. Греческие богини. Архетипы женственности. – Москва: Класс, 2005. – (Библиотека психологии и психотерапии). – ISBN 5-86375-129-0
7. Верёвочкин Н. Череп Гоголя. Журнал «Дружба Народов», номер 7, 2022. [электронный ресурс]. URL: <https://magazines.gorky.media/druzhba/2022/7/cherep-gogolya.html>.
8. Глазкова М.М., Любезная Е.В., Алёхина И.В. Интертекстуальность как способ выражения авторской позиции в прозе Толстой // Русская словесность. – 2012. – №. 6. – С. 47-53.
9. Зырянова О.Н. Поэтика абсурда в русской драме второй половины XX-начала XXI вв.: автореф. дис. канд. фил. наук / Зырянова Ольга Николаевна. – Красноярск, 2010. – 23 с.
10. Сафронова, Л. В. Автор и герой в постмодернистской прозе: Монография. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2007. – 238 с.
11. Семченко Р. А. Способы проявления авторской позиции в художественном произведении // Столица Науки. – 2020. – №. 6 (23). – С. 168-172.
12. Стрелец Ю. Ш. Рациональное иррациональное-абсурд (опыт метафизического исследования) // Личность и культура на рубеже веков. – Екатеринбург, 1997. – С. 50-52.
13. Шмакова Е.С., Байжігіт Б.С., Бегалиева С.Б. Поэтика абсурда и формы выражения авторской позиции в рассказе Н. Верёвочкина «Череп гоголя» // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2023. – Т. 190. – №. 2. – С. 171-180. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph17>

Ш. Абишева¹, А.З. Кенбаева^{2*}¹Есенов университеті, Ақтау, Қазақстан²М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, ҚазақстанE-mail: ¹abisheva_sharapat@mail.ru, ²takeshi_aynur@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4856-99-36, 0000-0003-3536-8713

**ТОПОНИМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ЭПОСТАРЫ БОЙЫНША)**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ, қарақалпақ, татар эпостарынан анықталған топонимдердің ұлттық-мәдени ерекшелігі қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде қазақ, қарақалпақ, татар фольклорындағы қаһармандық эпостар алынды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы түркі халықтарының фольклорындағы топонимдерді салыстыра талдауда жатыр, бұл топонимикалық деректер арқылы қалпына келтіруге болатын дүниенің топонимикалық суретінің түркілік ұлттық-мәдени ерекшелігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Зерттеудің өзектілігі эпостардағы топонимдерді атқаратын қызметін анықтау арқылы зерттеу қажеттілігімен айқындалады, ол өз кезегінде фольклорлық шығармалардағы топонимдердің рөлін көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында эпостарда шынайы, метафоралық және жеке топонимдердің қолданылатыны анықталды. Батырлық эпостарда кездесетін нақты географиялық нысандардың атаулары уақыт пен кеңістікте бағдар ғана емес, тарихи-мәдени оқиғаларды кейінгі ұрпаққа жеткізудің тәсілі болып табылады. Эпостардағы топонимикалық атаулар номинативтік және ақпараттық қызметтермен қатар жинақтаушылық және таңбалық қызметтерді де атқарады. Эпостарда кездесетін топонимикалық атаулар түркі халықтарының мифологиялық көзқарастары бойынша жасалатыны анықталды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мынада: материалдар мен зерттеудің негізгі қорытындыларын пайдалану түркі халықтарының, атап айтқанда қазақ, қарақалпақ, татар топонимикасын одан әрі зерттеуге ықпал етеді. Зерттеу нәтижесінде эпостық жырларда суреттелетін оқиғалар терең тарихи сипатқа ие болғанымен, олардың сюжеттері мен мотивтері мифологиялық хронотипке қатысты.

Кілт сөздер: топоним, фольклор, эпос, дастан, қаһармандық жырлар, ұлттық-мәдени ерекшелік

Ш. Абишева¹, А.З. Кенбаева^{2*}¹Университет Есенова, Ақтау, Казахстан²Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, КазахстанE-mail: ¹abisheva_sharapat@mail.ru, ²takeshi_aynur@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4856-99-36, 0000-0003-3536-8713

**Национально-культурные своеобразие топонимов
(по материалам казахского, каракалпакского и татарского
героических эпосов)**

Аннотация. В данной статье рассматривается национально-культурное своеобразие топонимов, выявленных из казахского, каракалпакского и татарского эпосов. Научная новизна работы заключается в осуществлении анализа топонимов в фольклоре тюркских народов, который позволяет сделать заключение о национально-культурном своеобразии топонимической картины мира, имеющей возможность восстановления за счет топонимических данных. Источниками исследования выступили героические эпосы из казахского, каракалпакского и татарского фольклора. Актуальность исследования

определяется необходимостью изучения топонимов в эпосах через определения их функции, которая позволяет выделить роль топонимов в фольклорных произведениях. В процессе исследования выявлено, что в эпосах используются реальные, метафорические и индивидуальные топонимы. Названия реальных географических объектов, встречающихся в героических эпосах являются не только ориентиром во времени и пространстве, но и способом передачи историко-культурных событий. Кроме номинативной и информативной функций топонимические номинации в эпосах выполняют так же аккумулятивную и символическую функции. Установлено, что топонимические номинации, встречающиеся в эпосах, создаются на мифологических воззрениях тюркских народов. Практическая значимость работы заключается в том, что использование материалов и основных выводов исследования способствует дальнейшему изучению топонимики тюркских народов, в частности, казахского, каракалпакского и татарского.

Ключевые слова: топоним, фольклор, эпос, дастан, героические эпосы, национально-культурное своеобразие

Sh. Abisheva¹, A.Z. Kenbayeva^{2*}

¹Yessenov University, Aktau, Kazakhstan

²M. Utemissov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan,

E-mail: ¹abisheva_sharapat@mail.ru, ²takeshi_aynur@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4856-99-36, 0000-0003-3536-8713

National-cultural uniqueness of toponyms (on materials of Kazakh, Karakalpak and Tatar heroic epics)

Abstract. This article examines the national-cultural uniqueness of toponyms identified from Kazakh, Karakalpak and Tatar epics. The scientific novelty of the work consists in the analysis of toponyms in the folklore of Turkic peoples, which allows us to conclude about the national-cultural originality of the toponymic picture of the world, which has the possibility of restoration at the expense of toponymic data. The sources of the study were heroic epics from Kazakh, Karakalpak and Tatar folklore. The relevance of the study is determined by the need to study toponyms in epics through the definition of their function, which allows us to highlight the role of toponyms in folklore works. In the process of research, it was revealed that real, metaphorical and individual toponyms are used in epics. The names of real geographical objects found in heroic epics are not only a reference point in time and space, but also a way of conveying historical and cultural events. In addition to nominative and informative functions, toponymic nominations in epics also fulfil accumulative and symbolic functions. It has been established that toponymic nominations found in epics are created on the basis of mythological views of Turkic peoples. The practical significance of the work lies in the fact that the use of materials and main conclusions of the study contributes to the further study of toponymy of Turkic peoples, in particular, Kazakh, Karakalpak and Tatar.

Keywords: toponym, folklore, epic, daстан, heroic epics, national-cultural originality

1. Кіріспе

Қазіргі заманда бір де бір ғылым басқалардан тәуелсіз пайда болып, өз алдына жеке ғылым ретінде дами алмайды. Түрлі ғылымдардың өзара байланысып, ықпалдасуы – заңды процесс. Осы негізде ғылымдардың тоғысуы пайда болады. Топонимика – шын мәнінде бірнеше ғылымдардың осындай тоғысында жатқан лингвистикалық пән. Әр ғылым басқа ғылымдардың жетістіктерін пайдалана отырып, өзін байытып, өз зерттеулерінің нәтижелерін басқа ғылымдарға ұсынғандай топонимика да тарих, география, тіл білімі, этнология ғылымдарының деректеріне сүйеніп, өзара

байланыста дамиды. Топонимиканың географиямен байланысын Э.М.Мурзаев атап кеткен (Мурзаев, 1982:15). Ғалымның пікірінше, ол географиялық объектілерді атаумен айналысады. Топонимика мен тарихты көп нәрсе байланыстыртынын В.А.Жучкевич, Е.М.Поспелов, Х.Л.Ханмагомедов, Н.Г.Мамедов, А.И.Попов сияқты ғалымдар айтып кеткен (Давлеткулова, 2014:86). Олардың пікірінше, тарих ғылымы жиі халық өміріндегі қандай жағдайлардың фонында, қандай жағдайда белгілі бір қаланы, өзенді немесе ландшафтты атау қажет болғанын көрсету үшін тарихи оқиғалардың барысын егжей-тегжейлі көрсетеді.

Топонимика мен әдебиеттің де байланысы күмән тудырмайды. Жер, су, тау аттарымен байланысты көптеген әңгімелер ұрпақтан-ұрпаққа түрлі дәстүр, ертегі, аңыз-әңгімелер арқылы беріліп келеді. Шығармаларға осындай филологиялық талдау жасау топонимика ғылымына қандай ақпараттардың халық шығармашылығынан туындағанын, қай бөліктерінің ғылыми әдістермен дәлелденетінін түсінуге көмектеседі. Ал топонимика мен фольклордың байланысы ұлттық тарихты, этнографияны, географияны зерттеуде құнды дереккөздердің бірі болып есептеледі. Осы кезге дейін фольклорлық шығармаларда сақталып келген топонимдер халықтар арасындағы саяси, экономикалық және рухани байланыстарды зерделеу үшін материал береді. Осы теорияларды негізге етіп біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған топонимдер арқылы түркі халықтары әлемінің топонимикалық бейнесін ашуға мүмкіндік туады.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Жұмыстың өзектілігі топонимика мен фольклордың өзара әрекеттесу мәселесіне қызығушылықпен байланысты. Фольклор халық дүниетанымы мен мәдениетінің ерекшеліктерін жинайтын, тіпті, белгілі бір дәрежеде сақтайтын ерекше топонимдік кеңістік тәрізді. Осыған байланысты фольклорлық топонимдер мен халықтық географиялық терминдерді лингвокультурологиялық аспектіде зерттеу өзекті болып табылады, өйткені ол әлем моделінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын қоршаған кеңістікті қабылдау туралы ақпаратты кодтайтын әрбір халық ұғымдарының топонимикалық жүйесін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл мақсатты жүзеге асыру мынадай міндеттерді шешуді көздейді: түркі халықтары фольклорындағы топонимдер мен халықтық географиялық терминдерді жинақтау және жүйелеу; фольклорлық топонимдердің ерекшелігін анықтау; топонимдердің жіктелуі; талданатын топонимдердің лингвомәдени ерекшелігін анықтау.

Шығармалардың мазмұндық жағын зерттеу мақсатында компоненттік талдау әдісі қолданылса, фольклорлық мәтіндегі топонимдердің қолданылу контексін зерттеуде дистрибутивтік әдіс пайдаланылды. Салыстырмалы әдіс басқа дастандардағы топонимдердің айырмашылықтары мен әмбебаптығын анықтап, сипаттау үшін қолданылды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Зерттеудің негізгі көздері ретінде 3 батырлық эпос мәтіндері таңдалды және олардың ішінен 38 топоним анықталды. Атап айтқанда, қазақ халқының фольклорлық

шығармасынан Ер Тарғын эпосы, қарақалпақтың Ер Сайым және татардың Жик Мәргән дастандары таңдалды. Алынған материалдардың алғашқы жалпылануы фольклорда топонимдердің шартты түрде сәйкес кіші топтары бар екі топқа – қиял және нақты топонимикалық объектілерге бөлінетінін көрсетеді.

Батырлық эпостарда кездесетін нақты географиялық объектілердің атаулары уақыт пен кеңістіктегі бағдар ғана емес, сонымен қатар тарихи-мәдени оқиғаларды жеткізу тәсілі болып табылады (Ondar, 2018:53-68). Номинативті және ақпараттық функциядан басқа, эпостардағы топонимдер аккумулятивті және символдық функцияларды да атқаратындығы мәлім болды. Эпостарда кездесетін жер-су атаулары түркі халықтарының мифологиялық көзқарастары негізінде құрылатыны анықталды.

Батырлар жыры – көлемі бойынша да, мазмұн-мәні жағынан да қазақ фольклорынан орасан зор орын алатын аса көрнекті жанрдың бірі. Олар елдің сан ғасырлық тарихын, ерлік дәстүрін, тұтас ұлттың тағдырына әсер еткен тарихи оқиғаларға деген халық бағасын, болашақтан күтер үміті мен аңсар арманын көркем жинақтап бейнелейді. Эпос – бұқара халықтың күнделікті өмірінен орын алып, жиі қайталанған қақтығыстардың жылнамасы емес, ел есінде ерекше қалған елеулі жайттарды жадыда сақтап суреттеген көркем туынды.

«Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» эпостары бірнеше туыстас ұлтқа ортақ болса, «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырлары тек қазақ халқына тиесілі. Зерттеуіміздің нысаны болып отырған «Ер Тарғынның» 2 нұсқасы бар: біріншісі – 1862 жылы Қазанда Н.Ильминскийдің Марабай ақыннан жазып алған нұсқасы, ал екіншісі – В.Радловтың Қырым елінен жинап, өзінің 9 томдығының 7-томына енгізген «Ер Тарғын» атты әңгімесі. Зерттеуге алынған топонимдер «Бабалар сөзі» көптомдығының 44-томына енген, халықтың бай да көркем тілімен дәстүрлі эпикалық стильде өрілген Марабай ақынның нұсқасынан келтірілді (Бабалар сөзі, 2007).

«Ер Тарғын» жырын М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Қ.Жұмалиев, Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев секілді ғалымдар зерттеді. Олар жырдың шығу төркінін, тарихқа қатысын, идеялық мазмұнын, сюжетін, кейіпкерлер образын, көркемдік ерекшеліктерін зерделеп, жыр туралы өз пікірлерін білдірді.

Қарақалпақ халқының «Ер Зийуар» дастаны да қазақ эпостары секілді өзінің идеялық-эстетикалық кемелдігімен, көркемдік құралдарының байлығымен, өзіндік сөз оралымдарымен ерекшеленеді. Алайда осы кезге дейін бұл дастан шағын ғылыми мақалалар деңгейінде ғана зерттеліп келген. Дастанды зерттеудің алғашқы кезеңінде Қ.Мақсетов, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Н.Дәуқараев секілді фольклортанушылар оның сюжеттік, жанрлық және идеялық-тақырыптық ерекшеліктеріне қатысты пікірлерін ғана білдірсе, жырдың көркемдік ерекшеліктеріне, эпитет, салыстыру, гипербола сияқты троп түрлерінің қолданылуына А.Жәрімбетов кеңірек тоқталады.

Біз зерттеп отырған «Ер Зийуар» дастанын С.Бекназаров пен Ғ.Есемұратов жыршы Құрбанбайдан үш рет: 1941, 1953, 1958 жылдары жазып алған. Қазіргі таңда Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының іргелі кітапханасының қолжазба

қорында (Р-140, No86076,71) сақтаулы тұрған дастанның қолда бар 3 нұсқасының барлығы – Құрбанбай жыршының айтуы бойынша жазып алынған жалғыз нұсқа. Осы қолжазба негізінде Ғ.Есемұратовтың жетекшілігімен 1958 жылы алғашқы басылымы жарыққа шықты. Кейін бұл дастан Қ.Мақсетов, Ғ.Есемұратов және А.Қожықбаев дайындаған «Қарақалпақ фольклорының» ІХ томына енді (Қарақалпақ фольклоры, 2001). Эпосты осы басылымға дайындау барысында бұрынғы басылымдарда сол дәуір талаптарына сәйкес алынып тасталған діни мазмұндағы кейбір тұстар және жыршының шығармашылық шеберлігін сақтау мақсатында өзгертілген поэтикалық жолдар қалпына келтіріліп, қолжазба түріндегі мәтінге қайтарылды.

Түркі халықтары фольклорының ішінен татар фольклоры кенжелеу зерттелді. Ғалымдар оған ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап қана назар аударып, Х.Ярми, Ф.Урманчиев, Н.Хисамов, Ф.Ахметова, Р.Ганиева, М.Усманов, М.Ахметзянов, Ф.Яхин, М.Бакиров секілді зерттеушілердің татар эпостарының жанрын, тақырыбы мен идеясын, көркемдік ерекшеліктері мен тәрбиелік маңызын талдауға арнаған еңбектері жарыққа шықты.

Түркі фольклорлық шығармаларының өзегі болған қаһармандар жүрек жұтқан, өзі үшін емес, елі үшін туып, өмір суретін, ерекше қасиеттерді бойына сіңірген нағыз батыр ретінде суреттеледі. Мұндай дастандар тарихи шындыққа жақындығымен де, кейде «бас кейіпкерлердің шамадан тыс ерлігімен» де ерекшеленеді. Бұған татар халқының «Жик Мәргән» дастаны да мысал болады (Татар халық ижаты, 1978). Бұл дастанда басқа түркі халықтарының батырлық жырларына тән тарихи шындық деңгейі белгілі бір дәрежеде жоғалғанымен, сюжеттік бірлігі, жалпы идея, композициялық тұтастық сақталған.

3. Талқылау

Қазіргі уақытта тіл, фольклор, этнография, тарих, география мәселелеріне қатысты ғылыми зерттеулерде ономастикаға, әсіресе, оның топонимика сияқты бөліміне жалқы есімдер туралы ғылым ретінде қызығушылық артып келеді. Топонимдер кез келген ұлттық тіл лексиконының ажырамас бөлігі, ұлттық сана-сезімнің өнімі, белгілі бір ұлттың әлемінің тілдік бейнесін білдірудің құралы және тәсілі бола отырып, халықтың тарихи өткені туралы, оның көші-қоны мен қоныстану жолдары туралы этникалық маңызды ақпаратты сақтау және ұрпақтан ұрпаққа беру қабілетіне ие. Сондай-ақ олар адамдардың өмірлік, коммуникативтік кеңістігінде сенімді бағдарлар рөлін атқарады (Ыбыраев, 1993:65). Осының бәрі белгілі бір халықтың топонимдерін зерттеуді өзекті етеді.

Жалпы, лингвистикалық топоним мен фольклорлық топоним – көп жағдайда бір нәрсе емес. Фольклорлық мәтіндегі белгілі бір топонимнің мазмұнын, оның пайда болу себептері мен тәсілдерін түсіндіру – жалпы алғанда, өлке тарихының көрінісі (Қарабаев, 2021:74). Бірақ бұл – ауызша дәстүрдің ерекшеліктерін ескеретін фольклорлық сана призмасынан өткен ерекше толғау. Сондықтан да, фольклорлық топоним мен жалпы тілдік топонимнің мазмұны бірдей бола бермейді. Оның үстіне, фольклорлық мәтінде сөз үлкен семантикалық амплитудаға және белгілі бір

ұлттық-мәдени коннотацияға ие болады, сондықтан фольклордағы жалқы есімдер мен жер-су атауларының күнделікті ауызекі сөйлеуге қарағанда семантикалық жағынан жүгі ауырлау келеді. Жоғарыда аталған түркі халықтарының қаһармандық эпостарын мысалға ала отырып, топонимика мен фольклор арасындағы байланыс ерекшеліктерін, фольклорлық мәтіндегі топонимдердің негізгі қызметтерін анықтап, олардың қолдану ерекшеліктерін көрсетуге тырысамыз.

«Ер Тарғын» көркемдік-идеялық жағынан қазақ батырлар жыры ішіндегі таңдаулылардың бірі саналады. Жырдың негізгі идеясында ерлік, елжандылық, жақсылық пен жамандық күресі, адал махаббат, ел қорғау секілді өзекті мәселелер көтерілген. Шығармада халқымыздың басынан кешкен тарихи-әлеуметтік оқиғалары, дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, ұлттық санасы, рухани тіршілігі, наным-сенімі мен арман-мұраты көрініс береді. Бас кейіпкердің ел тағдырын ойлаған, оның тәуелсіздігі үшін басын бәйгеге тіккен, оған қамқор, пана болған ерлік, адамгершілік бейнесі суреттеледі. Бұл жырдың аса бір құндылығы – тарихта болып, аты аңызға айналған, халқымыздың дана ойшылы Сыпыра жыраудың кеменгер кейіпкер ретінде көрінуі. Жыршы Сыпыра жырауды шығармаға қосу арқылы сюжеттегі штрих-детальдерді әрлендіреді, осы бір ғана кейіпкерді арқау етіп, жалпы халқымызға тән даналық ойды, пәлсапалық терең дүниетанымды көрсетеді, айтпақ ойын аса шеберлікпен жеткізеді.

Бұл жырда түркі эпостарына тән ғажайып туу мотиві орын алмаған. Тіпті Тарғынның кім екендігі де айтылмайды, жыр бірден Тарғынға қатысы жоқ оқиғаларды суреттеумен басталады. Бас кейіпкердің әрекеті ғашығы Ақжүністі Еділ бойын мекендеген ноғайлы жұртына алып келуімен басталады. Зер салатын болсақ, Еділ өзені – ноғайлы дәуірінде пайда болған барлық батырлар жырының басты өзегі. «Эпостың негізі – тарихи шындық. Әсіресе, ол эпосты тудырған ортаға, халықтың жер-су атауларына тікелей қатысы бар» (Пангереев, 2018:188) деген Ш.Ыбыраевтың пікіріне сүйенетін болсақ, шынында да, топонимдерің эпоста атқаратын қызметтерінің бірі – тарихи оқиғаны халыққа нанымды жеткізу. Ендігі талдайтын су атауымыз – *Жайық* өзені. Бұл өзен жырда жеке өзен ретінде емес Еділ өзенімен қатар қолданады. Мысалы:

Еділ-Жайық екі су

Ерінбей жортып, дүние-ай,

Бас-аяғын көрген ер! (Бабалар сөзі, 2005:24) – деген жыр қатарларынан Еділ мен Жайық өзендері оқиға орын алған орын, бас кейіпкердің соғыста қатысқан алаңы, эпикалық кеңістік екенін білу арқылы батырдың өміріне қатысты екенін көреміз. Бұған себеп – кейіпкердің өткен өмірін аңсау түрінде берілген «дүние-ай» деген күрсінуді.

Сонымен қатар жырда *Қараша*, *Құбан*, *Самар*, *Ақтөбе*, *Бозан* секілді атаулар да кездеседі. Алайда бұл атаулардың жырда не жер атаулары екенін, не су атаулары екенін білу қиын, бірақ олардың жырдағы орны айрықша, мысалы:

Ауан, ауан, ауан су,

Ауандап үлкен балық жүзген су,

Қараша, Құбан – қанды су,
Ақтөбе, Бозан – данды су,
Үш өзен, Самар – жанды су
Су болғалы ежелден,
Кәпір менен пұсырман
Ерлеріменен даулы су,
Даулы жерде тұрмаймын!
Мен кетемін, кетемін,
Кеткенменен, айдалаға кетпеймін,
Айналып *Еділді* өтемін! (Бабалар сөзі, 2005:27).

Осындағы жер-су атаулары талай жорықтарға себеп болғанын, бұл жерлерге кәпір мен мұсылмандар таласқандарын айқын көруге болады. Жоғарыда атап кеткен жер-су атауларынан басқа жырда *Қытай*, *Қырым*, *Самарқан* топонимдері де кездесіп отырады. *Қырым*, *Қытай* атауларының дастандағы оқиға болған жерге мүлдем қатысы жоқ. Бұл топонимдердің ауыспалы мәнде қолданылып тұрғаны анық.

Ер Тарғын жырында аты таныс емес, немесе қияли топонимдер де кездеседі. Біздің ойымызша, бұның себебі ертегілік сарынның басым болуында. Бұл жырда махаббат пен ерлік мәселесі қатар жүреді.

Қарақалпақтың «Ер Сайым» дастаны бас кейіпкердің ауыр өмірін суреттеумен басталады. Ер Сайымның әкесі Қуладин кедей диқан болған екен, бас кейіпкер алты жасқа келгенде Хорезм халқы ауыр күндерді басынан кешеді. Жыр төмендегі өлең қатарларымен басталады:

Халыққа дүния тар еди,
Кимлер көріп кемликти,
Кимлер көріп зорлықты,
Хорезмнің елинде,
Ақжурим деген шәхәрде (Қарақалпақ фольклоры, 2005:111)

Хорезм атауы қарақалпақ дастандарының көпшілігінде кездеседі. Жырдағы оқиғаның Хорезмнің *Ақжурим* қаласында орын алғанын дастан сюжетінен білеміз. Хорезм топонимі жырда ең көп кездесетін атау болғандықтан, оны дастан оқиғасының негізгі өзегі деп айтуға болады. Қарақалпақ халқының Ер Зийуар атты дастаны да дәл осы тарихи топонимдермен басталады (Кенбайева, 2022).

Осы жырда кездесетін келесі атау – *Қоңырат*. Бұл атау жырда *Қоңырат ели*, *Қоңырат журты*, *Қоңырат урууы*, *Қоңырат елаты*, *Қоңыратлы* этнотопоним формасында кездеседі. Ел, журт, елат терминдері көпшілік ғылыми әдебиеттерде «халық тығыз жайласқан орын» дегенді білдіреді. Бұл терминдер көбіне ойконимдермен қатар қолданып, жер-су атауларын жасайды. Алайда, олар түркі халықтарының фольклорлық шығармаларында көп кездесе бермейді. Мысалы,

Қоңырат деген елінде
Бар екен бир аш дийқан
Аты екен Қуладин
Жалғыз баласы бар екен (Қарақалпақ фольклоры, 2005:116)

Қоңырат сөзі ру атымен байланысты, бұл ру монғол дәуірінен бұрын Арал бойын мекендеген түркі тайыпаларының құрамында өмір сүрген. Қоңырат сөзінің түр-түсті білдіретін қоңыр сөзіне ешқандай қатысы жоқ. Алпамыс дастанын зерттеуші Ж.Хошниязов монғолдар Дешти-Қыпшақ жерін жаулап алғаннан кейін жергілікті қоңырат пен монғолдың қоңыраты араласып, бұрынғы атымен бірігіп кеткен деген болжам жасайды (Толібаев, 2021:101). Келесі өлең жолдарынан дастанның бас кейіпкері Қоңырат руынан екенін білеміз:

Атын *Хорезм* дейдилер,
Туўған елим *Қоңырат*,
Сыймас ишиме дәртим,
Тар болды туўған журтым,
Хорезмнің жеринде,
Қоңратлы елинде,
Сүрдим армансыз дәўран,
Лалалықтың дәртинен,
Балалықтың дәртинен,

Душпан болды маған хан (Қарақалпақ фольклоры, 2005:125)

– деген өлең жолдарынан Хорезм ханы тарапынан елінен қудаланғаннан кейінгі бас кейіпкердің туған жерін тастап бара жатқандағы қимастық сезімі көрінеді. Бұл «Ер Сайымда» кездесетін Қоңырат этнотопонимі дастан сюжетіне деректілік дарытады. Туған жерден қудалану мотиві жоғарыда айтылған Ер Тарғын жырына өте жақын. Дастанда кездесетін топонимдер жырда мекендік, ақпараттық, деректілік қызмет атқарады. Топонимдердің барлығы дерлік қазіргі Қарақалпақстан территориясынан орын алған.

Ендігі кезекте татар халқының көркем эпикалық жырларының бірі – «Жик Мәргән» дастанына тоқталайық. Түркі фольклорындағы эпостық шығармаларда батырдың есіміне оның басты қасиет-қабілеті айқындауыш сөз ретінде қосылады. Мәселен, «Жик Мәргән» дастанында «мерген» компоненті батырдың мергендігін көрсетеді. Бұндай атау түркі-моңғол тілдерінде көп ұшырасады. Жик Мәргән есімін ер жетіп, осы қабілетін көрсеткен соң ғана алады. Жалпы, түркі фольклорында жиі кездесетін «түс көру» мотиві жоғарыда айтып кеткен екі жырда да кездеспейді, алайда Жик Мәргән дастанынан орын алып отыр. Дастан сюжетіне сәйкес Агыйдел жағасын мекендеген тайпаның көсемі Тугзак есімді жесір әйел екенін мына жолдардан білуге болады: «Тугзак әби бер атаклы яу башының бикәсе иде. Ул чакта Агыйдел буге батырларының көчләрен сыный торган майдан Жаек буге берлә Чулман аръягы иде. Тугзак әбинең бие дә, яу чаба торган атаклы батырларын жыеп, Агыйдел белән Чулман буена ерак яуга киткән иде». Қазақшаға аударсақ: «Тугзак ана атақты рубасының әйелі болған. Ол кезде Акеділ батырларының күш-қуатын сынайтын жер Шұлманның арғы жағында болатын. Тугзак өзінің атақты садақ атушы батырларын жинап, Ағыдел мен Шұлман өзеніне ұзақ аңға шыққан». Жырдың басталуы Тугзак ана мен оның тоғыз ұлы Жайық пен Чулман өзендерінің бойына аңға, балық аулауға

кеткен сәттерін суреттеумен басталады. Байқауымызша, дастанның басталуы қарақалпақтың «Ер Сайым» дастанына ұқсас келеді.

Сюжет желісі бойынша, Тугзак жесір қалғаннан кейін тайпасын Еділ өзенінің қарсы жағалауына көшіріп алып кетеді. Көшіп барған жердің ханына салық төлеуге қарсы шыққан Тугзактың еліне хан шабуыл жасайды. Дастанда дұшпандар «қара урман халқы» деп аталады. Руаралық қақтығыстарда жеңілген рудың қайта күшеймеуі және кек алудың алдын алу үшін хан тарапынан Тугзактың руы толығымен жойылады. Алайда, Тугзак пен оның немересі тірі қалады. Тугзак ана немересін қайыққа отырғызып, Еділ өзенінің қарсы жағасына қашырып үлгереді де, өзі дұшпандардың қолына түсіп, қаза табады. Осылайша, дастандағы оқиға кульминациялық нүктеге келіп жетеді, бірақ тірі қалған сәбидің арқасында дастан сюжеті шиеленісіп, әрі қарай өрбиді. Қашып құтылған балаға жабайы жыртқыштар қамқор болады. Ол жасөспірім шаққа келгенде, түсіне әкесі кіріп, оған барлық оқиғаны баяндап береді. Содан соң күн батысқа жол сілтеп, оның туған жері, бауырлары сол жақта екенін айтады. Баланың түсіндегі әкесінің берген аяны осылай аяқталады: «Синен исемең Жик булсын! Жәяң нык булсын!» (Татар халық ижаты, 2010:96) – дейді де, көзден ғайып болады. Бұл қарасөзбен жазылған үзіндіден басты кейіпкерді әкесінің батысқа – Еділге қарай бағыттауын байқаймыз. Осы түстен соң Жик Мәргән қасына мықты деген жігіттерді жинап, кезінде ауылын қанға бөктірген ханнан кек алуға жолға шығады. Шайқастың басында басымдық танытқан Жик Мәргән соңында жау еліне тұтқынға түседі. Бұндай сюжеттік оқиға эпикалық дәстүрге қайшы (Abdulhanova, 2019). Түркілік эпостарда тән сюжет бойынша, басты қаһармен женуі немесе өлуі керек еді. Жырдағы мұндай «жаңаша, күтпеген оқиға» сюжеттік желіге кейінгі әдебиеттің дамуы әсер еткенінен хабар береді.

Бұл дастандағы ең көп кездесетін атау – Агыйдел (Ақ Еділ) гидронимі. В.В.Радлов тарапынан жазып алынған «Идегей» (Едіге) дастанының бірнеше нұсқаларында да Агыйдел атауы кездеседі. Осы дастанның татар нұсқасында кездесетін топонимдерге жасалған этномәдени талдау нәтижесінде, Еділ өзені тек бай, терең өзен ғана емес, сонымен қатар дастанда туған жер образын бейнелейді:

Идел-йорт, Идел-ана.

И Идел-йорт, Идел-йорт,

Идел эче имин йорт...

Ашлык белән тулган йорт...

Берілген өлең жолдарында Еділ гидронимі түркі халықтарының танымында қалыптасқан киелі ұғым – «қара шаңырақ», «ата қоныс» секілді сөз тіркестерімен сипатталып отыр.

Татар халқының фольклорлық шығармаларына талдау жасағанда сол халқының көпшілігі татарлар болып келетін аймақтардағы ең үлкен өзендердің атаулары «идел» сөзінің қатысуымен жасалғанын байқадық. Идел гидронимі басқа гидронимдердің жасалуында да кездеседі: Чульман иделе – Кама өзені, Ағыидел – Ақ өзен, Нократ Идел – Вятка өзені), Қара Идел – Қара өзен, Кук Идел – Көк өзен. Біздің ойымызша,

бұл татар халқының дәстүрлі мәдениетіне байланысты болу керек. Еділ бойының кең байтақ аумағында тұратын татарлар өздерінің тұратын жерлеріндегі әрбір өзенді мөлдір, тұщы және таза бұлақпен салыстырады. Сондықтан да жырларда оны жай ғана «идел» («өзен») деп атамай, оны «ақ идел» («ақ, нұрлы өзен») поэтикалық тіркесімен белгілеген. Сөйтіп, эпитет біріккен сөзге айналып, Ағыйдел формасындағы жалқы есімге айналып отыр. Татар тілінің заңдылықтарына сәйкес «Идел» (Еділ) сөзі өзен мағынасын береді. Сонда «Ағыйдел» дегеніміз – ақ өзен деген сөз.

Атақты татар ғалымы, фольклорист Ф.И.Урманчеев «Тюркский героический эпос» атты еңбегінде Алып батыр туралы аңыз келтіреді. Сол аңыз бойынша Волга (Еділ) өзенінің түркі атауы Итиль Болгар қаласының құрылысына атсалысқан Алып батырдың баласының атымен байланысты болуы мүмкін деп болжам жасайды (Урманчеев, 2015:25).

Жик Мәргән дастанында Еділ өзенімен қатар Жайық өзені де кездеседі. Сюжет желісі бойынша, Тугзак ханның шабуылға ұшырап, жеңілетін жері Еділ мен Жайық өзендерінің бойында орналасқан. Сонымен қатар назар аударатын негізгі деталь – «Ер Тарғын» жырында кездесетін су мотиві. Тіршіліктің бастауы ретінде көрінетін су татар халықтарында да үлкен мәнге ие екенін байқаймыз. Ал Жаек деп кездесетін өзен – Жайық, Чулман деген – қазіргі атауы Кама деген өзен. Бұл өзендерінің мағынасында келіп, олар да оқиғаның кеңістіктік сипатын анықтап қана қоймай, сюжеттік желінің аталған өзендер аралығында қамтылғанын алға тартады. Мифологиялық, ертегілік мотивтерде Еділ-Жайық өзені фольклорда қатар қолданылып, «егіз» сипатта өрбиді (Кенбаева, 2022). Қара сөзбен жазылған бұл дастанның жырды зерттеймін деген ізденушілерге әлі де берері мол. Дастанның бүкіл сюжеті жыраудың негізгі идеясын ашуға бағынады. Бұл дегеніміз – халықтың қаһармандығы мен ерлігін көрсету. Дастанды баяндаудың ертегі сарыны патриотизм идеясын айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Қорытындылайтын болсақ, бұл дастан – татар фольклорында қаһармандық эпос және ол архаикалық белгілер мен сюжеттік оқиғалар негізінде танылады.

4. Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде эпостық жырларда суреттелетін оқиғалар терең тарихи сипатқа ие болғанымен, олардың сюжеттері мен мотивтері мифологиялық хронотипке қатысты. Басты кейіпкерлердің саяхаты мен ерліктерінің арқасында тыңдаушылар Еуразия даласының ұлан-ғайыр кеңдігімен және Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан жер-су атауларымен танысады. Олардың саяхаттары түркі халықтарының ең маңызды және қасиетті мекендері арқылы өтеді.

Жалпы, топонимдердің функционалдық мақсаты туралы айтатын болсақ, фольклорлық шығармада топонимдердің атқаратын функциялары төмендегідей:

1. Номинативті: бұл топонимдердің фольклорлық мәтіндерде атқаратын негізгі қызметі болып есептеледі. Топонимдер, ең алдымен, баяндау әрекеті немесе жанында болатын нақты географиялық объектіні анықтайды және сол объектіні атайды.

2. Ақпараттық: фольклорлық мәтіндегі топонимдердің ақпараттандыру функциясының мәнін асыра бағалау мүмкін емес, өйткені осы функция берілген

топонимдер уақыт пен кеңістікте түрлі этномәдени ақпараттың сақтаушылары мен ретрансляторлары болып табылады.

3. Бағдарлау: Топонимдердің тағы бір қызметі – фольклорлық мәтіндегі басқа ешқандай құрылымдық-семантикалық байланыс сияқты оларға тән емес кеңістіктегі бағдарлау қызметі.

4. Дүниені модельдеу: Нақты және қиял топонимдер дүниенің көркем географиялық және саяси бейнесін жасауға қатысады.

5. Сюжет құрау: Қандай да бір оқиға туралы баяндауға енгізілген топонимдердің тізімі баяндауды қысқа әрі қозғалысқа толы етеді.

6. Символикалық: Батырдың тағдырына байланысты жер-су атаулары шығарманың астарлы мәтінін құрап, символға айналады.

Жалпы, топонимдердің функциялары туралы айтатын болсақ, батырлық жырларда топонимдердің атқаратын қызметтері алуан түрлі және мәнді деген қорытынды жасауға болады. Топоним көпфункционалы және, әдетте, бір уақытта бірнеше қызмет атқарады.

5. Қорытынды

Зерттеуіміздің мақсаты болған топонимика мен фольклор арасындағы байланыс ерекшеліктерін анықтауда біз мынадай қорытындылар жасадық. Фольклорлық шығармаларда кездесетін топонимдерді зерттеу Евразия кеңістігін мекендеген түркі халықтарының топонимикалық жүйесін одан әрі зерттеу үшін маңызы зор, бай әрі бірегей материал деп есептейміз. Фольклорлық шығармаларда, әсіресе, эпостарда кездесетін топонимдерді реал және қиял топонимдері деп бөлшектеп қарастыруға болады. Жырларда орын алған топонимдер жырды нақтырақ, шынайы, географиялық тұрғыдан мазмұнды қылып көрсетеді. Ал, түркі халықтарының фольклорлық шығармаларында кездесетін топонимдерге анализ жасау немесе олардың қызметтерін анықтау сол халықтардың мәдени-тарихи дамуын қайта құруға, тарихи деректерді толықтыруға және дәлелдеуге, сол халықтардың тарихи оқиғаларға көзқарасын нақтылауға мүмкіндік береді.

Фольклор жер-су атауларын, жалқы есімдерді сақтау арқылы өзін де сақтайды және, осылайша, жойылып бара жатқан атауларды, оларға қатысты тарихи, қияли мәліметтерді болашақ ұрпаққа жеткізеді. Біз фольклорлық топонимиканы неғұрлым тереңірек, егжей-тегжейлі зерттеу, эпостардан басқа халықтық жанрлардағы топонимикалық лексиканың қызмет ету ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ түркі халықтарының топонимикасы саласындағы классификациялық және салыстырмалы зерттеу жұмыстары арқылы осы ғылыми еңбегіміздің болашағын көреміз деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Abulhanova Z.R., Mingazova L.I., Zakirova I.G., Yuldybaeva G.V. (2019) Tatar Folk Custom 'Farewell to Ice': Based on the Proceedings of the Expeditions. Revista Turismo Estudos & Práticas. № S2. – P. 1-6. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.9.28>

2. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 44: Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2007. – 496 б.

3. Давлеткулова Л. Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте. – Челябинск, 2014. – 220 с.
4. Karabaev M.I., Duzmagambetov E.A., & Bayadilova-Altybayeva A.B. (2021) Mythological Aspect of Some Kazakh Toponyms. International Journal of the Humanities and Natural Sciences (4-2). – P.71-75. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mythological-aspect-of-some-kazakh-toponyms>
5. Kenbayeva A.Z., Bekmasheva A.N., Umarova G. S., Shakirova K.M., Tuimebekova A.A. (2022) Functioning of Toponymic Lexis in Turkic Epic Literature. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 8(3). – P.45-54. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004>
6. Kenbayeva A.Z., Pangereyev A.Sh., Mambetova G.Zh. (2022) The study of place names in the Karakalpak heroic epos «Yer Ziyuar». Keruen, no. 2, V. 75. – P. 72-81. DOI <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>
7. Қарақалпақ фольклоры. Т. 27-42. – Нөкіс: Илим, 2001. – 424 б.
8. Мурзаев Э.М. География в названиях. – М.: Наука, 1982. – 176 с.
9. Ondar M.V., Koshkendey I.M., Khomushka C.O. (2018) Toponyms in the Folklore of the Tuvans (Based on the Material of the Heroic Epos and Folk Songs). New studies of Tuva. (3). – P. 4. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2018.3.4>
10. Tolibayev K. Y. The Specifics of Perception in the Karakalpak Epic Poems of Toponyms “mysyr”, “isfakhan”, “rum”, “crimea”. Theoretical & Applied Science (3), 2020. – P. 129-132. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28>
11. Татар халык ижаты: Әкиятләр. – Казан: Татарстан китап нәшрияте, 1977. – 407 б.
12. Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос. – Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с.
13. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

References:

1. Abulhanova Z.R., Mingazova L.I., Zakirova I.G., Yuldybaeva G.V. (2019). Tatar Folk Custom «Farewell to Ice»: Based on the Proceedings of the Expeditions. Revista Turismo Estudos & Práticas, № S2. – P. 1-6. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.9.28> (in Eng)
2. Babalar sozy (2006). The words of the ancestors: One hundred volumes. – Foliant. – 496 p. Retrieved from <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=152> (in Kaz)
3. Davletkulova L.N. (2014). Toponymy in the linguistic and cultural aspect. – Chelyabinsk. – 220 p. (in Russ)
4. Ibraev Sh. (1993). Epic world. Poetics of Kazakh heroic poems. – Almaty: Gylym. – 296 p. (in Kaz)
5. Karabaev M.I., Duzmagambetov E.A., Bayadilova-Altybayeva A.B. (2021). Mythological Aspect of Some Kazakh Toponyms. International Journal of the Humanities and Natural Sciences (4-2). – P. 71-75. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mythological-aspect-of-some-kazakh-toponyms> (in Eng)
6. Karakalpak folklore (2001). V 27-42. - Nokis: Ilim. – 424 p. (in Kaz)
7. Kenbayeva A.Z., Bekmasheva A.N., Umarova G.S., Shakirova K.M., Tuimebekova A.A. (2022). Functioning of Toponymic Lexis in Turkic Epic Literature. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 8(3). – P.45-54. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004> (in Eng)
8. Kenbayeva A.Z., Pangereyev A.Sh., Mambetova G.Zh. (2022). The study of place names in the Karakalpak heroic epos «Yer Ziyuar». Keruen, no. 2, V. 75. – P. 72-81. DOI <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05> (in Eng)
9. Murzaev E.M. (1982). Geography in names. - M.: Nauka. – 176 p. (in Russ)
10. Ondar M.V., Koshkendey I.M., Khomushka C.O. (2018). Toponyms in the Folklore of the Tuvans (Based on the Material of the Heroic Epos and Folk Songs). New studies of Tuva (3), 4. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2018.3.4> (in Russ)
11. Tatar folk creation: Fairy tales. Vol. 1. (1977). – Kазan: Tatarstan Kitab Nashriyate. – 407 p. (in Tat)
12. Tolibayev K.Y. (2020). The Specifics of Perception in the Karakalpak Epic Poems of Toponyms “mysyr”, “isfakhan”, “rum”, “crimea”. Theoretical & Applied Science (3). – P.129-132. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (in Eng)
13. Uрманче F.I. (2015). Turkic heroic epic / Fatyh Ibrahimovich Uрманче. – Kазan: IYALI. – 448 p. (in Russ)

З.Т. Кәрімхан^{1*}, Қ.Ә. Әубәкірова², А.А. Касымова³

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕАҚ, Семей, Қазақстан
E-mail: zangaralash2020@gmail.com^{1*}, kz.aubakirova@gmail.com², kassymova@gmail.com³
ORCID: 0000-0003-4900-4240¹, 0000-0002-1872-9591², 0000-0002-8783-888X³

МЕМУАРЛЫҚ ПРОЗА ЭВОЛЮЦИЯСЫ: КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫНАН БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі мемуарлық жанрдың қалыптасу негіздері, генезисі және хронологиясы сараланған. Зерттеу нысаны ретінде көне түркі жазбалары, жыраулар поэзиясы және ХХ ғасырдағы қазақ прозасы мен поэзиясында кездесетін мемуарлық сипаттағы шығарма мәтіндері алынды. Түрлі формада, прозада, поэзияда көрініс тапқан мемуар жанрындағы мәтіндерге эмпирикалық зерттеу жүргізіліп, биографиялық параллель, контент анализ, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу тәсілдері негізінде мемуарлық мәтіндердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары, ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу нәтижесінде, бірінші жақтан сөйлеу арқылы тарихи оқиғаларды сипаттаған авторлар Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбаларында мемуарлық элементтер анықталып, алғашқы мемуар үлгілері ретінде танылды. Ал, Орта ғасырлардағы түркі авторлары Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайыридың «Жылнамалар жинағы», Захириддин Бабырдың «Бабырнама» шығармалары мен ХХ ғасыр басындағы алаш әдеби кезеңіндегі мемуарлық шығармалардың құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері, тарихи дереккөз ретіндегі құндылығы, автор психологиясын анықтаудағы бағамы т.б. айқындалды. Алаш кезеңіне жататын Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржәкып Дулатұлы сынды алаш қайраткерлерінің жазбалары, естеліктері мемуар жанры ретінде сұрыпталып, классификацияланды. Қазақ мемуаристикасы хронологиясының кеңестік кезең мемуарларындағы социалистік реализм әсері анықталып, тәуелсіздік кезеңіндегі мемуарлық мұралардың демократтық сипаттары, сөз еркіндігі мен ой бостандығы, тарихи-мәдени контекстегі ерекшеліктері айқындалды.

Алғыс: Мақала AP22688434 «Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика: ХХ ғасыр басындағы мұраны кешенді зерттеу» жобасы аясында әзірленді.

Кілт сөздер: мемуар, автобиографиялық шығарма, әдеби дәстүр, психологизм, таным.

Z. T. Karimkhan^{1*}, K. A. Aubakirova², A. A. Kassymova³

Shakarim university, Semey, Kazakhstan.

E-mail: zangaralash2020@gmail.com^{1*}, kz.aubakirova@gmail.com², kassymova@gmail.com³
ORCID: 0000-0003-4900-4240¹, ORCID, 0000-0002-1872-9591², 0000-0002-8783-888X³

Evolution of memoir prose: from ancient turkic inscriptions to the present day

Abstract. The article analyzes the foundations and chronology of the memoir genre in Kazakh literature. The memoir genre has been established in both Kazakh and world literature from ancient times, highlighting the significance of personal life and creativity of the author, as well as events from certain periods of society. The importance of memoirs lies not only in their artistic value but also in their didactic function and historical source value. The origins of Kazakh memoiristics trace back to ancient Turkic written monuments and have continued to evolve to the present day. During this time, memoirs have formed as a distinct genre with defined

rules and standards. The research employs empirical methods to analyze memoir works in Kazakh literature, comparing them with global memoiristics to identify genre-specific elements and features. The study reveals that the first examples of memoirs can be found in the works of Kultegin, Bilge Kagan, and Tonyukuk, where authors describe historical events from the first-person perspective, showcasing memoir elements. Additionally, the genre features of works by medieval Turkic authors such as Muhammad Haydar Dughlat, Qadirgali Zhalayir, and Zahiriddin Babur, as well as memoirs from the early 20th century during the Alash literary period, are examined. Memoirs and recollections from Alash period figures such as Shakarim Kudaiberdiuly, Alikhan Bokeikhan, Akhmet Baitursynuly and Mirzhakyp Dulatuly are classified as memoirs. The study also identifies the influence of socialist realism in Soviet-era memoirs and explores the democratic nature, freedom of speech, and cultural-historical context of memoirs from the independence period.

Acknowledgment: This article was prepared within the framework of project AP22688434 «Memoiristics in Kazakh Literature: Comprehensive Study of the Heritage of the Early 20th Century».

Keywords: memoir, autobiographical work, literary tradition, psychologism, cognition.

З.Т. Каримхан^{1*}, К.А. Аубакирова², А.А. Касымова³

НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, Казахстан

E-mail: zangaralash2020@gmail.com^{1*}; kz.aubakirova@gmail.com², kassymova@gmail.com³

ORCID: 0000-0003-4900-4240^{1*}, 0000-0002-1872-9591², 0000-0002-8783-888X³

Эволюция мемуарной прозы: от древнетюркских надписей до наших дней

Аннотация. В статье рассматривается основа, генезис и хронология мемуарного жанра в казахской литературе. В качестве объекта исследования были взяты древнетюркские сочинения, стихи поэтов-импровизаторов жырау, произведения мемуарного характера, встречающиеся в казахской прозе и поэзии XX века. Эмпирическое исследование проводилось на текстах жанра мемуаров, выраженных в различных формах, прозе, поэзии, и на основе биографических параллелей, контент-анализа, сравнительно-сопоставительных методов исследования определялись сходства и различия, особенности мемуарных текстов. В результате исследования мемуарные элементы были выявлены в произведениях Культегина, Бильге Кагана и Тонькока — авторов, описывающих исторические события посредством речи от первого лица, и признаны первыми образцами мемуаров. А структурно-художественные особенности произведений средневековых турецких авторов «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара Дулати, «Сборника летописей» Кадиргали Джалайри, «Бабырнама» Захириддина Бабыра и воспоминаний алашского литературного периода начала XX века, их значение как историческое. источники, определяющая норма психологии автора и т. д. определен. Сочинения и воспоминания таких деятелей Алаша, как Шакарим Кудайбердиулы, Алихан Букейхан, Ахмет Байтурсунылы, Миржакип Дулатулы, относящиеся к алашскому периоду, были отсортированы и классифицированы как жанр мемуаров. Определено влияние соцреализма в мемуарах советского периода, хронологии казахских мемуаров, демократические характеристики мемуарного наследия периода независимости, свобода слова и свободы мысли, особенности историко-культурного наследия. контекст был определен.

Благодарности: Статья была подготовлена в рамках проекта AP 22688434 «Мемуаристика в казахской литературе: Комплексное исследование наследия начала XX века».

Ключевые слова: мемуар, автобиографическое произведение, литературная традиция, psychologism, познание.

1. Кіріспе

«Мемуар – француз тілінен алынған сөз. Француз тілінен аударғанда «естелік» деген мағына береді. Алайда мемуарлық туындыға тек естеліктер ғана емес, күнделік

жазбалар, хаттар, баяндаулар және т.б. жатады. Демек, мемуарлық шығармалардың анықтамасы да алуан түрлі болатыны заңдылық» (Әдебиеттану терминдер сөздігі, 1998: 246).

Әдебиеттану ғылымында мемуарлық шығармаларға қатысты зерттеулер біршама. Мемуарлық шығармалар адамның ғұмырбаяны, өмірден көрген-білген жайлардың түйіні десе, енді бір ғалымдар мемуарлық шығармалар адам жанының айнасы дейді. Сондай-ақ мемуарлық шығармалар тарихи дереккөз, қоғамның саяси-әлеуметтік жағдайының хабаршысы деген тұжырымдар да бар. Ал мемуар жанрында кездесетін бір адамның көзқарасы тарихи дереккөз ретінде кәдеге жарамайды деген тұжырымдардың болуы да шын мәнінде мемуардың көпқырлы жанр екендігін айғақтайды.

Ғұмырнамалық шығармалар әлем әдебиетінде, әсіресе батыс және орыс прозасында ертеден өзіндік ерекше орын алған деп айтуымызға болады. Мәселен, француз жазушысы Сен-Симонның (1675-1755) «Естеліктері», америкалық саясаткер ғалым Б. Франклиннің (1706-1790) «Менің күй-жайым», неміс қаламгері И.В. Гетенің (1742-1832) «Поэзия және ақиқат», орыс жазушысы А.И. Герценнің (1812-1870) «Былое и думы» және басқа да еңбектерін атаймыз.

Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық шығармаларды қарастырмас бұрын мемуарлық туынды деген ұғымға берілген анықтамаларды анықтап алудың қажеттілігі туындайды. Отандық және шетелдік әдебиет зерттеуші ғалымдардың аталған мәселе бойынша пікірлерін келтірелік:

«Мемуарлар – оқиғаға тікелей қатысқан адамдардың немесе сол оқиғаның замандастарының өткен күндерді еске алып жазған шығармалары. Мемуарлар әдебиеттегі ерекше жанр және өмірбаяндар, саяхат жазбалары, күнделіктер сияқты бірнеше түрге бөлінеді» (Литература, 2002:198) деп берілсе, «Мемуар, «memoire», «memoira» – жады, белгі семантикасынан бертін, әдеби мағынада, жазушының өмірі, қоғам, ондағы адам жөніндегі ой түйгені, өткергенінен естеліктері, күнделік, хат, жазба ретті белгі, пікірлері көрсеткіштерін беретін әдеби шығармаларға ұлғаяды» деп әдебиеттанушы ғалым Н. Ақыш жанр анықтамасына қатысты өз ойын білдіреді (Ақыш, 2009: 38).

«Біздіңше, – деп жазады Н. Ақыш, – мемуар, әдеби түрдің басқалары сияқты, тіпті көне ертеден бастау алады. Бәлкім ол, жазу, сызу шықпастан да бұрын өз элементтерін адамдар бейнесін қалдыру, жоқтау ретінде де жүргізе келгендей. Жазу пайда болған шақтың алғашқы кездерінде ол ескерткіштік ретпен, болмаса елден-елге ұзақ жол шегушілердің көргенін таңбалар жазбалары сипатты келулері де мүмкін. Осыдан, мәдениеті тездеу дамыған елдерде, сауда-саттығы жол кешкен жұрттарда мемуардың көрдім-білдім түрлі жазбалары, ертелеу жазулары болуы ықтимал (шығыс жұртымен су жолы елдерінде). Сондай-ақ жорықтар ізінен, ия жеке адамдық ескерткіштен табылар мұралар да таңбасын қалдыратын сөзсіз, жазба мәдениетінсіз жасамады. Мұнда да мәдениетті жұрттың еңбегі бекер тұрмайды. Бұларды ертеден Грек, Рим жұртшылығы мұралары, шығыстағы Орхон-Енисей

жазбалары, қазақтағы ауызекі жоқтау түрлері де дәлел» деп, мемуар жанрының қалыптасуына да өзіндік тұжырым жасайды (Ақыш, 2009:39).

Расында да көбінесе Азияның орталық бөлігінде жатқан түркі әлеміне тән тастағы сурет-таңбалар да мемуарлықтың алғашқы белгілері болып табылуы мүмкін. Көркем әдебиеттегі символдарға қатысты зерттеу жүргізген Б.Ахмер мен Ж.Аймұхамбет халық ауыз әдебиетіндегі шығармаларда және мифтік таным негізіндегі көне мәтіндерде мемуар жанрына сәйкес келетін, яғни, бірінші жақтан баян қылатын жазбалардың бар екенін растайды (Ахмер, Аймұхамбет, 2023). Демек, бірінші жақтан баян ететін мемуар жанрына толыққанды мемуар ретінде бекімесе де, шарттары мен талаптары жағынан сәйкес келетін мәтіндер ежелден бар деген сөз.

Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық элементтердің көрінісі тым ертеден. VII ғасырдың жәдігерлігі болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тонкөк» жазбалары баяндаушы автор тұрғысында бірінші жақтан жазылғандығы белгілі (Исабекова, 2011:224). Бұл жазбалардан Шығыс Түркі қағанаты билеушілері өмірінің мемуарлық сипаты бар. Сондай-ақ мемуар сипатында жазылған Абай Құнанбайұлының қарасөздері мен Алаш қайраткерлерінің хаттары, жазбалары, естеліктері мен күнделіктері тарихи дереккөз ретінде де аса құнды. Совет өкіметі кезінде жазылған қазақ әдебиетіндегі зиялы қауымның өзара хат алмасулары мен күнделіктері, тәуелсіздік кезеңінде жазылған ой-тұжырымдар мен ғұмырбаяндар да толыққанды зерттелген жоқ. Десе де жанр ретінде мемуарлық шығармалар аса құнды және бағалы екендігі уақыт өте келе айқындалып келеді. Себебі әр мемуарлық жазбаның астарында тарихи шындық пен бір адамның жан сыры, сондай-ақ күллі қоғам көрінісі тұратындығы да шындық. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында көне түркі жазуларынан бастап бүгінгі күнге дейін қалыптасу кезеңінен өткен мемуар жанрының хронологиясы мен эволюциялық даму динамикасына шолу жасалды.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында мемуарлық прозаның қазақ әдебиетіндегі орнын, оның жанрлық ерекшеліктерін және тарихи маңыздылығын айқындау мақсатында кешенді зерттеу тәсілдері қолданылды. Мысалы, салыстырмалы зерттеу тәсілі арқылы қазақ мемуарлық шығармаларын әлем әдебиетіндегі мемуарлық туындылармен салыстыра отырып, өзара ерекшеліктері анықталды. Сондай-ақ жалпы әдеби үрдістердегі орны, жанрдың ұлттық және мәдени-танымдық ерекшеліктері да сараланды. Тарихи-әдебиеттану әдісі арқылы мемуарлық шығармалардың жазылған кезеңімен байланысы тарихи контексте сұрыпталып, мемуарлардың тарихи дереккөз ретіндегі құндылығы айқындалды.

Мәтіндік талдау әдісі арқылы мемуарлық шығармалардың құрылымдық, стилистикалық және мазмұндық ерекшеліктері зерделенді. Мәтіндік талдау авторлардың жеке стилін, өмірлік тәжірибесі және көзқарасын, шығармашылық бейнелердің қалыптасу жолдарын тануға мүмкіндік береді. Ал контекстуалдық зерттеу әдісі мемуарлық шығармаларды белгілі бір мәдени және тарихи контекстте

қарастыруға мүмкіндік береді. Контекстуалдық зерттеу арқылы мемуарлық жанрдың ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы рөлі және қазақ мәдениетіндегі орны анықталды. Бұл ретте алаш кезеңіндегі естеліктер мен хаттардың тарихы құндылығымен қатар дидактикалық ерекшелігі, танымдық тереңдігі және психологизм мәселелері талқыланды. Тұтас алғанда кешенді зерттеу әдістері мемуарлық прозаның қазақ әдебиетіндегі орнын айқындап, оның жанрлық және тарихи-мәдени таным тұрғысындағы құндылығын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиеттануының теориялық және практикалық аспектілерін байытуға бағытталған.

2.2 Материалға сипаттама

Мемуарлық прозаның элементтері көптеп кездесетін алғашқы шығармалар легі – көне түркі әдеби шығармалары. Бұл кезеңдегі мемуарлық шығармалар үлгісіне Орхон-Енисей жазбалары мен орта ғасырларда жазылған әдеби туындыларын жатқызуға болады. Атап айтқанда, Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайыридың «Жылнамалар жинағы», Захириддин Бабырдың «Бабырнамасы», т.б. Сондай-ақ ұсынылып отырған зерттеу жұмысы шолу арқылы тұтас қазақ мемуарлық мұрасының хронологиясын анықтау мақсатында жазылғандықтан, көне түркі әдебиетінен бастап, орта ғасыр еңбектерін шолып, Абай Құнанбайұлы шығармашылығы мен алаш қайраткерлерінің жазбаларын, советтік кезеңдегі мемуарлық үлгіде жазылған шығармалар легі мен қазіргі қазақ әдебиетіндегі мемуарлық проза үлгілерін талдауға арналған. Әр кезеңнен бір-екі шығарма алынып, оның жанрлық және идеялық-көркемдік ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ әрбір кезеңнің жазу мәнеріндегі айырмашылықтары мен ой-тұжырымдары өзара салыстырылып, жалпы мемуар жанрының қалыптасу үрдісі айқындалды.

3. Талқылануы

Қазақ мемуарлық мұрасының бастау көзі – Захириддин Бабырдың «Бабырнама» жазбасы. Захириддин Мұхаммед Бабыр – әлем әдебиетінде танымал тұлға. Бабыр – жазушы-ғалым ретінде өз артынан едәуір әдеби мұра қалдырған адам. Оның біздің заманымызға жеткен еңбектерінің ішінен «Бабырнаманы», «Мубайин» атты өлеңдер жинағын, «Хәтти Бабри» атты өзі жасаған жаңа алфавитті, махаббат тақырыбына жазылған көптеген ғазалдары мен төрт жолдық өлең шумақтарын ерекше атуға болады. Бабыр сонымен бірге музыка, поэзия және соғыс туралы да көптеген трактаттар жазған. Бірақ өкінішке қарай, оның бұл еңбектері біздің заманымызға жетпеген. Біз үшін ең маңызды туындысы – «Бабырнама» (Бабыр, 1990:320). Бабырнама шағатай тілі, яғни қазіргі түркі халықтарының ортақ әдеби тілінде жазылды.

«Керуен» журналында жарияланған «Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» еңбегіндегі психологиялық көзқарастары» атты мақалада «З.М. Бабыр берік иманға ие бола отырып, адамдардың мінез-құлқын, ең алдымен олардың иманына, тақуалығына және исламның үкімдерін орындауына қарай оң немесе теріс баға беріп, осы мәселе бойынша өзінің берік көзқарасын білдіреді» (Үсенова, 2024:270-284) дейді. «Мысалы, әкесі Омар Шейх мырза туралы: «Қанапия мәзһабты, таза

сенген кісі еді. Бес уақыт намазын тәрк қылмайтын. Өмірінде қазаларын түгендеген. Көп уақытын құран оқумен өткізетін», – дей келе, тағы бірде «Бұрынғы кездерде көп ішімдік ішетін еді, кейінірек аптада бір не екі рет ішетін болды. Кейінірек есірткіні көбірек қолданатын еді. Есірткіден кәйіп болған кездері миы істемей қалатын еді. Жетімнің жебеушісі еді. Өмір қасіретін көп көрген, ұдайы нард ойнайтын еді, кейде құмар ойнап тұратын еді» (Жеменей, 2023:29-30), – деп суреттейді».

Ағылшынның белгілі шығыстанушы ғалымы Аннет Беверидж «Бабырнаманы» ұзақ жылдар бойы жан-жақты зерттеп, оны 1905 жылы ағылшын тіліне қайта аударма жасап шықты. А. Беверидж «Бабырнаманың» ғылыми тұрғыдан аса құнды зерттеу екенін дәлелдей келіп, Бабырдың бұл шығармасы ағылшынның атақты тарихшысы Э. Гиббон (1737-1794 ж.) мен ұлы физик И. Ньютон (1643-1727 ж.) мемуарларынан кем түспейтін, солармен терезесі тең тұрған еңбек деп бағалайды.

Үшінші бір бастау көз ретінде Қазақ хандығы тұсындағы ғұмырнамалық жылнамалар мен әйгілі жыраулардың бірінші жақтан айтылған көлемді толғауларын алып қарастыруға болады. Мысалы, М. Дулатидің «Тарихи-Рашиди» (Дулати, 2003:616), Қ. Қосымұлының «Жылнамалар жинағы» (Сыздықова, 1991:269) еңбектерін, Қазтуған, Доспамбет, Ақтамберді, т.б. жыраулардың толғау-дастандарын алуға болады.

Аталған туындылардан кейін ХХ ғасырда классикалық қазақ әдебиеті қалыптасқан тұста арнайы тұтастай мемуарлық шығармалар жазылмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы меңзегендей, қалам қайраткерлерінің ұлт алдындағы басты парызы – халықты теңдікке жеткізу жолындағы күрестің бәрінен де маңызды екені айқындалды. Яғни жұртты қалың ұйқыдан оятатын әдеби тәсілдердің алдыңғы орынға шыққаны айқын. Бұл жолда ақын-жазушылар ғана емес, саясат серкелері де басқа мамандық иелері болғанына қарамастан, өздері өмір сүрген орта мен дәуір туралы, қоғам мен ел-жұрт өмірі турасындағы, ірі оқиғалар мен тарихи бетбұрыстар жайлы жазбалары зерттеуге де тұрарлық.

Алаш кезеңі әдебиетінің тууына әсер еткен – Абай шығармашылығы десек қателеспейміз. Абай мұрасында мемуарлық туындының қандай элементтері кездеседі дегенге ойшылдың «Қара сөздерінен» мысалдарды көптеп кездестіре аламыз. Айталық, «Бірінші қара сөзде» Абай: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын» (Құнанбайұлы, 1995: 158) деуінен өзі туралы, ойы, өмір туралы көзқарасы нақты сипатталған. Яғни автор не туралы ойлайды, өмір, қоғам, айналасы жайлы қандай ойда, ендігі өмірі жайлы не толғандырады деген сауалдарға жауап іздейді. Қазақ қоғамында кең етек алған ел билеу, мал жайғау, дінді күту, ғылымды ойлау, бала бағу сынды әрекеттерді сараптай келе, оларға түрлі сын-жауаптарын келтіреді де, «ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін,

ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» деп тоқтайды.

Алаш кезеңіндегі мемуарлық шығармалардың қатарына қалам қайраткерлері Ш.Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейханның, А. Байтұрсынұлының, М. Дулатұлының, Ж.Аймауытұлының, С. Торайғырұлының, М. Әуезовтің, М. Жұмабайдың, т.б. еңбектері осы жанрдың тұңғыш тәжірибелері болды.

Мәселен, данышпан Шәкерімнің өзінің азамат болып қалыптасуына, ақындық болмысын айқындауға хәкім Абайдың әсері туралы «Әкеміздің бір шешесінен туған – Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан дана бөлек кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тәлім алып, әр түрлі кітаптар оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім» деп тебіреніспен еске алуы мемуарлық шығарма табиғатына тән құбылыс. Абай тұлғасын ұлықтаған Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан бас болып, некролог арнап, шығармашылық мұрасын жинап, бастыруды қолға алып ұйымдастырған тарихи факт.

«Мен 1921 жылы Семей уезінде тергеуші болып қызмет еттім. Күз уақыты еді. Өзіме қараған аудандағы елдерді аралап жүріп, Қызыл Адырға келсем, аудан биі Қ. жолдас сессия құрып жатыр екен. Халық есепсіз көп жиналған: Семей уезінің 7-болысынан, Қарқаралы, Өскемен сықылды өзге уездерден, тіпті Жетісудың Аягөзінен де мал даулап, ақы сұрап келгендер бар екен. Қ. жолдас Семей уезінен қызметке жақсы, ұрыға рақымсыз атанған билердің бірі саналатын. Жұмыстың көптігінен Қ-ның басы қатып, дамыл көрмей, мезгілімен тамақ ішуге де уақыты болмай, ертеден қара кешке шейін сөйлеумен дауысы да қарлыққан екен» (Дулатұлы, 2013:305) деп басталатын «Сол қыздың атын ұмыттым» деген туынды Міржақып Дулатұлының шығармаларында әңгіме ретінде беріліп жүр. Біз бұл шығарманы әуелі автордың өзі қатысатындығынан, оқиға бірінші жақтан баяндалғандығынан, сөйлемдердің грамматикалық, стилистикалық және құрылымдық ерекшелігі және жазудың ментальды ерекшелігі сақталғандығынан мемуарлық туынды деп танимыз.

Совет үкіметі тұсында қазақ әдебиетінде ондаған мемуарлық роман жарық көріп, жанрлық тақырыптық жағынан дамып, қанат жая түскендігін көреміз. Атап айтқанда С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», І.Жансүгіровтың «Жолдастар» және т.б. романдар жарық көріп, мемуарлық туындылар көшін бастады. Алайда бұл романдардың барлығы да советтік дәуірде үстемдік құрған соцреализм әдісі тұрғысында жазылғандығын, оларда өмір шындығын бейнелеп, баяндауда біржақтылыққа ұрыну сипаты жиі ұшырасатынын көреміз. Мысалы, С. Мұқановтың «Өмір мектебі» романында осындай жайттар жиі ұшырасады.

Еліміз егемендік алғаннан кейінгі кезеңде сөз еркіндігі, ой бостандығы күшейгеннен кейін жазушылар өмірлік дерек негізінде ғұмырнамалық жанрда шығармалар жаза бастады. Олардың көтерген тақырыптары, пайдаланған формасы,

айтар идеялары, ұстанар концепциялары әр түрлі болғанымен, шығармаларын жазатын жанры біреу ғана – ғұмырнама (автобиография). Әсіресе, қазақ ғұмырнамалық романдарының ішінде көлем мен көркемдігі тұрғысынан ерекше деп танылатын С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Қ. Жұмаділовтың «Таңғажайып дүние» романдарының қоғамдағы тарихи кезең ақиқатын бейнелеудегі шеберлік қырлары ерекше. Мемуарға жататын осындай материалдардан тек естелік қасиет қана байқалуы тиіс деп ойлау біржақтылық болар еді. Себебі, адам өмірінің ескерткішінен табылар жазбалардың көбінің мемуар – ескерткіштенуі жиі ұшырайды. Мәселен, Л.Н. Толстойдың «Ясная поляналық күнделігі» күн аттарымен белгіленер күнделіктен гөрі, жазушының өткенді жазып қалдыра берген жалпы әңгіме жазбалары сипаттас. Мұны Л.Н. Толстой «...Менің жазбаларым менің оңаша ауылдық өмірімде болып жатқан оқиғаларымның күнделік дәптері іспеттес» (Толстой, 1964:667), – деп атады.

Академик Рахманқұл Бердібай – мемуарлық әдебиет туралы біршама зерттеу жасаған ғалым. Мемуарлық туындыға ғалым мынадай анықтама береді: «Мемуар – авторлардың өздері қатысқан немесе куә болған тарихи оқиғалар, қоғамдық қайраткерлердің өнегелі өмірлері туралы көркем естеліктер жазбалары» (Бердібаев, 1968:86).

Автордың өзі қатыспаған, куә болмаған оқиғалар да шығармада орын табуы мүмкін. Алайда мұндай жағдайда ол авторлық шығарманың ішіндегі баяндау екені аян.

Бүгінгі қазақ мемуаристикасының қалыптасу жайы ұлттық әдебиетіміздегі мемуарлық дәстүрлердің негізгі жолын ескере отырып, күрделене жаңарған, жаңа мазмұнмен түлеп, түрлене көркейген жанр екені айқындалып келеді. Мәселен бұл бағытта Орхон-Енисей жазба ескерткіштері назар аудартады. Ескерткіш бойынан биография мен естелік элементтерінің ұшқындарын табамыз. Бұл бүгінгі мемуаристикамыздың, оның ішінде ғұмырнамалық форманың ұлттық саласы сонау көнеден екенін еске алғызады. Алғашқы мемуар ұшқындарының туу себептері ескерткіш авторларының соңына белгі қалдыру ғана мақсатынан емес сияқты. Тонкөктің «Түрік білгіш қағанының еліне осы ескерткішті бағыштаған, Мен» деуінде халыққа тәрбиесін мирас етпегі де, үлгі етіп ұрандауы да жоқ емес. Мүмкін мұндай ескерткіш қалдыру сол кездің дәстүрі үшін аса маңызды болған тәрізді. Орхон-Енисей жазбалары сияқты ескерткіштердегі өмірбаян элементтері сол болған адамның өзі туралы айтқандарына жүйеленеді.

Мемуарлық шығармалар бір адамның өміріне байланысты болғанымен, оның типтік сипаты да болады. Бұған көптеген мысалдарды таба аламыз. Әйгілі орыс сыншысы В.Г. Белинскийдің мына пікірін келтірелік: «Ұлы ақын өзінің «мені» туралы айта отырып, бүкіл адамзат туралы әңгімелейді. Өйткені оның табиғатынан адамзаттық хал-жағдайы білініп тұрады. Сондықтан да оның жабырқау тартқан көңілінен әрбір адам өз мұңын түсіне алады. Одан ақынды ғана емес, сондай-ақ адамды, адамзаттың бауырын таниды» (Белинский, 1955:420). Әр адамның, оның

ішінде қоғамда биік орны бар шығармашыл тұлғаның өзіндік «мені» сол мемлекетте, тіпті әлемнің өзге де түкпірінде тұратын көптеген оқырмандардың «менімен» үндесіп жатуы мүмкін. Мемуарлық туындыларда әсіресе көбірек ұшырасатын монологтар мен қандай бір күрделі ситуациялардан шыға білген батылдығы сан мыңдаған адамға рухани күш-қуат беретін қаһармандар жиі ұшырасады. Әрине, бұл қаһарман – автордың өзі. Ол – шығармашыл бейне болуы да мүмкін.

Осы орайда орыстың тағы бір сыншысы Г.Н. Чернышевский: «...Адамдардың өмірі туралы парасатты түсінікке, жеке тамаша сезімдер образына жетелейді, олардың туындыларын оқи отырып, біздер барлық жат және жаман қасиеттерден арыламыз, ізгілік пен сұлулықтың көркемдігін танимыз, барлық жақсыны қастерлейтін боламыз, оларды оқи отырып, біздердің өзіміз жақсы мейірімді, текті адамдарға айналамыз» (Чернышевский, 1947: 313) деген еді. Алып-қосары жоқ пікір деп танып, мемуарлық туындыны оқи отырып, өмірде көріп жүрген кейбір өмір құбылыстарына немесе, көзі тірі, әлде өмірден өткен белгілі тұлға туралы бұған дейін қалыптасқан оң, теріс пікірлеріміздің 180 градусқа өзгеріп шыға келуі де мүмкін екендігін де бағамдаймыз.

Ғұмырнамалық туынды болудың да өзіндік белгілі бір шарттары болуға тиіс. Осы тұрғыда ғалым-зерттеушілердің пікірлерін қарастыру жөн болмақ. Орыс әдебиеттанушы ғалымы С. Моминский «Мемуарлық-автобиографиялық жанр туралы» еңбегінде мемуарлық-автобиографиялық жанрының түбегейлі қасиеттері мен туу заңдылықтары өте терең жататынын, мемуар құрамы біршама келісімді болатынын айта келе – мемуарларда, әдетте бірнеше жанр түрлері араласып келіп отырады: естеліктер, жазбалар, күнделіктер, өмірбаяндық» (Моминский, 1986: 262), – деп мемуарлық туындыны жиынтық жүйеде алып қарастырады. Сонымен қатар мемуарлық романдардың алуан түрлері бар екендігін де ескерген жөн: «Әлемдік әдебиетте орны ерекше саналатын еуропалық шығармалардың арасында роман жанрының толып жатқан түрлері бар, мәселен: әлеуметтік роман, серілік роман, бұзақылық роман, этнографиялық роман, саясаттық, қылмыстық, әдет, фантазиялық, философиялық, өндірістік, психологиялық, махаббаттық, өмірбаяндық романдар, т.б.» болып келеді (Атымов, 1975:312).

4. Зерттеу нәтижесі

Әлем әдебиеттану ғылымында мемуар жанры шығарманың мазмұнына, мақсатына және формасына байланысты бірнеше түрге бөлінеді. Қазақ мемуаристикасы нақты ғылыми негізде мемуар жанрының классификациясын бекіткен жоқ. Алайда әр кезеңде жазылған әр түрге жататын мемуарлық шығармаларға шолу жасай отырып, зерттеу нәтижесінде мемуарлық шығармалардың негізгі категориясын 6 түрге бөліп, қарастырамыз:

1. Автобиографиялық мемуарлар: Бұл шығармалар автордың өміріне арналған ғұмырнамасы. Автор өзінің өмірі, даму жолындағы маңызды оқиғалары, ой-тұжырымдары мен әрекеттері туралы баяндайды. Мұндай автобиографиялық мемуарға «Бабырнама» шығармасын жатқызуға болады. Себебі, бұл шығармада автор өзінің өмірін, ой-тұжырымын, басынан өткен қилы оқиғаларын баян етеді.

2. Тарихи мемуарлар: Бұл шығармаларда негізгі назар тарихи оқиғаларға аударылады, ал, автор сол оқиғаға қатысқан немесе куә болған адам ретінде суреттеледі. Автор көзімен көрген оқиғаны баяндап, тарихи контекстті тереңірек түсінуге көмектеседі. Мысалы, алаш қайраткерлерінің жазбаларын, ұрпақтарының естеліктерін тарихи мемуар ретінде қарастыруға болады.

3. Әдеби мемуарлар: Мұндай мемуарларды көбінесе жазушылар мен ақындар жазады. Олар өздерінің шығармашылық жолы, оларға әсер еткен факторлар және жұмыс істеген әдеби ортасы туралы баяндайды. Әдеби мемуарлар жазу процесі, басқа жазушылармен кездесулер және олардың әдеби стилінің дамуы туралы ойлардан тұруы мүмкін. Мұндай категорияға алаш қайраткерлерінің жазбаларын, хаттарын, естеліктері мен күнделіктерін, совет кезеңіндегі жазушылардың естеліктерін, эсселерін жатқызуға болады. Сондай-ақ, Абай Құнанбайұлының қара сөздерінде әдеби мемуар жанрының элементтері бар екенін атап өту керек.

4. Эссе-мемуарлар: Бұл мемуар түрі автордың өміріндегі жеке тақырыптар мен аспектілерге, мысалы, қарым-қатынастар, рухани өсу, кәсіби мансап және т.б. назар аударады. Олар жиі эссе түрінде жазылады және автордың тәжірибесі арқылы терең ашылады. Мұндай мемуарға кәсіби түрде ақыл-кеңес ретінде жазылған жазбаларды жатқыза аламыз.

5. Саяхаттық мемуарлар: Бұл шығармаларда авторлар өз саяхаттары мен оқиғаларын сипаттайды. Мұндай мемуарларда автор кездескен мәдениеттердің сипаттамасы, табиғат туралы ойлары және саяхаттармен байланысты жеке тәжірибелері жиі кездеседі. Мысалы, Ш. Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігі», М. Әуезовтың «Америка эсерлері» туралы жазбасы, қазіргі кезеңдегі Т. Жұртбайдың «Жолы болған жолаушы» атты еңбегі саяхаттық мемуарға жатады.

6. Куәлік мемуарлары: Бұл мемуарлар соғыс, апат, репрессия тәрізді қиын жағдайда орын алған жайларды баян етеді. Автор жеке тәжірибесі мен сол оқиғаларға куәлік етіп, белгілі бір жағдай немесе адам туралы естелігін жариялайды, маңызды әлеуметтік мәселелерге назар аударады. Мысалы, алаш қайраткерлерінің абақтыда отырып жазған хаттары, репрессия кезінде түрлі жағдайлар туралы баянхаттар, алаш зиялылары ұрпақтарының жазбалары да куәлік мемуарына жатады.

Бұл категориялар тұтас мемуар жарының жанрлық ерекшелігін анықтау үшін жасалған, алайда бір мемуарлық шығармада бірнеше категорияның шартына сәйкес келетін, бірнеше түрдің элементтерін біріктіретін мемуар да болуы мүмкін.

Ғұмырнамалық туындылардың қайсысын мемуарлық деп тану мәселесінде де бірізділік жоқтығын да атап өткеніміз жөн. Мысалы, советтік филолог-ғалым К.А. Данелян автобиографиялық-ғұмырнамалық және мемуар-естеліктер деп бөлуді ұсынады: «Балалық шақтан баяндай келетін шығармалар автобиографиялық-ғұмырнамалық болады. Ал «ғұмырнамалық детальдары аз және кейіпкер өмірдің есейген сәтінің бір мезеттік сәттерін (мейлі көп жылдар болса да) үзік-үзік оқиғаларын қамтитын мемуарлар – мемуар естеліктер боп қарастырылуы жөн» (Данелян, 1959: 450). Демек, аталған ұсынысқа сәйкес алып қарағанда, қазақ әдебиетіндегі көптеген ғұмырнамалық туындыларды мемуар-естеліктер қатарына жатқызуға болады.

Мемуарлық проза жанрын зерттеуші америкалық ғалым Сьюзан Лауденслагер: «Мемуарлық шығармалар шын мәнінде адам жанының жан-жарасын, психологиялық күйзелістері мен сезімдерін шынайы суреттейтін, адам психологиясының ең түркірінде жатқан ой-аңсарларын жеткізетін психологиялық шығармалар» деп баға берген (Brison, 2002). Л. Джонотон болса, «Мемуарлық шығармалар тек адамның емес, сол кезеңге сай келетін келетін күллі болмыстың, яғни, қоғамның тіршіліктің, қоршаған ортаның кейпін суреттейді» – деп, мемуарлық шығарманың құндылығы тек әдеби шығарма ретінде емес, тарихи дереккөз ретінде атқаратын қызметімен ерекшеленетінін баса айтады (Johnathan, 2018). Ал, Джонс болса, мемуар жанрына жақын жазба ретінде қазіргі таңдағы интерфейс жазбаларын да қарастыру қажет. «Мұндай мәтіндерде адам психологиясына қатысты көптеген ақпарат болады» - дейді (Johns, 2023). Ағылшын ғалымы Ф. Хинслей де: «Кейде тарихи оқиғалардың шынайылығын анықтауда естеліктер мен мемуарлардың, күнделіктер мен хаттар-жазбаларлардың маңызы біз ойлағаннан да бағалы болмақ», – деп, мемуарлық прозаның тарихи дереккөз ретіндегі қаншалықты құнды екендігін ғылыми-зерттеу еңбектерінде атап көрсетеді (Hinsley, 2010).

Көптеген ғалым-зерттеушілердің пікірінше, кез келген мемуарлық туындыға жатады-ау деген туындының, көлеміне қарамастан, шынайы түрдегі мемуарлық болып табылуы үшін оның бойында мынадай сипаттар табылатын болуы керек делінеді:

«– мұнда баяндау бірінші жақтан жүреді;

– грамматикалық, стилистикалық және құрылымдық ерекшелігі болады;

– жазудың ментальды ерекшелігі сақталады» (Байтанасова, 2012:119), – деп мемуарлық шығарманың негізгі белгісін бөліп көрсетеді әдебиеттанушы ғалым Қ.М. Байтанасова. Демек, мемуарлық туынды міндетті түрде бірінші жақтан айтылуы керек.

Ал, араб ғалымы М.Мунир Құрандағы Жүсіп пайғамбардың қиссасы туралы мәтінді философиялық герменевтикалық әдіс арқылы талдай келе: «Құранда кездесетін Жүсіп пайғамбардың басынан кешкен оқиғалар екінші жақтан баяндалса да, шынайы оқиға ретінде тек Жүсіп пайғамбарды емес, күллі Исраил ұпақтарының сөзі ретінде қабылданады» - деген тағы бір ғылыми контексте өзгеше ойтұжырымымен бөліседі (Munir, 2023: 219). Демек, мемуар мәтіндерінде бір адамның атынан баяндалатын оқиға үнемі тек бір автордың көзқарасы ғана емес, тұтас бір ұлттың немесе мәдени топтың атынан айтылған дерек болуы да мүмкін. Мемуар жанрындағы әр мәтін әртүрлі сипатта алуан түрлі ой иірімін қамтитын аса күрделі жанр болғандықтан, әр мәтін жеке текстологиялық талдауды қажет етеді. Әсіресе, діни контексте жазылған мәтіндердің текстологиясы аса күрделі. Бұл жөнінде Діни мәтіндердегі пайғамбарлардың сөзі кейде құдайдың, кейде жанның кейде рухтың сөзі болуы мүмкін деп, бір ойдың өзі бірнеше тараптан берілетіндіктен, естеліктер әсері туралы Хемиданың да еңбектерінде көптеген дәлел табуға болады (Hemida, 2024).

Көркем шығарманың табиғатына әсер ететін негізгі факторлар саясат, қоғам, идеология, тарихи жағдайлар өзгергенде, көркем туындылардың келбеті де өзгеріске түсетіні белгілі. Әсіресе, мұндай факторлық әсердің ерекше күштілігін совет өкіметі орнап, коммунистік партия билеген кешегі социалистік қоғамдағы әдебиеттерден көреміз. Мұнда тұтас дәуірге татитын ұлы өзгерістердің қалай орнағанын, қалыптасып өркендеуін, нәтижесінің мәнін ашып көрсететін шығармалар жазылған.

5. Қорытынды

Қазақ мемуарлық әдебиеті жанр ретінде әртүрлі тарихи, мәдени аспектілерді қамтитын күрделі әрі бай мұра. Мемуар жанрының автобиографиялық, тарихи, әдеби, эссе-мемуар, саяхаттық мемуар және куәлік мемуарлары сияқты түрлерге бөлінуі оның кең, ауқымды жанр екендігін көрсетеді. Мемуарлық сипаттағы шығармалар арқылы авторлар тек өз өмірлері мен ойларын ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы маңызды оқиғаларды, мәдени құндылықтарды және тарихи кезеңдерді де бейнелейді. Сондықтан мемуарлық жанрда жазылған шығармалар бірінші жақтан баяндалған мәтін сипатында тарихи дереккөз ретінде бағаланады. Мемуар жанры қазақ әдебиетінде ұлттық болмыс пен тарихи сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. Қазақ мемуарлық әдебиеті жанрларының көптүрлілігі ұлттық әдебиетіміздің байлығы мен тереңдігін айқындайды. Мемуарлар арқылы авторлар өз кезеңінің тарихи және әлеуметтік жағдайларын баяндап қоймай, түпкі астары мен мәселенің себебін ашып көрсетумен де ерекшеленеді. Автобиографиялық, тарихи, әдеби, эссе-мемуарлар сияқты мемуар жанрының әр түрі өзіне тән ерекшелігімен қазақ мемуаристикасының дамуына үлес қосып, бірі адам жанының психологиялық ерекшеліктерін тануға мүмкіндік берсе, енді бірі тарихи дереккөз ретінде құнды болмақ. Мемуарлық шығармалар ұлттық сана мен мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер:

1. Ақыш Н.Б. Қазақ мемуарлық романы: филол. ғыл. докторлығы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 2009. – 325 б.
2. Ахмер Б., Аймухамбет Ж. Символдың мәтін түзіліміндегі қызметі // «Keruen», 80 (3) 2023. – Б. 52-62 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04>
3. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 383 б.
4. Бабыр З. Бабырнама. – Алматы: «Жалын», 1990. – 320 б.
5. Байтанасова Қ. Өмірбаяндық туындылардағы танымдық қабылдау // ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 2(87). 2012. – Б.111-119 б.
6. Белинский В.Г. Полн. Собр. Соч. – Москва: АНССР, 1955. – Т.18. – 420 с.
7. Бердібаев Р. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 86 б.
8. Brison, S.J. (2002) Aftermath: Violence and the remaking of a self // Princeton University Press. <https://archive.org/details/aftermathviolenc0000bris/page/n3/mode/2up>
9. Данелян К.А. Дневники и мемуары. – Москва: «Гослитиздат», 1959. – 450 с.
10. Дулати М. Тарих-и Рашиди. Хақ жолындағылар тарихы. – Алматы: «М.Х.Дулати қоғамдық қоры», 2003. – 616 б.
11. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы.1-том: Өлендер, роман, пьеса, әңгімелер / Құраст.: Г. Дулатова, С. Иманбаева. – Алматы: Мектеп, 2013. – 368 б.

12. Johnathan E. L. Memory in Memoir & Biography: Science, Place, and Agency // The City University of New York, 2018. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3517&context=gc_etds
13. Johns F. (2023) Reading and writing at the interface // London Review of International Law, 11 (3). – P. 547–561 <https://doi.org/10.1093/lril/lrae001>
14. Исабекова Ұ. Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы. – Астана: «Сарыарқа», 2011. – 224 б.
15. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы: өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. Т.2 / Абай Құнанбайұлы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.
16. Литература: Энциклопедия. – Москва: Олма-Пресс Образование, 2002. – 349 б.
17. Моминский Б. Мемуарлық автобиография. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 262 б.
18. Munir M. Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), Vol.3, No.4, 2023. P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175>
19. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 269 б.
20. Толстой Л.Н. Избранные произведения в 2-х томах. – Ленинград. «Лениздат», 1964. – Т.1. – 667 с.
21. Үсенова Н., Дүйсенбай Г., Жемей И. Зәһириддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» еңбегіндегі психологиялық көзқарастары // «Керуен» журналы, 83 (2). 2024. Б. 270-284 <https://keruenjournal.kz/main/article/view/837>
22. Чернышевский Н.Г. Избранные произведения в 3-х томах // Пол. Собр. Соч. – Москва: «Худ. Литературы», 1947. – 313 с.
23. Hemida D. (2024) A Sufi conception of order: Ibn 'Arabī's discourse on governance // Journal of Islamic Studies. – № 35 (1). – P. 46–81. <https://doi.org/10.1093/jis/etad016>
24. Hinsley, F.H. (2010) Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States. Cambridge University Press. – 390 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511622458>

References:

1. Akysh, N.B. (2009). Kazakh Memoir Novel: Author's Abstract for the Doctor of Philology Degree. – Almaty. – 325 p. (in Kaz)
2. Ahmer B., Aimukhambet Zh.(2023). Character function in text building // «Керуен», 80 (3). – P. 52-62 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04> (in Kaz)
3. Akhmetov, Z., & Shangaev, T. (1998). Dictionary of Literary Terms. Almaty: Ana Tili. – 383 p. (in Kaz)
4. Babur, Z. (1990). Baburnama. Almaty: Zhalyyn. – 320 p. (in Kaz)
5. Baytanassova, Q. (2012). Cognitive Perception in Biographical Works. ENU Bulletin. – 119 p. (in Kaz)
6. Belinsky, V.G. (1955). Complete Works (Vol. 18). Moscow: ANSSR. – 420 p. (in Russ)
7. Berdibayev, R. (1968). The Image of the Contemporary in Kazakh Prose. Almaty: Kazakhstan. – 86 p. (in Kaz)
8. Brison, S.J. (2002). Aftermath: Violence and the Remaking of a Self. Princeton, NJ: Princeton University Press. Retrieved from <https://archive.org/details/aftermathviolenc0000bris/page/n3/mode/2up> (in Eng)
9. Danelian, K.A. (1959). Diaries and Memoirs. Moscow: State Publishing House of Literature. – 450 p. (in Russ)
10. Dulati, M. (2003). Tariq-i-Rashidi (History of the Followers of the Truth). Almaty: M.H. Dulati Public Foundation. (in Kaz)
11. Dulatuly, M. (2013). Six-Volume Collection of Works (Vol. 1). G. Dulatova & S. Imambayeva (Eds.). Almaty: Mektep. – 368 p. (in Kaz)
12. Jonathan, E. L. (2018). Memory in Memoir & Biography: Science, Place, and Agency. The City University of New York. Retrieved from https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3517&context=gc_etds (in Eng)
13. Johns F. (2023). Reading and writing at the interface // London Review of International Law, 11 (3). – P. 547–561 <https://doi.org/10.1093/lril/lrae001> (in Eng)

14. Isabekova, U. (2011). *The History of the Development of Turkic Languages in the Middle Ages*. Astana: Saryarka. – 224 p. (in Kaz)
15. Kunanbaiuly, A. (1995). *Complete Two-Volume Collection of Works: Poems and Translations, Poems, Proverbs (Vol. 2)*. – Almaty: Zhazushy. – 336 p. (in Kaz)
16. Literature (2002): *Encyclopedia*. – Moscow: Olma-Press Education. – 349 p. (in Russ)
17. Mominsky, B. (1986). *Memoir Autobiography*. Almaty: Zhazushy. – 262 p. (in Russ)
18. Munir M. (2023). *Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), №3(4). P. 219-233* <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175> (in Eng)
19. Sydykova, R., Koigeldiev, M. (1991). *Kadirgali bi Kosymuly and His Chronicles Collection*. – Almaty: Kazakh University. – 269 p. (in Kaz)
20. Tolstoy, L. N. (1964). *Selected Works in 2 Vol.* – Leningrad: Lenizdat. – 667 p. (in Russ)
21. Usenova N., Duysenbai G., Zhemenev I. (2024). *Psychological views of Zahiruddin Muhammad Babur in his work "Baburnama // «Keruen», 83 (2). – P. 270-284.* <https://keruenjournal.kz/main/article/view/837> (in Eng)
22. Chernyshevsky, N.G. (1947). *Selected Works in 3 Volumes // Complete Works*. – Moscow: Art Literature. – 313 p. (in Russ)
23. Hemida D. (2024) *A Sufi conception of order: Ibn Arabī's discourse on governance // Journal of Islamic Studies, 35 (1). – P. 46–81.* <https://doi.org/10.1093/jis/etad016> (in Eng)
24. Hinsley, F. H. (2010). *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States*. Cambridge University Press. – 390 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511622458> (in Eng)

Е. Хуатбекұлы^{1*}, А.З. Нурақбаева², Г. Абиханова³

¹ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

³ Қ.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

*E-mail: ¹erema_k91@mail.ru, ²aigulnurakbay@gmail.com, ³gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

ORCID: 0000-0002-7426-2973¹, 0009-0004-6102-4548², 0009-0000-5079-6842³

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ: ЖАНРЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР МЕН МИКРОЖАНР ҮЛГІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы өзгерістер, жанрлық ізденістер мен тенденциялар талданады. Қазіргі қазақ прозасы жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайларға байланысты елеулі өзгерістерді бастан кешіруде. Ең байқалатын тенденциялардың бірі – микрожанрлардың қалыптасуы мен дамуы. Бұл мақала осы өзгерістерді зерттеуге, қазіргі қазақ әдебиетіндегі жанрлық ізденістер мен нақты үлгілерді талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі жаңа әдеби формаларды, олардың қазіргі қазақ прозасы контекстіндегі рөлі мен мәнін түсіну қажеттілігінен туындап отыр. Қазіргі қазақ микрожанрларының мысалдарына қазақ прозасындағы микрожанрлардың сұранысы мен белсенді дамуын көрсететін Әлібек Байбол мен Жалғас Қазыбектің шығармаларына талдау жасалады. Бұл жұмыстар мәтінді кішірейту авторларға терең және эмоционалды туындыларды жасай отырып, негізгі баяндау сәттеріне назар аударуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қазіргі қазақ прозасындағы микрожанрлардың маңызы айқындалып, тың қорытындылар жасалады. Бұл жанрлардың қазіргі аудитория сұранысын қанағаттандыратын және қазақ әдебиетінің жаңа формалары мен әдістерімен байытатын келешегі зор бағыт екені атап өтіледі. Микро-әңгіме, микро-новелла сияқты микрожанрлар әдеби процестің маңызды бөлігіне айналып, дәстүрлі жанрларға жаңаша көзқарас ұсынып, қоғамның өзгермелі қажеттіліктерін көрсетеді.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» атты іргелі ғылыми зерттеулер аясында жүзеге асырылды

Кілт сөздер: проза, әдебиет, микрожанр, микроәңгіме, минимизация

Е. Хуатбекұлы^{1*}, А.З. Нурақбаева², Г.Д. Абиханова³

¹ Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

² Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³ PhD, Международный Казахско-Турецкий Университет имени Ходжа Ахмед, Ясауи, Туркестан, Казахстан

*E-mail: ¹erema_k91@mail.ru, ²aigulnurakbay@gmail.com, ³gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

ORCID: 0000-0002-7426-2973¹, 0009-0004-6102-4548², 0009-0000-5079-6842³

Современная казахская проза: жанровое исследование и микрожанровые образцы

Аннотация. Современная казахская проза переживает значительные изменения в связи с новыми социокультурными условиями. Одной из наиболее заметных тенденций является формирование и развитие таких микрожанров, как микроновелла и микрорассказ. Данная статья посвящена изучению

этих жанровых изменений, анализу жанровых поисков и конкретных моделей в современной казахской литературе. Актуальность исследования обусловлена необходимостью осмысления новых литературных форм, их роли и значения в контексте современной казахской прозы. В качестве примеров современных казахских микрожанров анализируются произведения Алибека Байбола и Жалгаса Казыбека, показывающие востребованность и активное развитие микрожанров в казахской прозе. Эти работы показывают, что сокращение текста позволяет авторам сосредоточиться на ключевых моментах повествования, создавая глубокие и эмоциональные произведения. Определено значение микрожанров в современной казахской прозе и сделаны выводы. Отмечается, что данные жанры являются перспективным направлением, удовлетворяющим запросы современного зрителя и обогащающим казахскую литературу новыми формами и методами повествования. Микрожанры, такие как микрорассказ и микроновелла, стали важной частью литературного процесса, предлагая новый подход к традиционным жанрам и отражая меняющиеся потребности общества.

Благодарности: Статья выполнена в рамках фундаментального научного исследования BR20281009 «Актуальные проблемы современного литературоведения и искусствоведения».

Ключевые слова: проза, литература, микрожанр, микрорассказ, минимизация

E. Khuatbekuly^{1*}, A.Z. Nurakbayeva², G.D. Abikhanova³

¹ M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

*E-mail: ¹erema_k91@mail.ru, ²aigulnurakbay@gmail.com, ³gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

ORCID: 0000-0002-7426-2973¹, 0009-0004-6102-4548², 0009-0000-5079-6842³

Modern kazakh prose: genre research and microgenre samples

Abstract. Modern Kazakh prose is experiencing significant changes due to new socio-cultural conditions. One of the most noticeable trends is the formation and development of micro-genres such as micro-novella and micro-story. This article is dedicated to the study of these genre changes, the analysis of genre searches and specific models in modern Kazakh literature. The relevance of the study is due to the need to understand new literary forms, their role and meaning in the context of modern Kazakh prose. As examples of modern Kazakh microgenres, the works of Alibek Baibol and Zhalgas Kazybek are analyzed, showing the demand and active development of microgenres in Kazakh prose. These works show that shortening the text allows authors to focus on key moments of the narrative, creating deep and emotional works. The specific significance of microgenres in modern Kazakh prose and the conclusion. It is noted that these genres are a perspective direction that satisfies the needs of the modern viewer and enriches Kazakh literature with new forms and methods of storytelling. Micro-genres, such as micro-stories and micro-novellas, have become an important part of the literary process, offering a new approach to traditional genres and reflecting the changing needs of society.

Acknowledgments: The article was written within the framework of fundamental scientific research BR20281009 "Current problems of modern literary criticism and art criticism".

Keywords: prose, literature, microgenre, microstory, minimization

1. Кіріспе

Қазіргі қазақ прозасы жаһандық әдеби үдерістер мен ұлттық мәдени дәстүрлердің тоғысқан тұсында елеулі өзгерістер мен жаңарулар кезеңін бастан өткеруде. Қазіргі прозаның сыртқы келбетін қалыптастыратын маңызды үрдіс – жанрлық әртүрлілік және жаңа формалардың, соның ішінде микрожанрлардың пайда болуы. Қазақ прозасының жаңа көкжиектерін ашатын, баяндау-стильдік

шешімдерінің өрісін кеңейтетін бұл өзгерістерді зерделеу бізге қазіргі әдеби үрдістерді және олардың оқырман қауымға әсерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Роман, повесть сияқты дәстүрлі жанрлар әдебиетте басты орынға ие, бірақ осы үлкен формалар аясында шағын жанрлық формалар – микрожанрлар барған сайын көпшілік назарын аударып келеді. Микрожанрлар икемділігімен және қысқалығымен ерекшеленеді, бұл авторларға форма мен мазмұн бойынша тәжірибе жасауға, уақыттың қазіргі сұранысына тез жауап беретін шығармаларды дүниеге әкелуге мүмкіндік береді. Эссе, әңгіме, новелла, анекдоттар, миниатюра және шағын әңгіме сияқты жанрлар жазушыларға адамдар арасындағы қарым-қатынастың, психологиялық тәжірибелердің және әлеуметтік құбылыстардың нәзік иірімдеріне көңіл бөлуге жетелейді.

Жанр үнемі дамып, түлеп отырады. Әр жанр әдеби түр ретінде туып, даму барысында өз басынан мынадай өзгерістерді кешіреді: пайда болады, дамиды, кейде жоғалады. Орыс әдебиеттанушысы Ю.Н.Тынянов «дайын жанрлардың» болмайтынын, олардың әрқайсысы дәуірден дәуірге ауысу барысында маңызды мәнге ие болып, негізгі назарға іліксе, кейде, керісінше, кейінге қарай ысырылады, басқасына орын береді немесе тіпті мүлде жоғалып кетуі мүмкін екенін жазады (Тынянов, 1977:255).

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы барлық салаларға өз әсерін тигізуде. Қоғам, сана өзгерген тұста әдебиет те, оларға қойылар талап та, оны таныту шаралары да жаңартылуы заңдылық. Ал мұның бәрі қазіргі әдебиеттегі минимизация тенденциясын ғылыми тұрғыдан сараптау қажеттілігін көрсетеді.

Испандық социолог М.Кастеллс АҚШ-та, Жапонияда, Тайваньда, Оңтүстік Кореяда, Гонконгта, Қытайда, Батыс Еуропада (Англия, Франция), Ресейде (әсіресе Сібір мен Мәскеу облысындағы академиялық кампустарда) зерттеулер жүргізді. Ол адам қызметінің барлық салаларын қамтитын ақпараттық технологиялардағы революцияның қазіргі әлеміне әсер етудің іргелі салдарын бағалауға мүмкіндік беретін тұтас теорияны тұжырымдады. Өз зерттеуінде М.Кастеллс қазіргі заманғы мәдениетті «нағыз виртуалдылық мәдениет» ретінде сипаттайды және ол оның жазбаша электрондық хабарламаның сипаттамаларын анықтайтын интерактивті коммуникация құралдарына тәуелділігін атап көрсетеді. Хабарламаны жіберу мен қабылдау арасындағы уақыт аралығының елеусіздігі, тікелей жауап беру мүмкіндігі «жеделдетілген режимде» байланысқа әкеледі, ал хабарламаның басты артықшылығы - ақпараттық мазмұнды сақтай отырып, қысқалық екендігін баса айтады (Кастельс, 2000: 429).

Бұл тақырыптың өзектілігі жаңа әдеби формаларды, олардың қазіргі қазақ әдебиеті контекстіндегі рөлі мен маңызын түсіну қажеттілігінен туындап отыр. Зерттеудің мақсаты – қазақ прозасындағы жанрлық өзгерістерді талдап, микрожанрларды анықтап, оларға талдау жасау, үлгілерін қарастыру, даму тенденциялары мен ерекшеліктерін анықтау. Осы тұрғыда қазіргі қазақ

прозасындағы микрожанрлардың үлгілерін табу және анықтау бүгінгі әдебиеттану үшін өзекті мәселе.

Ендеше, қазіргі қазақ прозасының жанрлық өрісін микрожанрлық формаларға ерекше назар аударып зерттеу – әдебиеттану ғылымының кезек күттірмейтін мәселесі. Бұл зерттеу осы шағын әдеби формалардың өзіндік ерекшеліктерін, олардың жаңа мағыналар мен ойларды жеткізудегі қызметтері мен мүмкіндіктерін, қазіргі қазақ әдебиетінің жалпы құрылымындағы орнын талдауды қамтиды. Бұл жұмыста микрожанр, оның ішінде өте қысқа әңгіме - short short story қазіргі қазақ прозасы негізінде қарастырылады.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеу жұмысының нысаны – қазіргі заманғы өте қысқа әңгімелер. Зерттеу материалдарына жазушы-драматург, әдебиеттанушы Әлібек Байболдың «Үн... Түн...» атты микро-әңгімелер циклы және Жалғас Қазыбектің «Аққұйын», «Аққұйын-2» кітаптары іріктеліп алынды.

2.1 Зерттеу әдістері

Материалдарды қарастыру барысында зерттеуге алынып отырған тақырыптың өзектілігіне және дәйекті мәтіндердің болуына баса мән берілді. Тақырыпқа байланысты материалдар сұрыпталып алынып, сипаттау, салыстырмалы талдау, ішінара мәтіндерге салыстыру жұмысы негізінде шағын көлемде сараптаулар жүргізілді.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу жұмысында пайдаланылған негізгі материалдар – жазушы-драматург, әдебиеттанушы Әлібек Байболдың «Үн... Түн...» атты микро-әңгімелер циклы және жас қаламгер Жалғас Қазыбектің «Аққұйын», «Аққұйын – 2» кітаптары.

Әдебиеттану ғылымында микрожанр әлі зерттелмеген, тың тақырып. Сондықтан іріктеліп алынған материалдар жайлы зерттеу, талдау жұмыстары жүргізілмеген. Бұл мақала тыңға түрен салып, әдебиеттану қоржынына қомақты үлес қосар зерттеу болады деген ниеттеміз.

3. Талқылау

XX ғасырда «қалта» форматындағы кітаптар пайда болды. Өмірдің өзгерген ырғағы, кеңістікте жылдам қозғалу мүмкіндігі, басылымдар санын реттейтін кітап нарығының заңдары негізінен 20-21 ғасырлардағы романның көлемін анықтайды. Дегенмен, қазіргі әдебиеттің дамуына әсер еткен бұл тенденциялар редукцияның тек үлкен формада ғана емес екендігін көрсетті. Бүгінгі әдебиет нағыз «минималистік бумды» бастан өткеруде, сондықтан қысқа прозаның өзі қысқарып барады.

Микрожанр танымалдылығының күрт артуы мәтіндердің жаңа формаларының пайда болуына әсер етуде. Интернетте әдеби процесс дамуы динамикалық түрде жүргендіктен, жаңа формалар мен жанрлар пайда болады, кейбірі жойылады және таңғажайып жылдамдықпен қайта туады. Сондықтан микрожанрларды зерттеу бірқатар мәселелерге байланысты қиындық тудыратындығын айта кету керек. Әдебиеттегі микрожанрды зерттеп, өз кандидаттық диссертациясын жазған ресейлік

әдебиеттанушы М.Лебедева: «Егер «short story» сюжеттік новелла болса, онда «short-short story» сол принциптерге негізделген өте қысқа новелла», - деп микрожанрдың өз ішіндегі түрлеріне зерттеу жүргізеді және микрожанрдың ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Өз диссертациясында М.Лебедева қазіргі орыс прозасындағы микрожанр үлгілерін зерделеп, оның бар екендігін микрожанр түрлеріне мысалдар келтіре отырып тұжырым жасайды (Лебедева, 2017: 4).

Көркем әдебиеттің минималистік түрлері жай ғана ХХІ ғасыр құбылысы емес. Бұл жанрлардың тамырын афоризмдер, паремиялар және апотегмалар болған ежелгі дәуірден табуға болады. Ғасырлар бойы мұндай қысқа формалар дамып, қазіргі кезде толыққанды жанрларға айналды.

Антикалық дәуірде афоризмдер мен апотегмалар терең ойды бірнеше сөзбен жеткізе алатын қысқа мәлімдемелердің танымал түрлері болды. Мұндай жанрлар орта ғасырларда әңгіме, әзіл-қалжың, астарлы әңгіме, мақал-мәтелдер кең тараған кезде өз жалғасын тапты. Қайта өрлеу дәуірінде бұл жанрлар мазмұнның кеңеюіне және баяндау құрылымының күрделенуіне байланысты өзгерістерді бастан өткерді (Pasco, 1991: 407).

Микро-әңгімелер жанр ретінде соңғы жүз жылда айтарлықтай дамуды бастан кешірді. Бұл жанрдағы алғашқы шығармалар ІХХ-ХХ ғасырда пайда болды, анығырақ айтсақ, 1920 жылы Қытайдың «Миншэн» журналында алғашқы микро-әңгіме жарияланды. Бұл жанрды Қытайда Лао Ше және Ба Цзинь сияқты жазушылар одан әрі танымал етті. Бұл микрожанр өзінің қысқалығымен және ойды жеткізудегі дәлдігімен ерекшеленді, бұл оны көпшілік аудитория арасында ерекше ықыласпен қабылданды. «Микро-әңгіме» термині Қытайдың танымал журналдарында қысқа әңгімелер жариялаған жазушылардың арқасында кеңінен танымал еді. Олардың қысқалығы мен күнделікті өмірді дәл көрсете білуі жұмысшылардың, шаруалардың, солдаттардың назарын аударды. Бұл жанр қоғамдық өзгерістердің символына айналып, әдебиет сыншылары да, жалпы оқырман да оң қабылдады (Алламбергенова, 2021: 475).

Қазіргі әдебиетте микро-әңгімелер жаһандық құбылысқа айналды. Өртүрлі елдерде бұл жанр «шағын роман», «қысқа әңгіме», «алақан әңгіме», «екі минуттық әңгіме» сияқты көптеген атауларға ие. Атаулардағы айырмашылыққа қарамастан, бұл жанрлардың барлығын минимализмге және мағынаның шоғырлануына деген ұмтылыс біріктіреді (Stevens, 1998: 182).

Сан алуан жанрларда, әсіресе микрожанрларда ұсынылған қазіргі қазақ прозасы қоғамда болып жатқан өзекті әлеуметтік-мәдени үдерістердің көрінісі. Жазушы, драматург Әлібек Байбол мен жас қаламгер Жалғас Қазыбектің шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі шағын формаларды қолданудың жарқын үлгісі. Екі автор да өз шығармаларында минимализмді белсенді қолданады, бірақ микрожанрларға деген көзқарастары мен мазмұнды білдіру тәсілдері өртүрлі, бұл қазіргі қазақ прозасының жанрлық өрісінің жан-жақтылығын көрсетеді.

Белгілі жазушысы, драматург Әлібек Байбол өз шығармашылығында микро-әңгіме формасын белсенді пайдаланады. «Үн... Түн...» микро-әңгімелер циклінде

автор минималистік стильді терең мазмұнмен шебер үйлестіреді (Байбол, 2019). Әрбір әңгіме – маңызды тақырыптар мен мәселелерді қозғайтын қысқа, бірақ эмоцияға бай шығарма.

Ә.Байболдың микро-әңгімелерінде қажетсіз детальдар жоқ ықшам да қысқаша баяндалған. Бұл негізгі сәттерге және эмоцияларға назар аударуға мүмкіндік береді және әрбір бөлікті қанығырақ және есте қаларлықтай етеді. Байбол ықшамдылықты оқырманға әсер етудің құралы ретінде шебер пайдаланады және оқырман жадында ұзақ сақталатын шығармалар жасайды.

Құрғақ сюжетті аса ұнатпайтын қаламгер әр шығармада, әр материалда оқырманға бір хабар, бір идея жеткізуге тырысқанын байқаймыз. Прототип те, сюжет те өмірден алынғаны, қазірге қоғамдағы келелі тақырыптарды толғағанын көреміз. Жазушы өзі түйсінген, жүрегімен, санасынан өткізген дүниелерді көркем шығармада қолдануға тырысқан.

Әлібек Байболдың бір ерекшелігі – ол жанр талғамайтын жазушы. Микрожанрмен ғана шектелмейтін, драмалық шығармалар мен романдар жазып жүргендіктен, оның жазушылық шеберлігі шыңдалған, қаламы ұшталған. Мұны «Үн... Түн...» микро-әңгімелер цикліндегідей, автордың күрделі де көп қатпарлы ойларды оқырманға қысқалық пен нақтылық арқылы жеткізу қабілетінен-ақ байқаймыз. Мұнда Ә.Байбол минималистік әдебиеттің дәстүрін ұстанады, мұнда қысқалық өз алдына мақсат емес, оқырманға әсер етуді күшейту тәсілі ретінде қызмет етеді. Ә. Байбол ықшамдалған форманы тек эмоцияны білдіру үшін ғана емес, маңызды емес бөлшектерге алаңдамай, негізгі түйіндерге назар аудару үшін пайдаланғанын көреміз. Бұл стиль әлем әдебиетінде, мысалы, Антон Чехов шығармаларында байқалатын тәсілге ұқсайды, мұнда қысқалық тереңдікпен тығыз байланысты. Әйгілі жазушы А.Чехов айтқандай, қысқа жазу, аз сөзбен телегей ойды жеткізіп, теңіз сезімді сезіндіру шынымен асқан таланттың жемісі.

Ә.Байбол шығармашылығында мәтін көлемінің қысқаруы ғана емес, сонымен бірге қысқа сөйлемдер мен диалогтар арқылы эмоционалды шиеленіс тудыру мүмкіндігі бар екенін атап өткен жөн. Оның «Басеке» немесе «Ми» сияқты шағын әңгімелері адам тәжірибесінің барлық спектрін бірнеше сөзбен жеткізе алатынының тамаша мысалдары болып табылады. «Су асты айсбергі» түсінігі осы жерде көрінеді, мұнда мәтіннің астында үлкен мағыналық қабат жасырылған. Байбол да қазіргі көптеген жазушылар сияқты прозаның дәстүрлі түрлерін қайта ой елегінен өткізіп, оларды молырақ, жинақы етеді.

Қазақ прозасындағы микрожанрлардың тағы бір жарқын мысалы – Жалғас Қазыбектің қысқа әңгімелері. Ж.Қазыбек «Аққұйын» кітабында қысқалығымен, жинақы баяндалуымен ерекшеленетін шағын әңгімелерін жинақталған (Қазыбек, 2024: 216).

Ж.Қазыбектің қысқа әңгімелері қазақ мәдениеті мен қоғамына қатысты маңызды тақырыптар мен мәселелерді қозғап, дәстүрлі мотивтерге жаңа көзқарастар ұсынады. Микроәңгіме қысқалығы мен ықшамдығы авторға терең ойлар мен

сезімдерді жеткізуге мүмкіндік береді, оларды кең аудиторияға қолжетімді және түсінікті етеді.

Өте қысқа әңгімелер - бұрын соңды қазақ әдебиетінде ұшыраспаған жанр болғанымен автор жас болса да, әңгімелерінде бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселелерді қозғайды. Әр әңгіме оқырманға түрлі ой салып, сан бояулы эмоциялар мен толқыныс торабына апарды. Бұл кітапта ана мен бала, әке мен қыз, аға мен іні арасындағы қарама-қайшы тартыстар, шын ғашықтың сыры, жақынынан айырылған жанның мұңы да бар.

Жалғас Қазыбек өз кезегінде әлеуметтік-мәдени мәселелерге назар аударып, микро-әңгімеге басқаша көзқарас ұсынады. Оның «Аққұйын» кітабында сезім мен тебіреністі жеткізіп қана қоймай, кең ауқымды қоғамдық мәселелерді көтеретін шағын әңгімелер бар. Ә. Байболға қарағанда, Ж.Қазыбек микро-әңгімелерінде әлеуметтік хабарды жеткізу құралы ретінде пайдаланады, күрделі, кейде күнгірт тақырыптарды зерттейді. Мысалы, әңгімелерде ұрпақтар арасындағы қарым-қатынас, жоғалған құндылықтар мен әлеуметтік қақтығыстар жиі көтеріледі, бұл шығармаларға әмбебап сипат береді.

Ж.Қазыбек әңгімелерінің ерекшелігі – мәтіннің түпкі түйінін, мәнін түсіндіруге жетелейтін тақырыптың жоқтығы (*Кесте 1*). Бұл оқырманға өзінің эмоциялары мен өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, өз бетінше мағынаны толықтыруға мүмкіндік береді. Ж.Қазыбек жағдаяттың драматургиясын көрсететін қысқа, бірақ орынды диалогтарды белсенді қолданады. Бұл оның шығармаларын мәнді етіп қана қоймайды, сонымен қатар әдебиеттегі интерактивтілікке қарай құлаштаған заманауи тенденцияны көрсетеді, мұнда оқырман мәтіннің бірлескен авторы болады, өзіндік интерпретациялар қосады, сюжетті өз қиялында өрбіте түседі.

Кесте 1 – Микрожанр үлгілері

Әлібек Байболдың «Үн... Түн...» микро-әңгімелер циклінен үзінді	Жалғас Қазыбектің «Аққұйын» кітабынан үзінді
Басеке Ұятсыз боп ұйықтап, басеке боп оянды.	Кеше менің 5 жасар қарындасым газға тамақ пісіріпті. Жұртқа палау ұнады.
Ми – Қайда бет алдың, бала? – деді соқыр шал. Ол: – Митануға! – деді де, есікті тарс жапты.	Бір несие. Екі күнәһар.
Емделеді Айдардың махаббат сезімі «жаман ауруға» шалдықты.	- Баламның туған күні келе жатыр? - Не пісіресіз? - Жеті нан.
Бас Басын жу, бірақ шашына тиіспе.	- Ештеңесіз өлген жаман ғой, иә? - Ештеңе істемей өлген ше?

Әлібек Байбол мен Жалғас Қазыбектің шығармаларын талдай отырып, олардың қысқа прозаға көзқарасындағы бірнеше негізгі айырмашылықтарды анықтауға болады. Ә.Байбол эмоциялық құрамдас бөлікке баса назар аударады, мұнда әрбір сөз бай ішкі атмосфераны құруға қызмет етеді. Оның микро-әңгімелері жекелендірілген, көбінесе терең философиялық ойларды қамтиды және автордың өмірлік тәжірибесін жеткізеді. Ж.Қазыбек әлеуметтік және мәдени мәселелерді көрсету үшін шағын форманы пайдаланады, сондықтан оның микро-әңгімелері әлеуметтік бағытта, мәтіндері драмалық және кесінді (*Кесме 1*).

Дегенмен, екі автор да қысқалықты құрал ретінде пайдаланудың ұқсас тәсілдерін көрсетеді. Олардың шығармалары қазақ прозасының мазмұнды ғана емес, форманы да бағалайтын заманауи оқырман сұранысына жауап беретін минимализм және микрожанрлар бағытында белсенді дамып келе жатқанын көрсетеді. Авторлар жанрдың түрлі қырларын көрсете отырып, қазақ әдеби дәстүрін байытуға, оны заман талабына сай бейімдеуге өз үлесін қосуда.

4. Зерттеу нәтижесі

Қазақ прозасының микрожанрлық үлгілері әдеби эксперимент контексінде ғана емес, сонымен бірге көркем ой толғаудың жаңа түрлерін таныту құралы ретінде де маңызды болып келеді. Бұл шығармаларда оқырманның алдында өзінің «Менін» іздеу, ұлттық мәдени мұраны жаһандану жағдайында түсіну, сондай-ақ адамның қоршаған ортамен қарым-қатынас мәселесі сияқты өткір әлеуметтік-философиялық мәселелер көтеріледі. Олар көбінесе қазақ қоғамында болып жатқан өзгерістер динамикасын көрсететін көркемдік қызмет атқарады және ұжымдық бейнелерден өзін-өзі көрсетудің дараланған түрлеріне өтуді көрсетеді.

Зерттеу нәтижесі ретінде ұсынылған тұжырымдар:

- Қазіргі қазақ прозасы шағын прозаның түрлеріне, әсіресе микрожанрға белсенді түрде бейімделуде. Бұл цифрлық дәуірге тән минимализмге және мәтіндерді қысқартуға бағытталған жаһандық үрдіске байланысты. Әлібек Байбол мен Жалғас Қазыбек шығармаларының мысалдары қысқалық пен мағынаның ХХІ ғасырдағы қазақ прозасының маңызды сипатына айналғанын көрсетеді.

- Микроповесть, микро-әңгіме сияқты микрожанрдағы қазіргі қазақ прозасы оқырмандар арасында ғана емес, авторлар арасында да танымал бола түсуде, бұл оның әдеби үдерістегі маңызды рөлін растайды. Микрожанрлар авторларға ойлар мен сезімдерді ықшам түрде жеткізуге мүмкіндік береді, бұл оқырманның назары жиі ауытқыған және көлемді мәтіндерді оқуға уақыт аз болатын цифрлық дәуірде өте маңызды. Микрожанрлар сонымен қатар мәтіннің әрбір элементі белсенді қабылдау мен түсінуді талап ететін автор мен оқырман арасындағы қарқынды өзара әрекеттесуге ықпал етеді. Ә.Байбол мен Ж.Қазыбек шығармаларындағы минимализм мен қысқалық тек әдеби стильді ғана емес, ақпараттың жылдам беріліп, лезде эмоционалды реакцияны қажет ететін заманауи элементтер әрекеттесу тәсілін де білдіреді.

- Қазақ микропрозасының аясында жанрлардың будандастырылуы байқалады. Микро-әңгімелер көбінесе драманың, философияның және әлеуметтік сынның

элементтерін қамтиды. Бұл авторларға дәстүрлі жанрлардың шекарасын кеңейтуге және заманауи оқырмандардың сұранысын қанағаттандыратын бірегей формаларды жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, Ә.Байбол шығармаларында минимализм мен философиялық тереңдікті аңғаруға болады, ал Ж.Қазыбек әлеуметтік мәселелерді драмалық сюжеттермен үйлестіреді.

- Ә.Байбол, Ж.Қазыбек сынды қазақ авторлары микроәдебиет дамуының әлемдік тенденциясына сай келеді. Олардың шығармалары барлық мәдениеттерге қатысты тақырыптарды: адамдар арасындағы қарым-қатынас, әлеуметтік өзгерістер, өмір мен өлім туралы философиялық сұрақтарды көтергендіктен, қазақстандық және халықаралық оқырмандармен резонанс тудырады. Бұл авторлардың микро-әңгімелері де әдеби өрнектің жылдам, бірақ терең формаларын іздейтін заманауи оқырмандардың сұранысына жауап береді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ прозасында микрожанр белсенді дамып, оқырмандар арасында сұранысқа ие болып келе жатқандығын көрсетеді. Микрожанрлар әдеби процестің маңызды элементіне айналып, авторлар үшін жаңа мүмкіндіктер туғызып, оқырмандардың жадында ұзақ сақталатын қысқа, бірақ бай шығармалармен цифрлық дәуірге тән минимализмге және мәтіндерді қысқартуға бағытталған жаһандық үрдіске сай әрі қарай дамуын жалғастырады. Бұл оқырмандардың назары жиі шашыраңқы және үлкен мәтіндерді оқуға уақыт азайып бара жатқан цифрлық дәуірде өте маңызды.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер қазақ әдебиеті пәнінің ХХІ ғасыр басындағы кезеңін оқытуда, сондай-ақ студенттердің ғылыми жұмыстары мен магистрант, докторанттардың зерттеу жұмыстарында пайдаланылады.

5. Қорытынды

Қазіргі қазақ прозасы жаһандық әдеби тенденцияларды ғана емес, сонымен қатар Қазақстандағы нақты мәдени-әлеуметтік процестерді бейнелейтін микрожанрлардың айтарлықтай дамуын көрсетеді. Микро-әңгімелер мен қысқа прозаның басқа да түрлері өзінің қысқалығы мен мәнділігіне байланысты оқырмандар арасында танымал бола түсуде. Әлібек Байбол, Жалғас Қазыбек сынды авторлардың шығармаларын зерттеу қазақ қаламгерлерінің терең ойлар мен сезімдік тәжірибелерді жеткізу үшін осы формаларды белсенді түрде қолданатынын көрсетті.

Қазіргі қазақ микропроза әдебиетінің маңызды қасиеті – күрделі тақырыптарды ықшамдап, қысқа жеткізе білуінде. Байбол мен Қазыбектің еңбектері қысқа да мазмұнды мәтіндер іздеп жүрген заманауи оқырмандардың сұранысын қанағаттандырып қана қоймай, әлемдік әдеби үдеріске сай келіп, қазақ әдебиетінің халықаралық аренада өзекті бола алатынын растайды. Микрожанрларды пайдалану авторларға өзіндік және есте қалатын шығармалар жасай отырып, өз идеялары мен эмоцияларын білдіруге жаңа мүмкіндіктер ашады. Микрожанрлар сонымен қатар авторларға драма, әлеуметтік сын және философия элементтерін біріктіре отырып, формамен тәжірибе жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ прозасын жанрлық зерттеу, микрожанр үлгілеріне талдау жасау Қазақстан әдеби тәжірибесінде прозаның шағын түрлерінің маңызды орын алатынын атап көрсетеді. Бұл формалар әдеби экспериментке ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі қоғам мен мәдениеттің шындығын бейнелеудің маңызды құралына айналады және қазіргі отандық әдебиеттегі шағын әдеби формалардың айтарлықтай өсіп-өркендеуі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Әдебиеттанушы ғалым Н. Худайбергенов өз мақаласында жазушы Мәдина Омарованың шығармашылығын талдай келе: «Біз М.Омарованың заманауи тақырыптағы шығармаларынан қазіргі қазақ әдебиетіндегі жанрлардың минимизациясы үрдісін байқаймыз», - деп тұжырым жасаған (Худайбергенов, 2024: 180). Демек, ұлттық әдебиетімізде минимизация үрдісін, микрожанр үлгілерін талдап-таразылау өзекті де өткір мәселе.

Ғалым, академик З.Қабдолов айтпақшы: «Әр дәуірдің әдебиеті - сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шындап» қана қоймай, келешекке – келер ұрпақтан ұрпаққа «шегелеп» қалдыратын құдіретті күші де осы арада жатыр» (Қабдолов, 2002:7).

Қорытындылай келе, микрожанрлар қазіргі қазақ прозасындағы келешегі зор бағыт деп тұжырымдауға болады. Олардың танымалдығы мен өзектілігі оқырмандардың сұранысы мен үмітін қанағаттандыратынын көрсетеді. Бұл кезеңде микрожанрларды зерттеу енді ғана басталып жатыр, әрі бұл бағыттағы жұмыстар олардың әдеби үдерістегі рөлі мен маңызын тереңірек түсінуге көмектеседі деп ойлаймыз.

Олай болса, алдағы уақытта қазақ әдебиетінің өрісін байытуға, жан-жақтылыққа, оның ерекшеліктеріне ықпал ететін микрожанрлармен тәжірибелер жүргізіледі деп күтеміз.

Әдебиеттер:

1. Allan H. Pasco. (1991). On Defining Short Stories. *New Literary History*, Vol. 22, No. 2, Probing: Art, Criticism, Genre. – P. 407-422 (16 p.).
2. Алламбергенова С.М. Исторический ракурс хронологии этапов развития названия жанра микро-рассказ в современной китайской литературе // *Uzbekistan-China: development of cultural, historical, scientific and economic relations*. Vol. 1, No. 1. 2021. – P. 475-482. <https://doi.org/10.24412/2181-1784-2021-1-475-482>
3. Байбол А. «Үн... Түн...» атты микро-әңгімелер циклі. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/alibek-baiboldyn-un-tun-atty-mikro-angimeler-cikly__22285 (қаралған күні 18.01.2024)
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 290 б.
6. Қазыбек Ж. Аққұйын.– Алматы: Мазмұндама, 2024. – 216 б.
7. Лебедева М. Н. Микрожанры современной прозы: Автореферат дис. ... кандидата филологических наук. — Тверь: Твер. гос. ун-т, 2016. – 12 с.
8. Stevens D. (1998). *Micro Fiction: An Anthology of Really Short Stories* Jerome Stern. *Harvard Review*. No. 14. – P. 182-184 (3 p.).
9. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С. 255-269.

10. Худайбергенов Н. (2024). М. Омарованың пьесаларындағы дәстүрлі және модернистік айшықтар. «Керуен» ғылыми журналы, 84(3). – Б. 169–180. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-13>

References:

1. Allan H. Pasco. (1991). On Defining Short Stories. *New Literary History*, Vol. 22, No. 2, Probing: Art, Criticism, Genre. – P. 407-422 (16 p.). (in Eng)
2. Allambergenova S.M. (2021). Historical Perspective on the Chronology of the Stages of the Development of the Genre Name Micro-Story in Contemporary Chinese Literature. *Uzbekistan-China: Development of Cultural, Historical, Scientific, and Economic Relations*, Vol. 1, No. 1. – P. 475-482. <https://doi.org/10.24412/2181-1784-2021-1-475-482> (in Russ)
3. Baybol A. The Cycle of Micro-Stories titled «Un... Tün...». [Electronic Resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/alibek-baiboldyn-un-tun-atty-mikro-angimeler-cikly__22285 (accessed on 18.01.2024) (in Kaz)
4. Castells M. (2000) *The Information Age: Economy, Society, and Culture*: Translated from English under the scientific editing of O.I. Shkaratan. – Moscow: HSE University. – 608 p. (in Russ)
5. Qabdolov Z. (2002) *The Art of Speech*. – Almaty: Sanat. – 290 p. (in Kaz)
6. Qazybek Zh. (2024) *Aqquyyn*. Summary. – Almaty: Mazmundama. – 216 p. (in Kaz)
7. Lebedeva M.N. (2016) *Microgenres of Contemporary Prose*: Abstract of PhD Dissertation in Philology. – Tver: Tver State University. – 12 p. (in Russ)
8. Stevens D. (1998). *Micro Fiction: An Anthology of Really Short Stories by Jerome Stern*. *Harvard Review*, No. 14. – P. 182-184 (3 p.). (in Eng)
9. Tynianov Y.N. (1977) *Poetics. History of Literature. Cinema*. – Moscow. – P. 255-269. (in Russ)
10. Khudaibergenov, N. (2024). Traditional and modernist features in the plays of M. Omarova. *The Scientific Journal «Keruen»*, 84(3). – P. 169–180. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-13> (in Kaz)

K.E. Abiyr

Abai Kazakh National Pedagogical University,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: Karligash_80@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8293-3052

REPRESENTATION OF NATIONAL IDEALS AND HEROIC SPIRIT IN NOVEL-DIOLOGY RAIYMBEK BATYR BY ZH. TURLYBAIULY

Abstract. In this article, relying on the works of scientists-researchers and analysing the heroic epic, the theme of the image of Rayimbek Batyr in the oral folk art is considered. In Kazakh literature the collective images of Rayimbek Batyr complement each other, a versatile view of the hero's image is considered, paying special attention to the multifaceted description, a gallery of images of the brave man is created. The purpose of the article is to study the transformation of the image of Raiymbek batyr from the point of view of national interests, his role in the history of the country, heroism of Raiymbek, who became our national motto, reflecting the principle of folklore and literary continuity. The relevance of the research in the article is that it shows the heroism and courage in the trials endured by heroes such as Raiymbek, thanks to whom the country gained independence and became a fundamental state. In the course of achieving the set goal, the state archives were reviewed, valuable information about heroes-heroes was used, work was done to analyse research papers, conclusions of scientists studying the image of Raiymbek Batyr. The results of the analysis showed that the plot structure of the novel is systematized on the basis of similar motifs and parallels inherent in archaic, heroic, historical, romantic, and epic epics in the world folklore heritage, including national folklore. In the era of modern globalisation, in order not to disappear as a nation, education by the example of such heroes as Rayimbek is one of the urgent problems of our time. We consider the value of the article and the practical significance of the results of the work to be the assertion that the work is a spiritual mirror of the Turkic world, a spiritual phenomenon that is promoted as a teaching of global exploits and serves the good of humanity.

Keywords: heroism, literary continuity, motif, spiritual phenomenon, folklore heritage

Қ.Е. Абиыр

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: Karligash_80@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8293-3052

Ж. Тұрлыбайұлының Райымбек батыр атты роман-дилогиясындағы ұлттық мұрат және қаһармандық рухтың бейнеленуі

Аңдатпа. Бұл мақалада зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйене келе әрі батырлық жырды талдай отырып, халық ауыз әдебиетіндегі Райымбек батыр бейнесі тақырыбы қарастырылады. Қазақ әдебиетіндегі Райымбек батыр жайындағы туындылар бірін-бірі толықтырып, батыр бейнесіне түрлі биіктен қарап, сан қырынан сипаттауға баса назар аударып, образдар галереясын жасағаны сараланады. Мақаланың мақсаты – фольклор және әдеби сабақтастықтың принципін көрсетіп, Райымбек батыр бейнесінің трансформациясын зерделеу, есімі ел жүрегінен өшпес орын алып, ұлттық ұранымызға айналған Райымбектің қаһармандығын, ел тарихындағы рөлін көрсетіп, ұлттық мүдде тұрғысынан

зерттеу. Алдыға қойылған мақсатқа қол жеткізу барысында мемлекеттік мұрағаттарға көз жүгіртіп, жаяу жүрек батыр жайында құнды мәліметтерді қолданылды, Райымбекті зерделеуші ғалымдардың зерттеу еңбектерін, пайымды тұжырымдарын саралау жұмыстары жүргізілді. Талдау нәтижелері романның сюжеттік құрылымы ұлттық фольклормен қоса әлемдік фольклорлық мұрадағы архаикалық, қаһармандық, тарихи, романдық, дастандық эпостарға тән өзара ұқсас мотивтер мен параллельдер негізінде жүйеленгендігін көрсетті. Райымбек баба есімі қазіргі еркіндік, ұлттық мүдде ұғымымен тікелей байланысты. Қазақ елінің мүлде жойылып кету қаупі төнген қисапсыз шайқастарға тұспа-тұс өмір сүріп, ел, жерін қорғаған тұлғаның батырлығы бүгінгі ұрпаққа өнеге. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлт ретінде жойылып кетпеу үшін Райымбектей қаһармандардың биік болмысын көрсетіп, ұрпаққа ұлағат ету бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Алдағы уақытта берісі түркі әлемінің рухани айнасына, арысы жаһандық ерліктің ілімі болып насихатталып, адамзаттың игілігіне қызмет ететін рухани құбылыс екенін пайымдау мақаланың құндылығы әрі жұмыс қорытындысының практикалық маңызы деп білеміз.

Кілт сөздер: қаһармандық, әдеби сабақтастық, сарын, рухани құбылыс, фольклорлық мұра

К.Е. Абыыр

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Алматы, Казахстан

E-mail: Karligash_80@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8293-3052

Репрезентация национального идеала и героического духа в романе-дилогии Ж. Турлыбайұлы «Райымбек батыр»

Аннотация. В данной статье, опираясь на труды ученых-исследователей и анализируя героический эпос, рассматривается тема образа Райымбек батыра в устном народном творчестве. В казахской литературе собирательные образы Райымбек батыра дополняют друг друга, рассматривается разносторонний взгляд на образ героя, уделяя особое внимание многогранному описанию, создается галерея образов батыра. Цель статьи – изучение трансформации образа Райымбека батыра с точки зрения национальных интересов, его роли в истории страны, героизм Райымбека, ставшего нашим национальным девизом, отражая принцип фольклора и литературной преемственности. Актуальностью исследований в статье является то, что показан героизм и мужество в испытаниях, выпавших на долю таких героев, как Райымбек, благодаря которым страна обрела независимость и стала фундаментальным государством. В ходе достижения поставленной цели были рассмотрены государственные архивы, использованы ценные сведения о героях-героях, проведена работа по анализу исследовательских работ, выводов ученых, изучающих образ Райымбек батыра. Результаты анализа показали, что сюжетная структура романа систематизирована на основе взаимосвязанных мотивов и параллелей, характерных для архаических, героических, исторических, романских, эпических эпосов мирового фольклорного наследия, включая национальный фольклор. Имя Райымбек батыра напрямую связано с современным понятием свободы, национальных интересов. Героизм человека, который жил и защищал свою страну, свою землю, стоя на грани полного уничтожения Казахстана, является примером для нынешнего поколения. В эпоху современной глобализации, чтобы не исчезнуть как нация, воспитание на примере таких героев, как Райымбек, является одной из актуальных проблем современности. Ценностью статьи и практической значимостью результатов работы мы считаем утверждение о том, что произведение является духовным зеркалом тюркского мира, духовным явлением, которое пропагандируется как учение о глобальном подвиге и служит благу человечества.

Ключевые слова: героизм, литературная преемственность, мотив, духовное явление, фольклорное наследие

1. Introduction

It is known that the first issue to be considered when analyzing a work of art is the correlation between authenticity and artistic quality of a character's image. And this theme is relevant in works about the lives of historical figures.

The creation of a literary and artistic image of a historical person is not a simple collection of historical and biographical data about him, but a selection of material related to real reality and the identification of aspects that allow to reveal the unique nature of the person. The writer must synthesize these materials in a creative laboratory, bringing them to the level of art, subordinating them to the main idea.

Modern literary works sometimes revive the compositional structure peculiar to folklore genres (e.g. fairy tales, myths, legends, etc.). In this case, the folklore heritage serves to organize the overall architectural structure of the work as rationally as possible. The interrelation of literature and folklore at the plot level can be explained by the process of revival of folklore motifs.

A well-known researcher of Kazakh folklore, S. Kaskabassov, asserts that analyzing the links between literature and folklore alongside the historical evolution of literature will be extremely advantageous, as it is best to consider all matters through a historical perspective (Kaskabassov, 2010: 22).

Many contemporary scholars have addressed the problem of using folklore motifs and characters in the works of the classics of Kazakh literature. For example, in the works of G. Musrepov were used quotation, direct recollection, reminiscences, hidden associations, allegories, allusions, the use of stable images, which are ways of linking modern literature with folklore (Obayeva, 2024: 151).

The creative use of folklore motifs in the novel-dilogy of Zh. Turlybaiuly "Raiymbek Batyr", dedicated to the feat of one of the great historical figures who fought for the freedom of the country and the region, demonstrates the predominant role of this artistic technique in the depiction of historical reality. The historical character of the work, first written and published in 1972, i.e. in Soviet times, reveals the artistic and poetic elements characteristic of the heroic epic in the folklore heritage. A deeper study of this issue will reveal the specificity of the epic tradition and the epic hero in a holistic work of art.

As a result of the research of the novel-dilogy "Raiymbek Batyr", it was revealed that a number of folkloric and epic motifs are embedded in the structure of the literary text. These include: having a special destiny (markedness); heroic childhood; the young hero being separated from his native village and raised in a different environment; growing up in an uncle's household; choosing a mount; rushing to save his father from captivity; becoming a horseman (herder); the hero's campaigns to liberate his native land from the enemy, seeing a dream; freeing his bride from captivity by defeating a snake/dragon, thus heroically marrying, etc. The results of the analysis also revealed typologically similar versions of these motifs found in the Kazakh, Turkic-Mongolian, Eastern, and Western folklore heritage.

2. Methods and materials

2.1 Research methods

When studying the role of folklore motifs in the embodiment of the hero's image in modern fiction, a number of literary methods and approaches were used comprehensively. In particular, when analyzing the peculiarities of manifestation of typological common motifs in the folklore of the peoples of the world in the novel "Raiymbek Batyr", historical-comparative, typological, comparative, systemic-functional and textological methods of research were used.

The main reason for the novel is the most common motifs in the folklore heritage of different peoples of the world, along with nomadic plots, is the lack of archival documents about the historical figure of Raiymbek Batyr. As the tendency of oral narrators of folk history to follow the traditions of classical epics has become a well-established trend, it has always been a dominant factor in determining the narrative system of historical novels.

2.2 Materials description

The main sources of material were a novel-dilogy "Raiymbek Batyr" by Zh. Turlybaiuly. This novel-dilogy tells about the heroic life of the protagonist from his childhood to the last days of his life. In this regard, it is impossible not to notice the archaic and classical heroic and event dynamics in the series of episodes, which are the basis of the plot line of a wide-ranging epic work. Each significant component of the story, which begins with the hero's childhood away from his homeland (in the village of his uncle), is reminiscent of the traditional plot and compositional structure of the heroic epic.

In this regard, a Kazakh scholar M. Koigeldiyev notes that in the narrative about historical figures, especially heroes, there is a gravitation towards the classical epic tradition, sometimes consciously giving priority to its techniques and means (Koigeldiyev, 2005: 147). The researcher highlights that the storytellers of historical accounts in oral traditions regarding the battles of Raiymbek Batyr were similarly shaped by this legendary tale, particularly the epic poem "Manas". It is important to note that the most recent examples of these are memories from the past that have been kept alive by the community. Regardless, it is clear that Raiymbek Batyr was indeed a genuine historical person. The survival of stories regarding the bravery and religious role of Raiymbek Tukeuly in the collective memory of the community for hundreds of years, and their ongoing presence in people's conversations, illustrates the importance and cultural relevance of this historical individual and his courageous acts.

In previous studies we noted that A. N. Veselovsky in his scientific works considers the reasons for the similarity of stories in world literature in the process and continuity of historical and cultural development of peoples, and V. M. Zhirmunsky, studying the folklore heritage of different peoples, notes the factors influencing the presence of similarity in them: historical and genetic lineage (origin); historical and cultural ties and patterns of socio-economic development (similarity in general typology) (Abiy, 2020:12).

"The study of the correlation between literature and folklore not in a generalised form, but in unity with the course of the historical development of literature will be very fruitful,

because, whatever it is, it is better to consider on the basis of the historical principle..." (Kaskabasov, 2011:33). In this regard, we have considered the relationship between literature and folklore on the example of the novel-dilogy of Zh. Turlybaiuly's "Raiymbek Batyr".

3. Discussion

As an element of the worldwide epic tradition, Kazakh epics clearly show a continuity in type and a consistent development path. This evolution is a natural process, transitioning from early versions where heroes battled supernatural entities, to newer, more unique representations where the main characters tackle the opposing forces of a patriarchal-tribal society and finally affirm their power to shape their own futures. It is widely recognized that the epic aspect is crucial in the cultural and national identity of any community.

Zh. Turlybaiuly's novel-dilogy "Raiymbek Batyr" tells the story of its main character from the time he is a child until the end of his life. In the expansive and grand storyline of this monumental piece, one cannot ignore the vibrant episodic format, which incorporates traits of both ancient and classical heroic tales, and at times even captures the spirited essence of romantic narratives. The protagonist's early years, spent away from his homeland while living with his maternal relatives, act as a key element in the plot, reminiscent of the classic structure found in heroic epics (Turlibayuly, 2004: 456).

In his analysis of dominant thematic motifs in heroic epics, B.N. Putilov identifies an extensive range of recurring storylines. These include battles with serpents or monsters, conflicts between the hero and giants, confrontations between male and female warriors, father-son clashes, heroic marriages, the hero rescuing his sister, misunderstandings between siblings leading to combat, rescuing a kidnapped bride, unexpected encounters with his wife's wedding, duels with warriors from other lands, repelling invaders and annihilating enemy forces, liberating cities from enemy occupation, campaigns into foreign lands, retrieving stolen livestock, one-on-one battles with adversaries, and, finally, the hero's tragic death (Putilov, 1988:112). Among the nomadic cultural themes outlined earlier, we can identify a standard structure of the epic motif that integrates into the larger epic narrative.

When we look at this through the lens of worldwide folklore epics, we find a consistency in the traditional combinations of epic plots. For example, certain epic elements such as miraculous births, maturation far from home, horse herding, heroic unions, and the bond of blood brotherhood are storytelling frameworks prevalent in numerous Eastern cultures. This same storytelling framework is also tailored to realistic settings and artistically portrayed in Zh. Turlybaiuly's novel-dilogy "Raiymbek Batyr".

The connection which we mentioned above can primarily be attributed to the widespread use of folkloric texts as foundational material for the character of Raiymbek Batyr. This plot scheme was also adapted to a somewhat realistic situation and found an artistic solution in the novel-dilogy of Zh. Turlybaiuly "Raiymbek batyr". The reason for this can be considered, first of all, the wide use of mainly folklore texts related to the main character of Raiymbek Batyr as material. It is obvious that legends, myths, passed from mouth to mouth within the country and enriched by each carrier with various folklore

elements, over the centuries acquired their universal, typical features. For example, there is known the story of Raiymbek, who, as a three-year-old child, killed a snake by biting it off (Nurgozhayev, 2013: 22-39). It is undeniable that the archetypal roots of the legend, which developed through imagination in the popular consciousness due to the themes of miraculous birth and miraculous achievement, are rooted in the folklore motif typical of archaic epics, such as the battle with a snake or dragon. Many scientists have studied the continuity in the image and meaning of the snake from ancient times to the present day and have come to the conclusion that according to ethnography and folk art the creature is endowed with a variety of symbolism (Endoltseva, Tabueva, 2020:171).

Returning to the themes of miraculous birth and miraculous manhood, it is undeniable that the archetypal roots of this legend, which has been developed through imagination in the popular consciousness, are rooted in folkloric motifs typical of archaic epics, such as the battle with a snake or dragon. The themes in the tale are rooted in the folkloric motif of battling snakes or dragon-serpents, a key element of archaic epics. This mythical motif of battling a snake is found in many Eastern and Western cultures. For instance, it appears in one of the greatest literary works in the world – Mahabharata, there's a story about snake fighting. In Sumerian epic Gilgamesh the flower of immortality that Gilgamesh wanted to give to the people was given to the snakes. In the Iliad the image of a snake is found in the description of some mythical creatures. The gods themselves frequently transformed into snakes.

It was found that the image of the snake and the dragon in the Kalmyk epic "Dzhangar" is closer in plot to our studied novel-dilogy Raiymbek Batyr. The image of the snake in the epic "Dzhangar" is found both positive and negative. In one episode, Khan Dzhangar spots the nest of the legendary bird Khan Garuda by the vast ocean. Inside the nest are three young female chicks belonging to Khan Garuda. Dzhangar notices that a dangerous light snake, which has a white stripe on its head, is nearing the chicks with the intent to devour them. The hero slices the snake into three segments and offers them to the chicks of Garuda Khan. Also in "Dzhangar" there are comparisons of the snake with inanimate objects: a twig, a branch, a stick, a belt.

The motif of snake-fighting is among the archaic plots of the epic. Being one of the widespread motifs, according to V.Y. Propp, 'the motif of snake fighting arises together with statehood' (Propp, 1986:98). Considering the evolution of the motif V.Y. Propp comes to the conclusion that the motif of snake-fighting developed from the motif of swallowing, which originally represented a rite of initiation (Mandzhieva, 2021:106).

The genesis of the legend about Raimbek biting the snake as a child can therefore be traced to this chthonic motif. Similarly, the tale of the young Raiymbek slaying a tiger is another folk story preserved in the collective memory which is also carries traces of an epic motif where the young hero confronts a ferocious beast. This reflects the early stages of the hero's epic journey and foreshadows the heroic life that lies ahead. These motifs demonstrate how Raiymbek's character is rooted in universal folklore while maintaining a unique Kazakh identity, blending myth, epic tradition, and historical memory into a cohesive artistic narrative.

If we consider folklore motifs in the structure of the novel-dilogy "Raimbek Batyr", then from the first pages of the work the reader learns that the main character Raizhan later Raiymbek was a unique child. The series of incidents illustrates that by the time he reaches nine, he is already adept at horseback riding, growing up quicker than his contemporaries in both body and mind. The sense of pride, persistence, and bravery can be seen even in his youth, highlighting the notion that he is meant for an exceptional destiny.

Ye.M. Meletinsky, discussing the narrative structure of heroic epics, describes the childhood of epic heroes as a unique period: "The hero's childhood, marked by their rapid physical growth, demonstrations of strength, heroic pranks (such as games with peers), and early engagement in masculine activities like hunting and war, can be characterized as a time for accumulating strength and defining the hero's identity". The researcher also highlights one key feature of the hero's exceptional origins: the young protagonist is often separated from their ancestral homeland and raised in a different environment (Meletinsky, 1963:209).

The childhood of Raizhan in the novel-dilogy Raiymbek Batyr follows a familiar pattern rooted in folklore motifs. Due to his father Kangeldi (in the novel, Raiymbek is portrayed as Kangeldi's son, not Tuken's) being captured by the Dzhungars, Raiymbek and his mother move to live with his maternal grandfather, Bieken. An incident where he quarrels and later fights with a peer may appear as mere mischief on the surface, but in reality, it serves as a narrative element that reveals the exceptional nature of the young hero.

Enduring insults like "orphan with living parents", "A vagrant, fattened on the slop of his mother's relatives" and "your father is a slave to the Kalmyks" the boy begins to dream of further sharpening his proud, determined character and freeing his captive father. The moment when Raiymbek's grandfather praises a horse he believed that his grandson will be like Kokburyl as unmatched in speed. "If you chase, you will catch; if you avoid a problem, you'll escape" it sparks excitement and aspiration in Raiymbek. Right then, a dream is born in the boy's heart: "If only I could train Kokburyl and ride him to reach my father one day!" Riding the Kokoynak horse, gifted to him by his grandfather, Raiymbek practices tirelessly. He learns to shoot a bow on hunting trips with his grandfather, growing stronger in both body and spirit as he longs for the day he can free his father from captivity. While this depicts Raiymbek's realistic psychological and physical maturation, the narrative also subtly reflects folkloric elements within the realistic framework of the novel. This theme about a child maturing quickly and striving to rescue a wounded or captive father which motive can also be seen in epic "Kobylandy Batyr". For example, the same motif of early maturity and the desire to help a wounded or captive father can be seen in the following passage of the epic "Kobylandy Batyr":

Келді Бөкен төртіне,
Төртке бала келгенде
«Атшапсам» деп ойлайды
Қызылбастың кентіне.
Келді бала бесіне,
Беске келген баланың
Күндіз-түні қайғысы –
Жау түседі есіне.

(Babalar sozi, V.38, 2007:169)

*When the boy reached four,
He thought of riding a horse,
Dreaming of the Qyzylbas's town.
When the boy reached five,
His heart was full of sorrow,
For he constantly thought of the enemy.*

The motif of a hero's development in his maternal family, such as growing up there and choosing a steed, appears as a recurring theme in the legends and epics of Kazakh folklore like "Qabanbay Batyr" and "Yer Yespembet". Among nomadic peoples, their most prized possession was livestock, particularly horses, which served as transportation, food, and drink. From a young age, Raiymbek herded horses with his relative Yeszhan, ensuring that his grandfather Biyeke's horses were safe from wild animals, enemy forces, and the raiders of neighboring villages. This early life shaped Raiymbek into a skilled horseman.

In this context, the motif of the herder (or horseman) plays an important artistic role, particularly in showing how Raiymbek, under the guidance of Yeszhan, learned the skills of battle (riding, wrestling, archery, etc.). This is similar to the herding motifs found in epics such as *Manas*, *Korugly*, *Qoblandy Batyr*, *Kozy Korpesh – Bayan Sulu*, and the tale of *Alpamys*, which share common themes. Ultimately, the herding motif supports the hero's selection of a horse and his development as a horseman. In this light, the character of Yeszhan can be compared to the herders in *Qoblandy Batyr* and *Dotan Batyr*. The given examples from the considered heroic epics testify to the fact that, creating the image of their favorite folk hero Raiymbek and the wonderful horse inseparable from him, people use motifs and artistic means of the heroic tale from a stadially preceding genre.

Scientist Thamokova Zh. G. considering and analysing the motifs like "getting a horse", "feeding a horse", "taming a horse" and others, the scholar comes to the conclusion that the mentioned motifs passed from the Bogatyr tale to historical-heroic tales in a transformed form as a stadially later genre formation (Thamokova, 2019: 127).

Researchers Bozhedonova A.E. and Ivanov V.N. in their study explored the depiction of the epic horse while considering the perspectives and mindset of Turkic cultures. Their analysis showed that the horse features in all key occurrences in the life of the epic warrior, being present during all major events. A notable aspect of the horse's portrayal in Turkic hero tales includes its exquisite description, loyalty, power, and even its capacity to communicate in human language. The diverse range of horse colors depicted in these tales indicates the profound understanding of horse breeding among Turkic people. The representation of the horse, which has significantly impacted their culture, is one of the fundamental symbols within the Turkic heritage (Bozhedonova, Ivanov, 2019:221).

In epic tradition, essential details that complete the image of a hero, who is a protector of his family, tribe, or nation include his steed and his weaponry. The saying "A hero's wings are his steed" reflects this, as a hero cannot be fully realized without his loyal steed and weapons. These elements are vital in helping the hero achieve his goals. In this context, traditional storytelling often features the hero selecting the perfect steed before embarking on a great journey or adventure, symbolizing his readiness to fulfill his destiny.

The central theme of the novel, which focuses on the hero's campaigns to liberate his homeland from invaders, is complex in terms of both historical truth and artistic interpretation. First of all, from the author's perspective, depicting Raiymbek as the son of Kangeldi, rather than Tuken, contradicts the events described in the epic work in terms of historical time. Additionally, there is still no consensus in scientific research regarding the exact years of Raiymbek's life. This remains an issue that requires further investigation.

In the novel, Raiymbek's campaigns are presented based on historical legends that have been passed down through the generations. Overall, the war scenes in the novel-dilogy are portrayed realistically, staying within the bounds of realism and following traditional epic narrative methods. At the same time hero's campaign to liberate his homeland from the enemy, which forms the main ideological basis of the novel, is complicated for various reasons, both in terms of historical truth and artistic solution. Firstly, in the author's opinion, the portrayal of Raiymbek as the son of Kangelda and not Tuke contradicts the events narrated in the epic from the point of view of historical time. Besides, there is still no unified scientific opinion about the years of Raiymbek Batyr's life. This is a question that itself requires thorough research.

The novel narrates the adventures of Raiymbek Batyr through the lens of historical legends that have remained in the memory of the people. In general, the war scenes in the novel-dilogy are realistically depicted using traditional epic narrative techniques, without going beyond the limits of realism. The difficult stories of the "Togyz Toqpaq" ("Nine Mallet" or "Nine Fist" is in the meaning of forces united against enemies) reconnaissance and execution squad led by Raiymbek are convincingly conveyed. However, in episodes where the characters are inadvertently captured, suffer, escape from captivity on their own or with the help of others, there are aspects of the romantic exclamation that dominate. For example, the capture of Kunish and Yenlik is a secondary motif that criticizes Raiymbek's love and heroism. Raiymbek, who sets out to free his beloved woman and future wife from the hands of the enemy, is recognized at this point for his high moral qualities. In this case, the hero is depicted not as a blind, black force driven by emotion, but as a person with a pure soul, loyal to his wife, kind to his neighbor, and kind to the enemy who admits his mistake.

As a folklore motif in a work of art, the element that primarily expresses faith in accordance with folklore consciousness is the motif of dreams. The motif of prophetic dreams, associated with predicting the future, is often encountered in works of art. In the context of world literature, ancient Persian, Egyptian, Sumerian, and Babylonian literature describes the prophetic dreams of Gods, rulers, and great heroes. At the same time, it becomes clear that the type of fortune-teller is not a free person. That is, a person who predicts the future is necessarily a person with high status and authority in the eyes of the

people. It can be seen that this trend continued in later historical periods. This tradition has continued into later historical periods, as seen in the writings of Greek and Roman philosophers such as Democritus, Plato, Aristotle, Diogenes, and Cicero. The process of dreaming, as an unconscious act, is connected to human consciousness and its links to the past and future. In modern times, it has been explored deeply in psychology, philosophy, cultural studies, and medicine. In literary studies, dreams are seen as part of the artistic psychology that reflects a character's inner world. The theories of Z. Freud's psychoanalysis and C. Jung's concepts play a significant role in this context.

In the field of domestic literature, it is well known that the motif of dreams was first discussed by the Alash literary scholars. For example, Kh. Dosmukhameduly wrote that dream interpretation holds great significance among the Kazakhs, and there are even specialized experts, they are dream interpreters. According to ancient belief, dream interpretation began with the prophet Joseph, who predicted Pharaoh's dreams. Every Kazakh tries to have their dreams interpreted by someone and always believes in the interpretation. In romantic epic like "Kyz Zhibek" and "Kozy Korpesh – Bayan Sulu" and others, there are poetic descriptions of dreaming and dream interpretation (Dosmukhameduly, 2012:128).

According to D.A. Nechaenko "dreams contributed to the emergence of the first religious beliefs and the idea of the soul among people of the archaic period. From the point of view of primitive man, a dream was a real perception, as reliable as that which is obtained in reality" (Nechaenko, 1991:20). Thus, in the epic tradition, prophetic dreams go back to archetypal ideas about sleep as a second reality, parallel to the ordinary. A prophetic dream, which played an important role in the consciousness of an epic character, is one of the plot-forming motifs. Speaking about the folklore of primitive tribes, Ye. M. Meletinsky calls it the era of the "mythical time of "dreams" (Meletinsky 2004: 266). Prophetic dreams of heroes interact with the motif of their childlessness or are a harbinger of the birth of the main character: in such cases, a prophetic dream is seen by both those who have long awaited it and those who are destined to suffer defeat with its birth.

Kazakhstani researchers Zhanyzbekova E.N. and Safronova L.V. by examining the elements of dreams, myths, and fairy tales, discovered that these elements share similar themes and are expressed through a common artistic style. They highlighted connections in cause-and-effect, time and space relationships, supernatural elements, fantastical storytelling, mental engagement, and reworking of circumstances. Researchers are of the opinion that the dream theme is fundamental and serves as a key structural component, not only in literature but also in folklore (Zhanysbekova, Safronova, 2023:135).

Among the dreams at the level of folklore motifs in the novel, there is reason to note the dreams of Almerék Abyz (wiseacre) and Kangeldy Batyr about Raiymbek. As we can see, according to the established ancient understanding, the father/grandfather of the priest and hero, Kangeldy, is depicted in the novel as a divine seer of the future and a divine interpreter of the dreams. In the following lines, we will see Almerék's (a hero, a wise man, a saint, a wise man with a strong will, a figure involved in governing the country) telling the people about a miraculous dream he had seen and foretelling good deeds before dying forever during the siege:

Мен бір ғажап түс көрдім.
Бір емес осы жолда үш көрдім.
Сілтенген бізге көк сүңгі,
Сан жетпейтін көп сүңгі,
Сағағынан сынады,
Жау қолында жасыл ту,
Желбіреп тұрып құлады.
Күміс қоңырау, жез баулы.

Қондырдым қолға тұйғынды.
Қаптаған қалың қарғаның,
Қанатын барып сол киды.
Тіледім тілек құдайдан,
Тұйғыным болды Райжан.
Күміс қоңырау – көк тұлпар
Жез бауы – қолда көк сүңгі
Ұмыт болар күн туар,

Қасірет, қайғы бұл күнгі...
Ел қайтады жеріне,
Құс қайтады көліне...
(Turlibayuly, 2004: 156)

I had a strange dream.
Not one, but three dreams this time.
A blue spear was pointed at us,
Countless spears,
Breaking off at their tips,

The silver bell was a blue steed,
The brass chain was the spear in my
hand.
A day will come when it'll all be
forgotten,
The sorrow and grief of today...
The people will return to their land,
The bird will return to its lake...

A green flag in the enemy's hand,
Flapping proudly before it falls.
A silver bell, a brass chain.
I set a falcon in my hand.
The dense flock of crows,
Their wings were torn apart.
I prayed to God,
And my falcon became Raizhan.

The interpretation of the dream, with its stylistic and artistic embellishments, follows the traditions of folklore. The dream, spoken during a tumultuous time when the nation faced hardship and people fled their homeland, reflects the dynamic plot of the literary work and fits into the realm of folklore. Similarly, in Kangel'di's dream, the scene where Raimbek, as a falcon, fights a dragon and ultimately defeats it is a mythic image that stems from traditional mythology. It serves both as a vivid depiction of the hero's battle with the dragon and as an effective artistic device. The author uses the motif of dreaming skillfully in this context: "Looking at the massive black bird perched on the mountain top, Kangel'di recognized his falcon, lost in the wilderness. Overjoyed, the falconer raised his gloved hand and cried, "Kah! Kah!" The falcon landed on his arm, alighting on the wrist of his gloved hand. "Did you suffer any injuries fighting the dragon?" he asked, stroking the bird. As he did so, he noticed he was gently caressing the forehead of the great Raimbek".

In this context, both the dream of Almek and the dream of Kangel'di, where the hero appears as a gyrfalcon, carry symbolic significance in line with the author's overarching theme. Dreams often manifest conscious or unconscious thoughts, which are frequently symbolized, as Freud also notes. This connects deeply with the unique worldview and mental framework of the

nation. The depiction of the enemy as a crow or dragon, and the trusted hero as a gyrfalcon or eagle, highlights the deeply rooted mythological thinking of the Kazakh people.

One of the lines that helps reveal the human side and emotional world of Raiymbek in the novel is his love for Kunimzhan. "The feelings between the young hero and Kunimzhan are a phenomenon of life that has been tested in the face of hardship, a strong bond, the precious result of a long trial that has lasted for years. The relationship between Raiymbek and Kunimzhan can be considered one of the most delicate and heartfelt moments in the novel" says the literary scholar N. Akish (Aqysh, 2009: 129). Kunimzhan, who fearlessly joins the warriors to fight against the enemy, and her mother Kunimzhan are among the brightest depictions of women in the novel. Kunimzhan, with her feminine tenderness, charm, and courageous, determined character in battle, embodies the full, complex image of a Kazakh woman (with Kyrgyz roots) from the time of war.

4. Results

The evolution of epic traditions and their incorporation into written works has become a fundamental aspect of the cultural spirit of communities. Throughout history, epics have served as a medium for conveying philosophical views, cultural values, and historical accounts, forming a rich and vibrant image of national identity. The epic has become ingrained in every facet of life. Through the renarrative's, individuals discovered their history, drew motivation from the courageous actions of their forebears, and gradually wove the changing moral and cultural values of their national identity into the epic. In this manner, the collection of epics evolved into a dynamic reflection of the people's spiritual growth. The current fascination with folklore in literature, especially regarding epic traditions, deserves to be examined from this viewpoint.

Over the centuries, the peoples of the world have been in constant cultural contact, exchanging their spiritual heritage, which has enriched and diversified the content of their epic traditions. In the epics of regions that are geographically distant from each other, shared plots, motifs, and characters of a nomadic nature began to emerge. This, on the one hand, highlights the typological similarities in the spiritual culture of peoples that have followed common historical development paths, and on the other hand, these similarities also suggest a shared genetic closeness. The presence of common motifs in the epic "Raiymbek Batyr" by writer Zh. Turlybaiuly demonstrates his approach to shaping the main hero through universal human ideas, while also proving that Kazakh literature has evolved within the broader currents of world literary traditions.

5. Conclusion.

Based on the analysis of several folkloric motifs in Zh. Turlybaiuly's "Raiymbek Batyr" novel-duology, conclusions were drawn regarding the novel's unique poetics and the transformative development of the novel genre during the era in which it was written.

When analyzing the historical works of Central Asia and Kazakhstan, B. Tolmachev states: "In some major works of the historical genre in the region's literature, the folkloric poetics of the local way of life and customs, as well as its historical existence, continue to be explored, not always unsuccessfully, while in others, there is a noticeable departure from

the canons of folkloric-legendary narration towards sociologization, the intensification of psychological depth, and historical determinism of characters (and these processes, which began in the 1920s-30s, are not yet complete today). In many historical descriptive novels of a strictly realistic direction, the folkloric poetics are now relegated to the background". The above opinion of the literary critic confirms that various processes in the development of the connection between literature and folklore have evolved simultaneously. In this regard, when we examine J. Turlibayuly's "Raiymbek Batyr" novel-duology, it becomes clear that it was written during a time when the genetic connection between literature and folklore was still prominent, thus reflecting a transitional period in artistic perception within the broader context of national literary development.

The plot of the novel, developed through the interconnection of archaic and classical epic motifs, demonstrates how the heroic epic genre had a profound impact on the historical genre in terms of composition, plot, theme, ideas, and artistry. From this perspective, the character of Raiymbek in the "Raiymbek Batyr" duology is portrayed as the protector of the people, a wise ruler, a judge, a trusted warrior of the elder heroes, and loyal to friendship and love. In short, he is depicted as the true hero of the wartime era when the nation faced dire challenges. Following the author's artistic concept, Raiymbek is presented as a flawless hero who always prioritizes the welfare of his people.

References:

1. Abiy K. (2020). Folklore foundations of the image of Raiymbek Batyr in modern literature. «Keruen» scientific journal, 66(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-09> (in Kaz)
2. Aqysh N. (2009). Artistic Portraits of Kazakh History // Kazakh Novel: Past and Present. – Almaty. – P. 302-338. (in Kaz)
3. Bozhedonova, A. E., & Ivanov, V. N. (2019). The image of a Horse in Yakut and Khakass Heroic Epic: Based on Yakut Olonkho and Khakass Alyptyh Nymah. Journal of History Culture and Art Research, 8(4). – P. 218-228. <https://doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2371> (in Eng)
4. Dosmukhameduly Kh. (2012). Kazakh Folk Literature // Classical Studies. Vol. 9. – Almaty: Adebiet Alemi. – 233 p. (in Russ)
5. Endoltseva E, Tabueva N. (2023) Image of the Snake-Dragon in the Architectural Decoration of the Christian Churches of the Medieval Period. ANASTASIS. Research in Medieval Culture and Art Vol. X, No. 2. – P. 169-184. <https://doi.org/10.35218/armca.2023.2.06> (in Eng)
6. Kaskabassov S. (2010) Gold mine: essays on folklore and spiritual culture of Kazakhstan. – M.: Fiction. – 688 p. (in Russ)
7. Koygeldiev M. (2005) Raiymbek batyr. Book.: Raiymbek. Collective collection. Almaty: Yelorda. – 344 p. (in Kaz)
8. Mandzhieva B.B. (2021). Epic Motifs of Maloderbet's Cycle of the Epos "Dzhangar". North-Eastern Humanitarian Bulletin, No. 2 (35). – P. 105-114 <https://doi.org/10.25693/SVG.2021.35.2.010> (in Eng)
9. Meletinsky E.M. (1963) The Origin of Heroic Epic. – Moscow. – 328 p. (in Russ)
10. Meletinsky E.M. (2004) The Origin of the Heroic Epic. – Moscow. – 464 p. (in Russ)
11. Nurgozhayev Zh. (2013). Raiymbek – a saint. Mukagali. Republican literary and cultural cognitive journal, 7-8. – P. 22-39. (in Kaz)
12. Obayeva, G., Baltymova, M., Soilemez, O. (2024). Peculiarities of mythological characters using in G.Musrepov's works. «Keruen» scientific journal, 82 (1). – P. 146-157. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-12> (in Eng)
13. Propp V. Ya. (2000) Historical roots of a fairy tale. Scientific edition, textological commentary I.V. Peshkova. – M., Publishing house "Labyrinth". – 336 p. (in Russ)

14. Turlibayuly Z. (2004) Raiymbek Batyr. First Book. – Almaty. – 456 p. (in Kaz)
15. Tkhamokova Zh.G. (2019). The image of a horse in Adyge heroic tales and historical and heroic legends (on the problem of the interaction of folklore genres) BULLETIN of the Kabardian-Balkarian Institute for the Humanities Research. 4-1 (43). – P. 124-132. <https://doi.org/10.31007/2306-5826-2019-4-1-43-124-130> (in Russ)
16. Zhanysbekova, E. T., & Safronova, L. V. (2023). Oneiropoetics as a form of realization of the author's picture of the world in a literary fairy tale and fiction. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philological series, 190 (2). – P. 133–139. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph13> (in Eng)

Әдебиеттер:

1. Абыр Қ, Қазіргі әдебиеттегі Райымбек батыр бейнесінің фольклорлық негіздері. Керуен, 66 (1) 2020. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-09>
2. Ақыш Н. Қазақ тарихының көркем суреттері //Қазақ романы: өткені мен бүгіні. – Алматы, 2009. – Б. 302-338.
3. Bozhedonova, A.E., Ivanov, V. N. (2019). The image of a Horse in Yakut and Khakass Heroic Epic: Based on Yakut Olonkho and Khakass Alyptyh Nymah. Journal of History Culture and Art Research, 8(4). – P. 218-228. <https://doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2371>
4. Досмұхамедұлы Х. Қазақ халық әдебиеті // Классикалық зерттеулер. Т.9. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 233 б.
5. Endoltseva E, Tabueva N. (2023). Image of the Snake-Dragon in the Architectural Decoration of the Christian Churches of the Medieval Period. ANASTASIS. Research in Medieval Culture and Art Vol. X, No. 2. – P. 169-184 <https://doi.org/10.35218/armca.2023.2.06>
6. Каскабасов С.А. Золотая жила: очерки о фольклоре и духовной культуре Казахстана. – М.: Художественная литература, 2010. – 688 с.
7. Қойгелдиев М. Райымбек батыр. Кіт.: Райымбек. Ұжымдық жинақ. Алматы: Елорда, 2005. – Б. 140-147.
8. Mandzhieva B.B. (2021). Epic Motifs of Maloderbet's Cycle of the Epos "Dzhangar". North-Eastern Humanitarian Bulletin, No. 2 (35). – P. 105-114 <https://doi.org/10.25693/SVGV.2021.35.2.010>
9. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М., 1963. – 328 с.
10. Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. – М., 2004. – 464 с
11. Нұрғожаев Ж. Райымбек – әулие. Мұқағали. Республикалық әдеби-мәдени танымдық журнал, 7-8, 2013. – Б.22-39.
12. Obayeva, G., Baltyмова, M., Soilemez, O. (2024). Peculiarities of mythological characters using in G.Musrepov's works. «Keruen» scientific journal, 82 (1). – P. 146-157. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-12>
13. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова. – М.: Издательство «Лабиринт», 2000. – 336 с.
14. Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. Бірінші кітап. – Алматы, 2004. – 456 б.
15. Тхамокова Ж.Г. Образ коня в адыгских богатырских сказках и историко-героических сказаниях (К проблеме взаимодействия фольклорных жанров). ВЕСТНИК Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований. 4-1 (43), 2019. – С. 124-132. <https://doi.org/10.31007/2306-5826-2019-4-1-43-124-130>
16. Zhanysbekova, E.T., Safronova, L.V. (2023). Oneiropoetics as a form of realization of the author's picture of the world in a literary fairy tale and fiction. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philological series, 190 (2). – P. 133–139. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph13>

Х.С. Мухамадиев¹, А.Ж. Удербаев², Б.Б. Амралинова³

^{1,2,3}Қазақстан Республикасының Ұлттық техникалық университеті

ісімі К.И. Сәтбаев, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹k.mukhamadiyev@satbayev.university,

²a.uderbaev@satbaev.university, ³b.amralinova@satbayev.university

ORCID: ¹0000-0003-3345-3121, ²0000-0002-1787-8624, ³0000-0003-0716-5265

КОНЦЕПТ «К.И. СӘТБАЕВ – «ЗВЁЗДНАЯ ЛИЧНОСТЬ» В ПОРТРЕТНОМ ОЧЕРКЕ

Аннотация. Работа посвящена рассмотрению портретной характеристики личности К.Сәтбаева в воспоминаниях в жанре очерка признанных учёных и государственных деятелей, знавших его при жизни, работавших вместе с ним или общавшихся с ним в различных жизненных ситуациях. Цель, основные направления и идеи научного исследования связаны с рассмотрением тезиса, а именно концептуального высказывания: «К.И. Сәтбаев – “Звёздная личность” эпохи». По мнению академика И.И. Артоболевского, известного ученого в области теории механизмов и машин, «К.И. Сәтбаев является яркой звездой на небосклоне мировой науки». Научная и практическая значимость статьи определяется общим интересом к творческой личности К.И. Сәтбаева и подтверждается актуальностью самой темы: о нём «написано более 60 книг, более 3.5 тысячи статей и высказываний, создано около десятков фильмов». В основе методологии исследования – сравнительно-сопоставительный, литературоведческий и концептуальный анализ метафорических высказываний о личности ученого в контексте научных трудов новейшего времени, о перспективности и продуктивности их применения, являющихся по своей сути феноменами, обеспечивающими понимание исследуемого объекта. Основные результаты и выводы исследовательской работы: посредством рассмотрения научных подвигов К.И. Сәтбаева и сравнительного анализа концептуальных метафор в структуре очерков разных авторов, в работе представлена портретная характеристика К.И. Сәтбаева на фоне его научных свершений. Ценность проведённого исследования и вносимого вклада данной работы в соответствующую область знания: рассмотрены и сопоставлены яркие высказывания о великом учёном, системно соотношённые с метафорическим концептом «звёздная личность» для понимания творческой деятельности К.И. Сәтбаева. С точки зрения заявленной темы для молодого поколения открываются более широкие возможности в плане изучения творческой биографии учёного как научного и культурного феномена, что позволяет взглянуть по-новому на известные литературные явления.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках программы: BR24992920 – “Исследование научно-культурного наследия академика К.И. Сәтбаева – путь к развитию научных школ Казахстана”.

Ключевые слова: Сәтбаев, свершение, звёздная личность, очерк, концепт.

Х.С. Мухамадиев¹, А.Ж. Удербаев², Б.Б. Амралинова³

^{1,2,3}Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹k.mukhamadiyev@satbayev.university,

²a.uderbaev@satbaev.university, ³b.amralinova@satbayev.university

ORCID: ¹0000-0003-3345-3121, ²0000-0002-1787-8624, ³0000-0003-0716-5265

Портреттік очерктегі «Қ.И. Сәтбаев – жұлдызды тұлға» концепциясы

Аңдатпа. Жұмыс Қ. Сәтбаевтың тұлғалық сипаттамаларын оның өмірі кезінде танысқан, онымен бірге жұмыс істеген немесе әртүрлі өмірлік жағдайларда байланысқан танымал ғалымдар мен қоғам

қайраткерлерінің эсселері мен естеліктерінде бейнеленгенін зерттеуге бағытталған. Зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары «Қ.И. Сәтбаев – «эпоханың жұлдызды тұлғасы»» деген концептуалды баяндамаға қатысты. Дүниежүзілік ғылымның механизмдері мен машиналары теориясының жетекшісі ретінде танымал академик И.И. Артоболевскийдің айтуынша, «Қ.И. Сәтбаев шын мәнінде әлемдік ғылымның көкжиегіндегі жарқын жұлдыз». Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы Қ.И.Сәтбаевтың шығармашылық тұлғасына жалпы қызығушылықпен анықталады және оның өзекті тақырыбы: оның өміріне арналып 60-тан астам кітап, 3500-нан астам мақалалар мен баяндамалар, және шамамен он фильм жасалған. Зерттеу әдістемесі метафоралық баяндамалар мен ғылыми жұмыстар контекстінде салыстырмалы әдебиет пен концептуалдық талдауға негізделген. Бұл баяндамалар зерттеліп отырған субъектіні түсінуге мүмкіндік беретін феномендер ретінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі нәтижелері мен қорытындылары: Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми жетістіктерін зерттеп, әртүрлі авторлардың эсселеріндегі концептуалды метафораларды салыстыра отырып, Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми жетістіктері фондында портреттік сипаттамасын ұсынады. Зерттеу құндылығы мен осы жұмыстың тиісті ғылыми саладағы үлесі: ұлы ғалым туралы жарық пікірлер қарастырылып, «жұлдызды тұлға» метафоралық концептімен жүйелі түрде корреляцияланып, Қ.И. Сәтбаевтың шығармашылық қызметін түсінуге мүмкіндік береді. Жұмыстың нәтижелерінің маңыздылығы: ұсынылған тақырып аясында жастарға ғалымның шығармашылық биографиясын ғылыми және мәдени феномен ретінде зерттеу үшін кеңірек мүмкіндіктер ашылады, бұл таныс әдеби құбылыстарға жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Бұл мақала BR24992920 «Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми және мәдени мұрасын зерттеу – Қазақстандағы ғылыми мектептердің дамуына жол» атты бағдарлама аясында дайындалған.

Кілт сөздер: Сәтбаев, жетістік, жұлдызды тұлға, эссе, концепция.

H.S. Mukhamadiev¹, A.J. Uderbaev², B.B. Amralinova³

^{1,2,3}Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹k.mukhamadiyev@satbayev.university,

²a.uderbaev@satbaev.university, ³b.amralinova@satbayev.university

ORCID: ¹0000-0003-3345-3121, ²0000-0002-1787-8624, ³0000-0003-0716-5265

The concept “K.I. Satpayev – a stellar personality” in a portrait essay

Abstract. The study explores the portrait characteristics of K. Satpayev’s personality through essays and memoirs of scientists and public figures who knew him. The aim of the research is to examine the thesis: “K.I. Satpayev is a ‘stellar personality of the era.’” According to Academician I.I. Artobolevsky, “K.I. Satpayev is a bright star on the horizon of world science.” The significance of the work stems from the enduring interest in K.I. Satpayev’s personality, supported by over 60 books, 3,500 articles, and a dozen films dedicated to him. The research uses comparative-literary and conceptual analysis of metaphorical statements about Satpayev, drawn from recent scientific works, to explore his personality. The main results show that by analyzing Satpayev’s scientific achievements and conceptual metaphors in various authors’ essays, the study provides a portrait characterization of Satpayev within the context of his scientific accomplishments. The research highlights how vivid statements about the scientist systematically align with the concept of the “stellar personality.” The work’s contribution lies in offering broader opportunities for future generations to explore Satpayev’s creative biography as a cultural phenomenon, enhancing the understanding of his contributions to science.

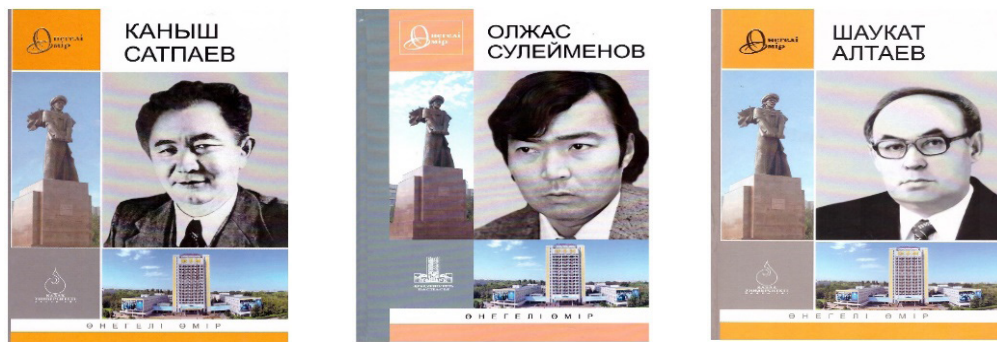
Acknowledgments: This article was prepared as part of the program: BR 24992920 – “Research on the Scientific and Cultural Heritage of Academician K.I. Satpayev – A Path to the Development of Scientific Schools in Kazakhstan”.

Keywords: Satpayev, achievement, stellar personality, essay, concept.

1. Введение

Республиканский общественный Совет редакции по изданию серийных книг «Өнегелі өмір» и КазНУ им. Аль-Фараби осуществили издание уникальной книжной серии, которая является аналогом «Жизнь замечательных людей».

К примеру, специальный выпуск об известных деятелях науки и образования РК посвящен жизни и деятельности выдающегося ученого-геолога, организатора науки, государственного и общественного деятеля Казахстана, действительного члена АН СССР и КазССР Каныша Имантаевича Сатпаева. Выпуск 4 приурочен к 75-летию выдающегося поэта, тюрколога, лингвиста, общественного деятеля О.О. Сулейменова. Выпуск 181 посвящен академику Национальной академии наук РК, видному учёному-горняку, новатору Ш.А. Алтаеву (См.картинки обложек названных книг).

Многие учёные, коллеги, соратники, друзья с восхищением отзывались о К.И. Сатпаеве. Так, выдающийся учёный-геолог, географ, писатель-фантаст В.А. Обручев называл казахского ученого наставником, гордился появлением на научном небосклоне такой «немеркнущей звезды, как К.И. Сатпаев».

Подобные художественные концепты, пронизывающие содержание очерков и направленные в основном на раскрытие портретной характеристики выдающегося ученого, формируют, на наш взгляд, появление нового объекта, ещё не ставшего предметом пристального рассмотрения в аспекте культуроведческих, литературоведческих, лингвистических и концептуальных исследований.

Актуальность определяется общим интересом к творческой личности К.И. Сатпаева и подтверждается теоретико-практической значимостью темы: о нём «написано более 60 книг, более 3.5 тысячи статей и высказываний, создано около десятков фильмов». Изданная книга «Сатпаев К. Өнегелі өмір», в которой собраны воспоминания коллег (часть из них была опубликована в 1965 году в книге «Академик К.И. Сатпаев. Сборник, посвящённый памяти выдающегося советского учёного»), является ценным источником, характеризующим реалистичный образ удивительного учёного с разных сторон от имени авторов, хорошо знавших Сатпаева ещё при жизни.

Вот как художественно и одновременно правдиво, с любовью описывает К.И. Сатпаева академик АН КазССР К.Д. Джумалиев: «Сатпаева любил весь Казахстан. В его облике было что-то вдумчивое, ласковое, доброжелательное и в то же время мудрое. Изумительные глаза – добрые, умные, весёлые, с едва приметной иронией. Над широким лбом – тёмные кудри, чуть-чуть тронутые сединой... Он был не только красив, но и обаятелен. Спокойный ровный характер, доброта, мягкость и простота в обращении делали общение с ним радостным и приятным. А как тепло, лучисто он улыбался...».

В «Кратком очерке о научной и общественно-государственной деятельности Каныша Имантаевича Сатпаева» учёный назван «подлинным героем своего времени...». «30 авторов – признанных учёных, государственных деятелей – оставили навечно свои слова благодарности, дали объективную оценку своему достойному коллеге».

Объектом исследования является портретный очерк, в котором даётся образ творческой личности К.И. Сатпаева как учёного, оказавшего огромное влияние на развитие казахстанской науки. Очерк – жанр художественно-публицистический, «в котором сочетаются логико-рациональный и эмоционально-образный способы отражения действительности для решения определённых аспектов концепции человека или общественной жизни» (Баканов, 2023: 238).

Объектом исследования целого ряда литературных жанров является человек: «в жизнеописаниях и автобиографиях, в очерках и эссе, хрониках и летописях, фельетонах и эпистолярном жанре» (Маслова, 2022:51).

Предметом рассмотрения выступают образные высказывания коллег о великом учёном, художественные концепты: жұлдыз жарқылы, яркая звезда, звезда первой величины, человек со звезды, звезда первостепенная, горел звездой манящей, созвездие коллег, системно соотнесенные с метафорическим концептом «звёздная личность» для понимания яркой творческой личности и деятельности К.И. Сатпаева.

Философ М. Бубер в книге, посвященной вопросу о человеке, предлагает своё видение проблемы: «Предметом исследования должна стать целостная и конкретная личность, для исследования которой должны привлекаться данные и из других наук – психологии, этнографии, биологии» (Бубер, 1998:232).

Цель исследования связана с системой аргументаций тезиса, концептуального высказывания: К.И. Сатпаев – «Звёздная личность эпохи». «Звёздная тема» так или иначе пронизывает сюжеты большинства очерков, в которых контекстуально выявляются не физические значения космического объекта, а образные, излучающие свет, предельно актуальные для характеристики «звёздной личности» К.И. Сатпаева определения. Слово «звёздный» в космическом смысле содержит потенциальные семы «свет», «сияние», что придаёт имени Сатпаева дополнительные коннотации, такие как «блеск», «яркость», употребимы в этом плане глаголы «светить», «гореть». При этом относительное прилагательное «звёздный» обретает качественные оттенки.

С.Б. Баишев, академик АН КазССР, в «Сатпаев К. Өнегелі өмір» сравнил К.И. Сатпаева с «настоящим светильником разума». Н.В. Ниретина, руководитель архива академика К.И. Сатпаева ИГН им. К. Сатпаева выразила в стихах это «звёздное» качество:

Благодарю тебя, век уходящий,
Уже за то, что здесь Сатпаев жил,
Мечтал, творил, горел звездой манящей,
Народу своему и Родине служил...

Задачи исследования – рассмотреть с точки зрения заявленной темы творческую личность К.И. Сатпаева как научный и культурный феномен в истории Казахстана и в истории мировой науки. Так, в стихотворении К. Салықова «Ғылымның Эверестей биік шыңы», посвященном выдающемуся учёному, в последних двух строках мы видим аналогичное метафорическое сравнение:

В науке создал свои Гималаи,
Став её самой высокой вершиной – Эверестом.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

Методы исследования – сравнительно-сопоставительный анализ текстов очерков со «звёздным сюжетом» и концептуальный анализ концептуальных метафор о личности ученого в контексте исследований новейшего времени. Отметим, что казахская земля дарила вдохновение деятелям культуры разных народов – А.С. Пушкину, Т. Шевченко, Ф.М. Достоевскому. Безусловно, считают современные исследователи, «восстановление истории казахстанско-сибирского периода жизни и творчества Ф.М. Достоевского имеет научную ценность, поскольку на этой земле произошло духовное возрождение величайшего писателя земли русской» (Матыжанов, Ананьева, 2021: 414). Предпринимаем попытку посредством анализа концептуальных метафор в структуре текста представить портретную характеристику К.И. Сатпаева на фоне его научных свершений: одни считают, что их семь, другие – десять, но главными признаются Большой Джекказган, Академия наук, Институт геологических наук.

Подобный научный подход органично сочетается со сложившимися методами культуроведческого, литературоведческого, концептуального и лингвостилистического анализов в аспекте когнитивизма. «Основным объектом изучения когнитивизма является человеческий разум, мышление и те ментальные процессы и состояния, которые с ним связаны. Концепт – одна из форм таких ментальных презентаций» (Володина, 2019:12).

Гипотезой является предположение, что через призму концептуальной метафоры «звёздная личность» глубже раскрывается многогранность личности К.И. Сатпаева.

Индивидуальность в портретном изображении ученого как «звёздной личности» становится его постоянной характеристикой и принимает символическое значение. Для этого в ходе сравнительного анализа концепта рассмотрены научные достижения К.И. Сатпаева, на основе которых научная элита единодушно признала К. Сатпаева яркой звездой мировой науки. Сопоставлены содержания очерков, статей, стихов в книге «Сатпаев К. Өнегелі өмір», в которых авторы напрямую репрезентируют ключевой концепт в тексте и в заголовках: «Қаныш – жұлдыз жарқылы» – К. Салықов, «Звёздная личность эпохи» – И.О. Омаров, «Звезда первой величины» – Е.А. Букетов, «Человек со звезды» – Е.Ф. Брусиловская, «...звёздные минуты» – Е.П. Славский, «Яркая звезда на небосклоне мировой науки» – У.А. Жолдасбеков, «Герой своего времени» – Е.Ф. Брусиловская, М. Саресеке «Семь великих свершений академика Сатпаева», за которые коллеги и ученики удостоили учёного столь блестящим символом.

Исследовательский вопрос содержит новизну, поскольку названные виды анализа художественного концепта используются в отношении конкретного научного деятеля с мировым именем. Гипотеза сводится к тому, что анализ метафор, «которыми мы живём», которые «по своей сути являются феноменами, обеспечивающими понимание» (George Lakoff and Mark Jonnson, 2004: 25), глубже раскрывают личностные качества К.И. Сатпаева: «звёздная личность», «звезда первой величины», «яркая звезда». Индивидуальность в портретном изображении ученого как «звёздной личности» становится его постоянной характеристикой и принимает символическое значение.

2.2 Материалы исследования

Составители книги «Сатпаев К. Өнегелі өмір» стремились, прежде всего, выбрать героя, так как успех книги во многом зависит от личности. Книга не должна потерять значимости и через много-много лет. Содержание книг данной серии включает художественно-документальные очерки и научные статьи. Портретный очерк разрабатывает определённый аспект концепции человека, раскрывает внутренний мир героя, становясь не простой биографической справкой, а литературным произведением. Очерк определяется как «небольшое литературное произведение, краткое описание жизненных событий (обычно социально значимых). Виды очерков: документальный, публицистический, бытовой» (Ожегов, 2010: 466).

В книге «Сатпаев К. Өнегелі өмір» – 60 очерков, из них 51 в разделе «Выдающийся сын казахского народа». После вступления следует «Краткий очерк о научной и общественно-государственной деятельности Каныша Имантаевича Сатпаева». В книге «Олжас Сулейменов. Өнегелі өмір» – 15 очерков, в их числе очерк С. Куттыкадама «Феномен Олжаса, или вихрь духа» в разделе «Поэт и эпоха» и 13 научных статей в разделе «Исследования о творчестве О. Сулейменова». В книге «Алтаев Ш. Өнегелі өмір» – 39 очерков в разделах «Избранные труды», «О личности» и 5 бытовых портретных очерков в разделе «Слово об отце и дедушке».

Очерки эмоционально и позитивно отражают действительность, в отличие от эссе, отражающего действительность эмоционально-нейтрально. Каждый из авторов

очерков, определив яркую деталь в образе героя, воссоздаёт внутренний мир человека, отображая личностное и типическое своеобразие черт характера, оригинальность мысли, сформировавших его индивидуальный образ.

Автор очерка «Звёздная личность эпохи» И.О. Омаров рассуждает о том, как трудно говорить о К.И. Сатпаеве в прошедшем времени и что «именно к таким людям, как Каныш Имантаевич, относится знаменитое изречение Абая: “Вечно жив тот, кто миру оставил бессмертное слово” и завершает очерк словами: “Каныш Имантаевич Сатпаев был звёздной личностью нации, общества и эпохи”».

В целом, в данной книге, посвященной выдающемуся геологу, учёному и крупному организатору науки, основателю республиканской геологической службы и Академии наук Казахской ССР, её первому президенту и первому союзному академику-казаху К.И. Сатпаеву, содержится немало восторженных воспоминаний его коллег, учеников, последователей и почитателей его таланта.

Этапы исследования направлены на то, чтобы понять, почему К. Сатпаев удостоился столь ярких концептуально-метафорических эпитетов. Для этого мы рассмотрим очерки, в которых авторы репрезентируют концептуальную метафору и называют научные заслуги учёного; сравним их содержание с ключевым текстом М. Сарсеке и установим соотношение заслуг учёного с великими свершениями, как их называет писатель-биограф.

Результаты исследования: все концептуальные метафоры, вынесенные в заголовок, в целом ярко высвечивают содержание портрета ученого, вызывая неподдельный интерес у читателя к образу человека, ставшего примером мужества и смелости, прошедшего немалые и непростые испытания своего времени.

Обзор литературы: среди новых фундаментальных работ по нашей теме следует назвать мировой научный бестселлер George Lakoff and Mark Jonnson “METAPHORS We Live By” – «Метафоры, которыми мы живём» (2004); монографию Jean-Marie Schaeffer “QU EST-CE QU UN GENRE LITETERAIRE?” – Ж.-М Шефера «Что такое литературный жанр?» (2010); монографию Н.В. Володиной «Концептосфера русской литературы», и в ней вторую главу «Персонажные концепты русской литературы – от литературного типа к концепту» (2019); в учебнике Р.П. Баканова «Жанры современной журналистики» – четвёртую главу «Художественно-публицистические жанры – эмоционально-позитивное отражение действительности: Очерк» (2023); в учебном пособии О.Н. Чарыкова «Основы теории языка и коммуникации» второй раздел «Основные сведения о современной коммуникации – восприятие человека человеком» (2012); в учебном пособии В.А. Масловой «Поэтический текст. Новые подходы и решения» первый раздел «Лингвокультурологическое введение в общую теорию человека и его характера» (2022).

3. Обсуждение

Современный читатель хронологически и культурно не так далеко удален от того контекста, в котором появился первый сборник воспоминаний коллег о К.И. Сатпаеве (1965). Вместе с тем восприятие сегодняшнего читателя «Сатпаев К. Өнегелі өмір»

(2016) и «Сәтбаев ұлағаты – Уроки Сатпаева» М. Сарсеке (2017) обогатается каждым новым «контекстом и жанровой рецепцией» (Jean-Marie Schaeffer, 2010: 140).

В связи с вышесказанным анализ результатов исследования данной работы и их обсуждение невозможны без учёта первоначального контекста в годы жизни Сатпаева.

Академик Е.А. Букетов в очерке «Звезда первой величины» рассуждает о том, что, когда в большом центре индустрии нашей республики, городе Жезказгане работает горно-металлургический комбинат им. К.И. Сатпаева с его известными во всём мире рудниками и медеплавильными заводами, легко представить себе тогдашние мечты молодого геолога. Мечты Сатпаева с конкретными убедительными технико-экономическими выкладками были изложены в первом обобщающем труде «Жезказганский район и его минеральные ресурсы», изданном в 1932 году. После первых лет геологических изысканий молодой учёный твёрдо и смело утверждал: «Жезказган представляет в потенции одну из богатейших мировых провинций меди, в пользу которой в будущем уступят пальму первенства большинство известных провинций Америки».

Это свершение М. Сарсеке относит к первому подвигу учёного, считая вклад академика К.И. Сатпаева в отечественную науку и экономику огромным. О великой его заслуге перед страной писал в 1965 году профессор геологии В.С. Коптев-Дворников: «Это выявление подлинной ценности Жезказганского рудного района, что, по существу, является подвигом всей жизни К.И. Сатпаева. Благодаря поискам геолога Сатпаева Улутая-Жезказганский регион с 40-х годов был признан одной из трёх уникальных медных мировых провинций, сюда пришла современная индустрия» (Букетов, 2016: 232-242).

Чётко сформулированная заслуга Сатпаева вдохновила Е.А. Букетова на образное высказывание в заключение очерка, что получило дальнейшее развитие в репрезентации концепта: созвездие и звезда первой величины. «Как блестящий метеор промелькнул над нивой востоковедения Чокан Чингисович Валиханов...», – писал академик Н.И. Веселовский о первом казахском учёном. У первого казахского академика К.И. Сатпаева и его соратников судьба оказалась счастливой. «Не блестящим метеором» пролетели они, а образовали устойчивое созвездие на небосводе казахской науки, и в этом созвездии К.И. Сатпаев явился звездой первой величины, свет от которой будет вечно отражаться в делах и творениях его последователей». Так образно определён путь казахских учёных – от метеора Ч. Валиханова к звезде К. Сатпаева.

По мнению Е.А. Букетова, Сатпаев, как геолог-практик, известный своими успешными изысканиями в Жезказгане, накопил столько фактов и столько размышлял над ними, что переход на работу в Институт геологических наук Казахского филиала Академии наук явился естественным продолжением его геологических поисков, но уже в плане большого научного обобщения.

М. Сарсеке считает, что созданный в 1941 году Институт геологических наук – это второе свершение Сатпаева. К.И. Сатпаев за короткий срок превратил его в подлинно

научный центр геологической мысли, в который через двадцать лет после его создания приезжали не только со всего Советского Союза, но и из разных стран мира за советами и новыми идеями. В этом состояла вторая заслуга Сатпаева. «Институт был своеобразным теоретическим штабом по руководству всеми геологическими экспедициями Казахстана и Средней Азии» (Сарсеке, 2016: 332).

В очерке «Звёздная личность эпохи» государственный деятель И.О. Омаров рассказывает, что не раз в беседах с ним Сатпаев делился мыслью, которая никогда не оставляла его, мыслью о путях создания интеллектуального научного центра республики – Академии наук. Именно тогда, в трудные годы войны, он подготавливал рождение Казахской академии, без которой трудно себе представить нашу Республику. «Мне кажется, мысль о создании Академии не оставляла его ни на один день. Человек вдумчивый, неторопливый, он делал всё для того, чтобы его мысли осуществились. Он говорил, что для Академии в республике нет ещё достаточной базы, но ведь база не возникает сама. Её нужно создать. Он считал, что пассивно ждать постепенного созревания объективных условий для создания Академии наук было бы неправильно» (Омаров, 2016: 184).

Говоря о третьем свершении, М. Сарсеке справедливо отмечает, что К.И. Сатпаев стал отцом, основателем и создателем Национальной Академии наук, хотя некоторые его современники пытались, порой, это оспорить, заявляя, что он был лишь первым президентом, а создателями Академии наук были Компартия и Советское правительство. По мнению автора книги, нельзя отрицать очевидного: именно благодаря энергии и кипучей организаторской деятельности К.И. Сатпаева был создан казахстанский научный центр. «Плодотворная работа коллективов научно-исследовательских институтов вскоре дала блестящие результаты – молодая Академия была признана одной из ведущих в Советском Союзе. Казахстанскими учёными были сделаны ряд выдающихся открытий, и в этих успехах опять же громадная заслуга неутомимого труженика и организатора К.И. Сатпаева – первого президента Академии».

И.О. Омаров вспоминает, как впервые встретил К.И. Сатпаева во время войны. Автор описывает первое знакомство, которое как раз относится к тому времени, когда, по инициативе К.И. Сатпаева, началась добыча марганца в Джездинском месторождении в Центральном Казахстане. Тогда в течение немногих месяцев рудник был введён в строй и стал давать продукцию. Об этом научном подвиге, как о четвёртом великом свершении ученого пишет его писатель-биограф М. Сарсеке, ссылаясь на ветерана Компартии и труда А. Адилова.

В своих воспоминаниях Ахмет Адилов, работавший в годы войны заведующим сектором металлургии ЦК КП(б) Казахстана, рассказывает, как в начале 1942 года была получена шифрованная телеграмма за подписью И. Сталина, обязывающая геологов срочно найти месторождение марганца для выпуска броневой стали. «В тот же день в Дом правительства пригласили всех геологов и учёных, находившихся в Алматы, и дали срочное задание – к утру следующего дня прийти с готовыми

предложениями. Каково же было удивление собравшихся специалистов, молчаливо сидевших в зале, когда с места поднялся их коллега К.И. Сатпаев и заявил, что нужная для фронта ферромарганцевая руда в достаточном количестве имеется в местечке Жезды, на расстоянии 45 километров от станции Жезказган».

Размышляя о научном даре К.И. Сатпаева, Е.А. Букетов, по существу, говорит о его жизненном предназначении, которое выражалось в исполнении им особой миссии, поскольку он намного раньше других, яснее и шире видел проблему в целом и хотел разрешить, например, глобальный вопрос снабжения водой рудников, заводов, промышленных объектов, городов и многочисленных населённых пунктов Центрального Казахстана. По заданию Сатпаева, Институт энергетики АН КазССР приступил к разработке идеи доставки иртышской воды в Караганду после войны. Осенью 1958 года проект канала был одобрен и правительством Казахстана. «Однако у проекта были ярые противники не только в Казахстане, но и в Москве. Для Сатпаева пробил решающий час. Чтобы увидеть свою мечту осуществлённой, он во что бы ни стало добился включения строительства канала в новый план» (Букетов, 2016:243).

Пятое свершение – миссия истинного сына родной земли, также по мнению М. Сарсеке, состоит в исполнении вековой мечты казахского народа оживительной влаги в знойной Сарыарке. Проложенный в соответствии с замыслом К.И. Сатпаева канал «Иртыш – Караганда» дал жизнь комбинатам-гигантам, большим и малым городам, десяткам населённых пунктов и позволил намного увеличить энергетическую мощь обширного края. «Более десяти лет продолжалось строительство этого грандиозного объекта. 5 декабря 1967 года в 16 часов 20 минут гигантские насосы начали подачу воды в готовое русло первой очереди канала, через шесть суток она дошла до Экибастуза, и с этой минуты все проблемы с водой были сняты. Предсказания учёного сбылись, мечта воплотилась в жизнь. Жаль, конечно, что Каныш Имантаевич не дожил до этих радостных дней. Дальновидный и прозорливый учёный К.И. Сатпаев, добиваясь строительства канала словно предугадывал будущее».

Самому К.И. Сатпаеву принадлежит поэтическая метафора «Спящая красавица». Так он назвал полуостров Мангыстау, реально и образно предсказывая подземные богатства края, который предстояло разбудить. Исходя из этой замечательной поэтической фразы, впоследствии писатель А. Кекилбаев написал художественное произведение. М. Сарсеке создал эссе «Через тернии – воспоминания о путях-дорогах к Сатпаеву» (Сарсеке, 2017: 246). В основу заглавия эссе положен фразеологизм: «Через тернии к звёздам».

Отмечая шестое свершение, М. Сарсеке пишет о предсказании учёным несметных подземных богатств на полуострове Мангыстау, цитируя С. Мукашева, автора книги «Мысленно оглядывая прожитое». С. Мукашев работал в те годы первым секретарём Мангышлакского обкома Компартии Казахстана. В его книге приводятся и рассуждения Е.П. Славского – трижды Героя Социалистического труда, министра машиностроения СССР: «Предвидение Каныша Имантаевича несколько не связано с наитием или волшебством, оно было строго научным и основывалось на

действительных фактах геологической разведки. Он лучше других понимал тайны земных недр». Документы свидетельствуют, что ещё в 1949 академик Сатпаев, руководя выездной научной сессией АН КазССР, проходившей в нынешнем Атырау, обратил внимание участников форума на возможные громадные запасы топлива на полуострове Мангыстау. Сатпаевым многое делалось, чтобы там начала действовать железная дорога, промышленные объекты. «Самая высшая награда – это любовь и признание народа, а этим Бог не обидел моего друга Каныша Имантевича, я уверен, что имя его и дела бессмертны. Жаль только, не увижу я этих звёздных минут!» (Славский, 2016:169).

Е.А. Букетов в начале очерка приводит слова соратника Сатпаева академика Д.В. Наливкина: «Каныш Имантаевич был человеком широких, разносторонних интересов. Его увлекала вся природа во всём многообразии, со всеми её загадками... Каныша Имантаевича можно представить только в одной роли – главы науки, и он был настоящим главой науки. Какую бы работу он не начинал, каков бы ни был её объём, он неизменно становился её бесспорным руководителем, и сама ценность работы возрастала». Далее автор говорит словами академика Д.И. Щербакова о том, что выдающаяся роль К.И. Сатпаева выразилась в понимании необходимости привлечения всех ветвей геологической науки, а также геофизики и геохимии для составления прогнозных карт. Отмечая неоценимый вклад К. Сатпаева в развитие металлогенической науки, Д. Щербаков видел его заслугу в сведении синтеза методов, применяемых во всех геологических науках, с единой задачей – предсказать распространение и сосредоточение полезных ископаемых в том или ином районе путём составления прогнозных карт.

Седьмое свершение, по мысли М. Сарсеке, как и все другие, характеризует Сатпаева как историческую личность, поскольку оно положило начало развитию металлогенической науки в Казахстане. Эту новую отрасль в геологии до него разрабатывали многие видные советские и зарубежные учёные. Благодаря их исследованиям металлогения к шестидесятым годам стала доминирующей в учениях и разработках геологических школ и научных институтов. Заслуга К.И. Сатпаева заключалась в том, что, продолжая и углубляя исследования предшественников, он разработал и обосновал свою методологию, на основе применения которой и добился поразительных практических результатов.

Сам К.И. Сатпаев писал: «У нас в Казахстане ведущим направлением развития геологической науки стала металлогения. Все остальные направления геологической науки развиваются в гармоническом единстве с металлогенией и для металлогении».

Под его руководством разработаны и подготовлены «Прогнозные карты Центрального Казахстана», которые оказались лучше и достовернее, чем карты, составленные для этого же региона ленинградскими учёными. За их создание группа казахстанских учёных-геологов во главе с академиком К.И. Сатпаевым в 1958 году получила Ленинскую премию. По сей день сатпаевские карты по точности прогнозируемых месторождений остаются непревзойдёнными.

Таким образом, следуя от рассмотрения нескольких очерков к содержанию ключевого очерка, мы рассмотрели семь научных свершений и заслуг учёного, внёсшего выдающийся вклад в развитие казахстанской науки и экономики. М. Сарсеке, завершая очерк, называет Сатпаева великим и одновременно простым, доступным и скромным человеком, и приводит знаменитую его фразу: «Мой народ выше меня», которая стала ключевой концептуальной константой в культуре казахского народа.

Сходную характеристику человеческих качеств Сатпаева подчёркивает и И.О. Омаров, вспоминая его слова, сказанные также в метафорической притчевой форме: «Как-то я заметил ему, что он порой чересчур доверчив к людям. Он тут же ответил на мою реплику: «Илеке (*он имел обыкновение всех людей любого возраста и ранга именовать в уважительной форме*), на свете живут не одни только орлы, но и множество других птиц, пусть менее сильных, но одинаково нужных!». Сатпаев, будучи скромным человеком, отличался замечательными качествами не только большого учёного, но и прирождённого общественного деятеля, в общении с людьми он заражал их своим оптимизмом, удивлял всех своей наблюдательностью тонкого психолога. «Характеризуя того или иного человека, он отметал всё второстепенное, мелкое, случайное». К Сатпаеву вполне применим тезис исследователя основ теории коммуникации: «Существуют особые психологические механизмы, которыми люди пользуются, когда составляют впечатление друг о друге, воспринимают друг друга в процессе общения и вообще – социального воздействия» (Чарыков, 2012:243).

Репрезентацией ключевого концепта в названии очерка академика У.А. Джолдасбекова «*Яркая звезда на небосклоне мировой науки*» послужило высказывание академика МГУ И.И. Артоболевского (признанного учеными всего мира главой теории механизмов и машин): «Сатпаев поистине является *яркой звездой на небосклоне мировой науки*». Далее У.А. Джолдасбеков повторил высказанную им на страницах СМИ мысль о том, что, «если в 10 веке весь мир признал нашего великого соотечественника Абу Насра аль-Фараби вторым после Аристотеля учёным мировой науки, то сегодня с гордостью мы называем Каныша Имантаевича Сатпаева вторым аль-Фараби» (Джолдасбеков, 2016:310).

Данное высказывание вычерчивает ещё один образный путь казахских учёных: от аль-Фараби, как второго учителя после Аристотеля, до второго аль-Фараби.

В заключение очерка И.О. Омаров, автор ключевого концепта, обращается к книге «*Звёздные часы человечества*», в которой Стефан Цвейг писал о некоторых моментах истории, о людях и событиях, которые так или иначе повлияли на последующий ход истории. Мы разделяем точку зрения современных исследователей на то, что «анализ художественного текста – это самый ответственный этап в работе над литературным произведением» (Сабыржанова М.С., Ананьева С.В., 2024:181). «Знаю, не все аналогии верны. Но мне, повторяя Цвейга, хочется сказать: Каныш Имантаевич Сатпаев был *звёздной личностью* нации, общества и эпохи. Если окинуть мысленным взором всю прошлую историю Средней Азии и перечислить личности *светил науки*, то можно было бы начертить прямую: Мухаммед-аль-Фараби – Авиценна – Улугбек – Чокан Валиханов – Каныш Сатпаев (Омаров, 2016: 188).

4. Результаты исследования

В статье изучен выдающийся вклад академика К.И. Сатпаева в развитие казахстанской науки и экономики. Рассматриваются его семь значительных научных свершений. Первое – это его работа в Жезказгане, где он предсказал богатые медные месторождения, ставшие основой для мирового признания региона. Второе свершение связано с созданием Института геологических наук, который под его руководством стал ведущим научным центром. Третье – основание Казахской академии наук, что было важнейшей вехой в научной жизни страны.

Четвёртое свершение включает его вклад в разработку Джебдинского месторождения марганца, необходимого для броневой стали во времена войны. Пятое – это реализация проекта канала «Иртыш – Караганда», который обеспечил водой промышленные объекты и города. Шестое свершение связано с его предсказаниями о богатствах полуострова Мангистау, что привело к открытию крупных энергетических ресурсов. Седьмое свершение относится к развитию металлогенической науки в Казахстане, где К. Сатпаев разработал методы прогнозирования месторождений полезных ископаемых. К.И. Сатпаев был не только великим учёным, но и человеком с выдающимися человеческими качествами, проявляя оптимизм и наблюдательность в общении.

5. Заключение

Цели исследования, связанные с системой аргументаций тезиса – концептуального высказывания: «К.И. Сатпаев – «Звёздная личность эпохи» и рассмотрение природы очерка как художественно-публицистического жанра вполне достигнуты. Очерк, будучи и документально-научным осмыслением реальности, и эстетическим освоением мира, расширяет свои жанровые функции за счет того, что автор художественно воплощает в слове реальные исторические лица и события, составляя о них мнение на основании системного исследования объекта. При нашем подходе, когда мы сравнили взгляды разных авторов на исследуемый объект и выявили роль концептуальной метафоры в их текстах, суждения достигнуты путём анализа содержания текстов, а заключение и положительные выводы являются логическим его завершением, поскольку очерк призван отражать действительность в эмоционально-позитивном плане.

12 апреля – день рождения К.И. Сатпаева, удивительного человека, которому суждено было стать знаковой фигурой в истории своей страны. Первый геолог-казах, открывший огромные запасы меди Джебказгана и марганца Жезды, организатор и первый президент Академии наук Казахстана, первый академик наук СССР из республик советского Востока. Не случайно на исходе XX столетия К. Сатпаев был назван «Человеком века» – «Человеком *со звезды*» (Брусиловская, 2016: 370).

Литература:

1. Баишев С.Б. Ценитель и друг общественных наук // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 203-208.

2. Баканов Р.П., Егорова Л.Г., Сабирова Л.Р., Туманов Д.В. Жанры современной журналистики. – Москва: ФЛИНТА, 2023. – 328 с.
3. Брусиловская Е.Ф. Герой своего времени // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 369-381.
4. Бубер М. Проблема человека. – Киев, 1998.
5. Букетов Е.А. Звезда первой величины // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 240-246.
6. Володина Н.В. Концептосфера русской литературы. – М.: ФЛИНТА, 2019. – 204 с.
7. George Lakoff and Mark Jonnson. METAPHORS We Live By – The University of Chicago Press – Chicago and London // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. Пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
8. Жолдасбеков У.А. Яркая звезда на небосклоне мировой науки // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 308-310.
9. Jean-Marie Schaeffer “QU EST-CE QU UN GENRE LITETERAIRE?” – Ж.-М Шефер «Что такое литературный жанр? Пер. с фр. – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 192 с.
10. Маслова В.А. Поэтический текст. Новые подходы и решения: учебное пособие. – М.: ФЛИНТА, 2023. – 320 с.
11. Матыжанов К.С., Ананьева С.В. Достоевский в Казахстане: история изучения, итоги, перспективы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Литературоведение. Журналистика. – 2021. – 26 (3). – С. 414-423. DOI: 10.22363/2312-9220-2021-26-3
12. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ООО «А ТЕМП», 2020 – 896 с.
13. Омаров О.И. Звёздная личность эпохи // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 183-189.
14. Сабыржанова М.С., Ананьева С.В. Анализ интермедиальной поэтики прозы как средство совершенствования литературоведческих компетенций студентов // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2024. – 194 (2). – С.177-186. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph017
15. Сарсеке М. Семь великих свершений академика Сатпаева // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 327-338.
16. Сарсеке М. Сәтбаев ұлағаты – Уроки Сатпаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 461 с.
17. Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 441 с.
18. Славский Е.П. Он лучше других понимал тайны земных недр // Сатпаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 441 с. – С. 308-310.
19. Чарыкова О.Н., Попова З.Д., Стернин И.А. Основы теории языка и коммуникация: Учебное пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 312 с.

References:

1. Baisev S.B. (2016) Connoisseur and Friend of Social Sciences. Satpayev K. A Life of Virtue. Almaty Kazakh University. – P. 203-208 (in Russ)
2. Bakanov R.P., Egorova L.G., Sabirova L.R., Tumanaov D.V. (2023) Genres of Modern Journalism: Textbook. Moscow FLINTA. – 328 p. (in Russ)
3. Brusilovskaya E.F. (2016) A Hero of His Time. Satpayev K. A Life of Virtue. Almaty Kazakh University. – P. 369-381 (in Russian), (In Kaz)
4. Buber M. (1998) The problem of Man. – Kyiv (in Russ)
5. Buketov E.A. (2016) A Star of the First Magnitude. Satpayev K. A Life of Virtue. Almaty Kazakh University. – P. 240-246. (in Russ)
6. Volodina N.V. (2019) The Concept Sphere of Russian Literature. Monograph. Moscow FLINTA. 204 p. (in Russ)
7. George Lakoff and Mark Jonnson. (2004) METAPHORS We Live By The University of Chicago Press Chicago and London Lakoff J., Johnson M. Metaphors we live by: Trans. from English M. Unified URSS. – 256 p. (in Russ)

8. Zholdasbekov U.A. (2016) A bright star in the sky of world science. Satpayev K. Onegeli omir. – Almaty Kazakh University. 441 p. – P. 308-310 (in Russ), (in Kaz)
9. Jean-Marie Schaeffer (2010) “QU EST-CE QU UN GENRE LITERAIRE?” J.M. Schaefer “What is a literary genre? – Translated from French. – M.: Unified URSS. – 192 p. (in Russ)
10. Maslova V.A. (2023) New approaches and solutions: a tutorial. Moscow FLINTA. – 320 p. (in Russian)
11. Matyzhanov K. Ananyeva S.V. (2021). Dostoevsky in Kazakhstan: History of Study, Results, Prospects. RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism. 26(3). – P.414-423 DOI: 10.22363/2312-9220-2021-26-3 (in Russ)
12. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. (2020) Explanatory dictionary of the Russian language. – M.: OOO A TEMP. – 896 p. (in Russ)
13. Omarov O.I. (2016) The star personality of the epoch. Satpayev K. Onegeli omir. – Almaty: Kazakh University. – P.183-189 (in Russ), (In Kaz)
14. Sabyrzhanova M.S., Ananyeva S.V. (2024). Analysis of Intermedial Poetics of Prose as a Means of Improving Students’ Literary Competencies. 194 (2). – P.177-186. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph017
15. Sarseke M. (2016) Seven great achievements of academician Satpayev. Satpayev K. Onegeli omir. – Almaty Kazakh University. – P. 327-338 (in Russ), (in Kaz)
16. Sarsek M. (2017) Satpayev’s lessons. – Almaty: Kazakh University. – 461 p. (in Kaz), (in Russ)
17. Satpayev K. (2016) Wonderful life. – Almaty: Kazakh University. – 441 p. (in Russ), (in Kaz)
18. Slavsky E.P. (2016) He understood the secrets of the earth’s bowels better than others. Satpayev K. Onegeli omir. – Almaty Kazakh University. – 441 p. – P. 308-310 (in Russ), (in Kaz)
19. Charykov O.N., Popova Z.D., Sternin I.A. (2012) Fundamentals of language theory and communication: A textbook M. FLINT: Nauka. – 312 p. (in Russ)

О.А. Арукенова

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: arukenova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1402-8501

ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ ДИСКУРС В ДЕБЮТНОМ РОМАНЕ МИХАИЛА ЗЕМСКОВА «ПЕРИГЕЙ»

Аннотация. Поиск идентичности у русских писателей Казахстана связан с обретением национальными республиками независимости. В Советское время писатели любой национальной республики, пишущие на русском, относились априори в «великой» русской литературе и имели все привилегии русского писателя. Например, Чингиз Айтматов и Олжас Сулейменов, как и многие другие национальные поэты и прозаики, значились как «русские» писатели. После обретения независимости писатели казахской национальности, пишущие на русском языке, отказались от роли «русского» писателя, несмотря на то, что в России их до сих пор продолжают называть русскими. В первые годы независимости казахстанская творческая элита, отличающаяся толерантностью, стала делить писателей по языку их произведений: казахоязычная и русскоязычная. Дебютный роман Земскова «Перигей» был опубликован в 2007 году в России в журнале «Дружба народов» а в 2008 году в серии «Молодая литература России» вышла книга, хотя автор является гражданином Казахстана. Несомненно, поиск идентичности проявляется в дебютных текстах бессознательно. Например, постколониальный аспект в дебютном романе казахстанского прозаика Михаила Земскова связан с выходом из привычных рамок и стереотипов. И мы понимаем, что это метафора выхода из Советского Союза. Не зря автор противопоставляет СССР и Россию. Цель нашей статьи заключается в выявлении постколониального дискурса в дебютном тексте М. Земскова «Перигей». Задачи исследования включают анализ поэтики дебютного текста в русле новейших филологических технологий – психоаналитического литературоведения, интертекстуальных исследований. А также анализ семантики дебютного текста с точки зрения советского колониализма и постколониального дискурса. В связи с поставленными задачами основными методами анализа являются: историко-литературный, структурно-семантический, интертекстуальный, а также методы психоаналитического литературоведения. Актуальность данной статьи в том, что роман впервые рассматривается с точки зрения постколониального дискурса.

Благодарности: Исследование выполнено в рамках грантового финансирования КН МНВО РК по проекту AP14872064 «Казахская литература в международных контекстах: постнеклассическая эпистемология и плюриверсальность».

Ключевые слова: дебютный текст, бессознательное, Эдипов комплекс, инициация, идентичность.

О.А. Арукенова

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: arukenova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1402-8501

Михаил Земсковтың «Перигей» романындағы постотаршылдық дискурс

Аңдатпа. Қазақстандағы орыс жазушыларының сәйкестік ізденістері ұлттық республикалардың тәуелсіздік алуымен байланысты. Кеңес дәуірінде орыс тілінде жазатын кез келген ұлттық

республиканың жазушысы «ұлы» орыс әдебиетінің өкілі болып саналды және орыс жазушысының барлық артықшылықтарына ие болды. Мысалы, Шыңғыс Айтматов пен Олжас Сүлейменов басқа да көптеген орыс тілді ақындар мен прозаиктермен қатар «орыс» жазушыларының тізіміне енді. Тәуелсіздік алғаннан кейін орыс тілінде жазатын Қазақстанның жазушылары Ресейде әлі күнге дейін «орыс» деп аталып келе жатқанына қарамастан, «орыс жазушысы» рөлінен бас тартты. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында төзімділікпен ерекшеленген Қазақстандық ғылыми элитасы қаламгерлерді шығармаларының тіліне қарай: қазақтілді немесе орыстілді деп бөле бастады. Земсковтың «Перигей» атты дебюттік романы 2007 жылы Ресейде «Дружба народов» журналында жарық көрді, ал 2008 жылы, авторы Қазақстан азаматы болса да «Ресейдің жас әдебиеті» сериясында кітап болып шықты. Дебюттік мәтіндерде сәйкестік ізденістер бейсаналық түрде көрініс беретіні сөзсіз. Мысалы, қазақстандық прозашысы Михаил Земсковтың дебюттік романындағы постотаршылдық аспект Кеңес Одағының құлдырауы метафорасы деп түсінеміз. Бұл тұрғыда автордың КСРО мен Ресейді қарсы қоюы текке емес. Мақаланың мақсаты – М.Земсковтың «Перигей» дебюттік мәтініндегі постколониалдық дискурсты анықтау. Зерттеудің міндеттеріне дебюттік мәтіннің поэтикасын соңғы филологиялық технологиялар – психоаналитикалық әдебиеттану, мәтінаралық зерттеулерге сәйкес талдау кіреді. Сондай-ақ дебюттік мәтіннің семантикасын кеңестік отаршылдық және постотаршылдық дискурс тұрғысынан талдау. Алға қойылған міндеттерге байланысты талдаудың негізгі әдістері: тарихи-әдеби, құрылымдық-семантикалық, мәтінаралық, сонымен қатар психоаналитикалық әдебиеттану әдістері. Бұл мақаланың өзектілігі – романның алғаш рет отаршылдықтан кейінгі дискурс тұрғысынан қарастырылуы.

Алғыс: Зерттеу ҚР ҒЖБМ Білім және ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы аясында AR14872064 «Халықаралық контекстегі қазақ әдебиеті: постклассикалық емес гносеология және плюриверсалдылық» жобасы бойынша жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: Дебюттік мәтін, бейсаналылық, Эдип кешені, инициация, сәйкестік.

O.A. Arukenova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: arukenova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1402-8501

Post-colonial discourse in the Mikhail Zemskov's debut novel "Perigee"

Abstract. The search for identity of Russian writers in Kazakhstan is connected with the independence of the national republics. In Soviet times, writers of any national republic writing in Russian were a priori included in the "great" Russian literature and had all the privileges of a Russian writer. For example, Chingiz Aitmatov and Olzhas Suleimenov, as well as many other national poets and prose writers, were listed as "Russian" writers. After independence, writers of Kazakh nationality writing in the Russian language gave up the role of "Russian" writer, despite the fact that in Russia they still continue to be called Russian. In the first years of independence Kazakhstan's creative elite, characterized by tolerance, began to divide writers according to the language of their works: Kazakh-speaking and Russian-speaking. Zemskov's debut novel Perigee was published in 2007 in Russia in the journal Friendship of Peoples, and in 2008 a book was published in the series Young Literature of Russia, although the author is a citizen of Kazakhstan and there is nothing exotic "Kazakh" in his work. Undoubtedly, the search for identity manifests itself unconsciously in debut texts. For example, the postcolonial aspect in the debut novel by Kazakhstani novelist Mikhail Zemskov is connected with the exit from the usual frameworks and stereotypes, and we understand that this is a metaphor of the exit from the Soviet Union, it is not for nothing that the author contrasts the USSR and Russia. The aim of our article is to identify the postcolonial discourse in M. Zemskov's debut text "Perigee". The objectives of the study include analyzing the poetics of the opening text in the context of the latest philological technologies - psychoanalytical literary studies, intertextual studies. And also to analyze the semantics of the opening text in terms of Soviet colonialism and postcolonial discourse. In connection with the set tasks, the main methods of analysis are: historical-literary, structural-semantic, intertextual, as well as methods of psychoanalytical

literary studies. The relevance of this article is that the novel is first considered from the perspective of postcolonial discourse.

Acknowledgements: The research was carried out within the framework of the grant funding of CS MSHE RK under the project AR14872064 "Kazakh literature in international contexts: post non-classical epistemology and pluriversality".

Keywords: Debut text, unconscious, Oedipus complex, initiation, identity.

1. Введение

Несомненно, поиск идентичности проявляется в дебютных текстах бессознательно. Например, постколониальный аспект в дебютном романе казахстанского прозаика М. Земскова связан с выходом из привычных рамок и стереотипов, и мы понимаем, что это метафора выхода из Советского Союза, не случайно автор противопоставляет СССР и Россию. Русская литература, по мнению современных литературоведов, привлекает внимание исследователей многих стран мира. Русская литература Казахстана «исследуется как часть общелитературного процесса мультикультурной среды республики и в то же время самостоятельный творческий феномен, оказывающий существенное воздействие на духовную атмосферу Казахстана» (Ананьева, 2010: 24). Важна проблема идентичности: «Что такое русская литература Израиля, Германии, США, Украины?» (Ананьева, 2010: 24).

Названием романа Михаил Земсков задает границы своего повествования. Перигей – это ближайшая точка околоземной орбиты небесного тела, обычно Луны или искусственного спутника. Автор намерен вывести главного героя романа из привычных рамок и стереотипов, а как автор – выйти за границы одного социума и страны, на международный уровень – в писательский космос. Соглашаясь с амбициями автора, события в романе происходят в разных странах: в России, в Казахстане, на Кубе, в Мексике и Соединенных Штатах Америки. Но, как отмечал М. Бахтин, в литературе ведущим началом в хронотопе является не пространство, а время (Бахтин, 1975: 5). Действительно, схожесть и различие прошлого с настоящим (СССР и Россия) представляет собой основной конфликт романа.

«Я понял, почему был русским, – во мне, как и в России, было очень мало любви – простой обычной любви, не обремененной разумом, инстинктами, делами, тщеславием, гордостью, потерял эту любовь – теперь даже не знаю, когда – в юности, в молодости, в тюрьме... Потерял, оставшись в той точке перигея – вечно стремясь домой, к Земле, не имея не единого шанса вернуться», – рассуждает главный герой Земскова, которого также, как и автора, зовут Михаил (Земсков, 2008: 13). Фамилия у него Иванов, тем самым автор еще раз подчеркивает свою русскую природу, и мы понимаем, что речь идет о поиске идентичности. На первый взгляд, путешествия главного героя по разным странам и пластам времени образуют и сюжетную линию романа, но вскоре мы замечаем, что автор-герой нигде не чувствует себя дома, в безопасности. Он постоянно преследуем, не всегда понятно, кем или чем, и мы, как читатели, погружаемся в паранойю автора/героя.

Французский писатель, переводчик и литературовед Ж. Польти в работе «36 драматических ситуаций» среди прочих выделяет сюжет преследования. К такому

сюжету он относит, например, «Преступление и наказание» Ф.М. Достоевского. Это сюжет, когда герой либо ловит кого-то, либо сам скрывается от погони (Владимиров, 2007). Главный герой Земскова постоянно скрывается, поэтому сюжет романа можно смело отнести к преследованию. Главный герой находится нелегально на своей родине, в России, имея фамилию Иванов, но называет себя Мигелем.

Таким образом автор-герой пытается осмыслить свою постсоветскую идентичность совершая, как герой Гомера, долгое путешествие.

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы исследования

Основными методами исследования стали историко-литературный, историко-типологический, сравнительно-типологический, структурно-семантический, интертекстуальный, а также методы психоаналитического литературоведения.

2.2 Материалы

К материалам исследования наряду с дебютным романом М. Земскова относятся: дебютная повесть Юрия Серебрянского «DESTINATION. Дорожная пастораль», дебютный роман Владимира Набокова «Машенька», дебютный роман Андрея Битова «Пушкинский дом».

3. Обсуждение

В романе Земскова прослеживается параллель с творчеством Ф.М. Достоевского и состоит она в христианском поиске любви. Как писал А.И. Осипов, «Достоевский изумительно переложил начало и основу евангельского учения о спасении – “Блаженны нищие духом, яко тех есть Царство Небесное” – на язык современности, “потому что ни единый из сих сам не считал себя достойным сего”. Только на этой незыблемой основе “нищеты духа” возможно достижение и цели христианской – любви. Это любовь как сила исцеляющая, возрождающая и проповедуется Достоевским во всех, можно сказать, произведениях, к ней зовет людей» (Осипов, 1998). Продолжая традицию классика, главный герой Земскова тоже ищет в себе христианскую любовь. Как писал З. Фрейд в статье «Достоевский и отцеубийство»: «Достоевский упустил возможность стать учителем и освободителем человечества и присоединился к тюремщикам; культура будущего немногим будет ему обязана. В этом, по всей вероятности, проявился его невроз, из-за которого он и был осужден на такую неудачу. По мощи постижения и силе любви к людям ему был открыт другой, апостольский путь служения» (Фрейд, 2009).

Михаил – имя архистратига (главнокомандующего), который выступает в христианстве главой святого воинства ангелов. Цель главного героя – найти любовь, которую растерял и он сам, и вся Россия вместе с ним. Амбициозный автор-герой ассоциирует себя с архангелом Михаилом, а свою судьбу – с судьбой России. В эпилоге романа мы находим описание: «Ангел, освободившийся из неволи, но не обретший свободы» (Земсков, 2008: 182). Как мы понимаем, борьба за веру бесперспективна, здесь нет победителей, а смысл ее заключается в самой борьбе, выражающейся в вере, что и пытается нам донести автор-герой.

В главной сцене завязки романа, у полуразрушенной церкви, Михаил целует кирпичную стену, приникает к ней всем телом, тем самым принимая свой жертвенный, православный путь. Ведь его жизнь тоже частично разрушена, как и церковь, но он тем не менее не отказывается от нее. Катарсис у главного героя Земскова имеет мазохистский характер. Он терпел мытарства за пределами родины, но возвращается, чтобы принять главный урок, главный удар, отмучиться до конца. «Моя ДНК не приучена к маленьким атомам, маленьким радостям и горестям. Русскому человеку требуются размеры побольше. Во всем – и в счастье, и в печали. Возможно, это одна из причин, почему у российского человека – и у общества в вообще – небывало завышен болевой порог» (Земсков, 2008: 165). Автор вроде бы пишет о счастье и печали, но получается у него писать лишь о печали, в которой и заключается русское/православное счастье. Радости в романе мало, зато есть много горестей. Есть клоуны, которые развлекают людей в метро злыми шутками. Шутками с обратным эффектом, обнажающими внутренне зло и приумножающими ненависть вместо радости и веселья.

Как мы отмечали выше, нравственный мазохизм в русской культуре связан с православием, на протяжении пяти столетий основанном на «идеологии страданий». Если психология считает мазохизм болезнью, то христианская религия с самого начала считала его лечением. Средневековая церковь видела в таинстве наказания часть своей основной функции «исцеления и спасения души». Для священников того времени, что, впрочем, не изменилось по сути, наказание и покаяние грешников было средством спасения души.

Ключевыми глаголами, подходящими к существительному «страдания» являются следующие: терпеть, выдерживать, переживать, переносить и выносить. Православные священники часто используют эти слова в разговорах со своими прихожанами, советуя им со смирением нести свою ношу, бремя. Таким образом, смирение, страдание и послушание являются высшими добродетелями православия и христианской морали. Михаил Земсков подтверждает важность этих добродетелей, под них у российского человека и общества «завышен болевой порог», – пишет он (Земсков, 2008: 165).

Продолжая традиции русских классиков, автор-герой рассуждает о духовном поиске через страдания. Он словно еще раз напоминает, что русская душа находит гармонию только через боль. Основной претензией автора-героя к себе, а через себя ко всей России, является «грех малости нашей любви» (Земсков, 2008: 164). Он даже хочет в отчаянии «себя противопоставить бесконечной боли и страданию этой страны».

Встреча главного героя романа Михаила с монахом Григорием в полуразрушенной церкви начинает православную линию повествования. За динамичным, богатым на события, кинематографично атмосферным сюжетом романа основной линией все же проглядывает поиск смысла жизни, христианских ценностей, самоидентификации. Поиск автора-героя во многом обусловлен его отношениями с родителями/родиной, его детскими травмами.

Диалог с монахом Григорием из Можайска вводит нас и главного героя в православный мир России. «Длинные с проседью волосы, борода, недружелюбный взгляд. В руке он держал лопату с непомерно длинным черенком» (Земсков, 2008: 9). Когда монах представляется Григорием, на ум Михаилу приходит Григорий Распутин. Словно подслушав его мысли, монах уточняет, что фамилия у него не Распутин. И мы понимаем, что внутренний конфликт главного героя связан с предательством. Главный герой Земскова наблюдает, как Григорий роет могилу для своей матери. Эта довольно многозначная сцена для героя, поскольку его мать умерла в его отсутствие, за что он винит себя. При этом оказывается, что в его отсутствие умерла не только мать, но и Россия. Когда Михаил спрашивает у Григория, почему тот хоронит мать в полуразрушенной церкви, то Григорий отвечает: «А где же еще? А где ей спрятаться, чтобы с Богом наедине остаться? Крыша обвалилась, небо прямо над головой – лучше не придумаешь» (Земсков, 2008: 11). Затем Григорий рассказывает, что Можайский монастырь закрывают, потому что он новым властям не нравится. Но как бы не расспрашивал его Михаил о причинах, Григорий ни словом не обмолвился о власти. Это проявление готовности подчиниться и страдать, в который раз пройти мученья за веру. Михаил помогает Григорию похоронить мать, опосредовано участвуя в похоронах своей матери/родины и символически помогая сохранить ее, соединив с Богом, проявляя к ней сакральную любовь. Через ритуал погребения главный герой Земскова приобщается к похоронам своей матери, которые он пропустил.

Главный герой Земскова познает любовь к родине через ритуал погребения, а проводником становится православный монах. Позже Михаил посетит могилу своей матери на мусульманском кладбище. При этом автор-герой отмечает, что мама его значилась по документам русской, но завещала похоронить себя на мусульманском кладбище назло отцу. Принятие и одновременное непринятие своей матери-родины выявляет один из основных конфликтов личности главного героя. Этот конфликт не имеет разрешения. Как писал Ж.-Ф. Лиотар, в основе постмодернизма лежит специфическая парадигмальная установка на восприятие мира в качестве хаоса (Лиотар, 2013). У Михаила Земскова такая установка закономерна, поскольку попытка упорядочить внутренний мир через православие выводит главного героя на желанную космическую орбиту: «Лучшая жизнь для меня – не в правильности форм зеркальных витрин и гарантированном сытном ужине в уютном ресторане. Для меня не существует “лучшей жизни”, ни где-то, ни здесь. Есть только сама жизнь, одна, обыкновенная» (Земсков, 2008: 181).

Мотив предательства связан у главного героя с родителями, где отец – предатель, а мама – жертва. Чувство вины перед матерью заставляет Михаила также чувствовать себя предателем. Не зря он вспоминает про маму через ассоциацию с Казахстаном, ведь мама главного героя наполовину казашка. Отец бросает свою семью, когда главному герою романа 11 лет. Он уходит от матери к Алене. Алена – имя из народных сказок и русского фольклора. В то же время происходит еще одно событие исторического характера: предательство более мощного суперэго – Советского

Союза. Вместо родной мамы, которая символизирует мирную жизнь и счастливое детство, он получает в возрасте взросления Алену, новую Россию, которая разрушает его систему ценностей. Теперь, в зрелом возрасте, единственное, что может соединить главного героя со своей исторической родиной, со своим отцом – это духовные ценности, православная Россия.

В связи с Аленой главный герой Земскова вспоминает про шоколад. И не зря, поскольку запрет на шоколад он сравнивает с запретом на Алену в подростковом возрасте. Как известно, психологически к шоколаду тяготеют невротики, меланхолики, склонные преувеличивать свои трагедии и преуменьшать победы. Серотонин, содержащийся в шоколаде, дает ощущение радости, счастья и возбуждения как от влюбленности. Недостаток любви/запрет на любовь, предательство отца, трагедия матери – эти проблемы создают предпосылки психологической нестабильности подростка Михаила. Когда отец уходит к Алене, мама покупает шоколадку «Аленка», и позже он узнает, что так звали любовницу отца. «Мама развернула фольгу, отломил коричневый квадратик, медленно разжевала и проглотила» (Земсков, 2008: 17). Остальной шоколад съедает Михаил, так автор показывает свою сопричастность к трагедии своей матери. Они вместе съели шоколад, плоть Алены, отомстили отцу. Михаил символически получил право на Алену, на запретный плод, которым не посмел воспользоваться.

Михаила преследуют детские травмы, проблемы семейных взаимоотношений, что и является причиной разлада главного героя с самим собой и, как следствие, со своим окружением. Отец покидает семью на стыке латентного и генитального периода развития Михаила, согласно теории Фрейда о фазах психосексуального развития индивида (Фрейд, 2005: 74).

Именно в латентный период в личности ребенка появляются такие структуры, как эго и суперэго. Суперэго как система ценностей или совесть человека формируется при взаимодействии со значимыми фигурами, родителями, в первую очередь с отцом, государством. В данном случае с государством в образе Советского Союза. Генитальный период – это совокупность черт человека, определяющих его мышление, поведение, образ действий, связанных с сексуальной жизнью. Отсутствие понимания в генитальный период, согласно Фрейду, приводит к неумению брать на себя ответственность и к пассивности в собственной жизни. Как мы видим из поведения главного героя, он не особенно участвует в выборе своей судьбы, а, главным образом, плывет по течению. Решения за Михаила все время принимают окружающие: отец устраивает его на работу, Алексей Кузнецов везет его на Кубу, даже уличные торговцы заставляют его покупать товар, который ему не нужен. В США его устраивает на работу знакомый, увольняют опять не по своей воле.

Главный герой Земскова даже не пытается сопротивляться обстоятельствам, он борется с их последствиями, практически с ветряными мельницами. Он не действует поскольку боится неудач и разочарований, его пугают неожиданности. Страхи его связаны с неразрешенным Эдиповым комплексом. «Стоя “на раме” неожиданно вижу

отца около турника за футбольным поле. К отцу подходит какой-то мужчина – немного старше его и мне не известный. Он протягивает отцу сигарету, и отец закуривает! Первый раз вижу отца курящим. Наверное, из-за таких незначительных случаев, которые, при все своей ничтожности, являлись тогда для меня свидетельствами некой “тайной” жизни отца, я всегда его немного побаивался. Боялся его непредсказуемости, проявлением которой являлась, в том числе, и закуренная сигарета» (Земсков, 2008: 45).

Страх перед непредсказуемостью мешает Михаилу любить и принимать себя таким, какой он есть. «Я люблю смотреть на себя в зеркало», – признается герой-автор. Но делает ремарку, что не узнал себя один раз в жизни, как только поступил в институт. Он увидел свою тень, которая напоминала отца, но не чертами лица, а чужим взглядом: «Я просто видел какого-то другого человека в зеркале, чужой взгляд – и самое главное – непредсказуемость его движений и поведения (так как это был не я, а кто-то другой). Меня это очень сильно испугало» (Земсков, 2008: 45). Инфантильный нарциссизм любящего себя во внешних проявлениях и страх увидеть в себе другого, как однажды своего отца, страх быть таким же, характерны Михаилу.

Сложные взаимодействия между «я, «оно» и «сверх-я» проходят под влиянием Эдипова комплекса, системы запретов, которую «оно» старается преодолевать. Несогласие между требованиями «сверх-я» и действиями «я» приводят к возникновению бессознательного чувства вины, одной из отправных точек творческого процесса (Сафронова, 2007: 44). Чувство вины перед родителями, перед родиной заставляет героя романа искать наказания, результатами такого поиска являются неудачи в личных отношениях, заключение в тюрьму и т.д. Проблема Эдипова комплекса не разрешилась у главного героя Земскова во время путешествия, инициация не имела места. В романе Михаил вспоминает о детстве и о кубинской тюрьме одинаково спокойно, там все решают за него другие, а для инициации нужны его собственные действия и решения, которых он более всего боится, поскольку они непредсказуемы и поэтому связаны с выбором отца, с его предательством.

Б.У. Жолдасбекова считает, что роман Земскова относится к жанру антиутопии, отмечает его близость к произведению «1984» (1949) Джорджа Оруэлла (1903-1950) и к роману «О, новый, дивный мир» (1931) Олдоса Хаксли (1894-1963). Тем не менее Б. Жолдасбекова отмечает, что необходимо обратить внимание «на то, что в “Перигее” автор уделяет внимание на личность, на его душевное состояние, хотя нельзя отрицать того, что в первую очередь, это роман – социальный, актуальность которого до сих пор не утратила своего значения. Поэтому ведущим мотивом является мотивы критики тоталитарной системы, сильной руки государства, Большого брата, характерные для «1984» и других современных антиутопий и фантастических романов» (Жолдасбекова, 2011). По мнению Жолдасбековой, Земсков как автор-герой пытается «осмыслить современные политические тенденции, все то, что произошло в России в ближайшее десятилетие, отрезок времени становления новой путинской России» (Жолдасбекова, 2011: 218).

В романе Земскова клоуны в электричке символизируют существующую власть, издевательскую по отношению к людям, агрессивную и жестокую. Отношение народа к клоунам/власти тоже показательно: большинство смеется и злорадствует над более неудачливыми, но в основе своей оно равнодушно к тому, что происходит вокруг. Православный монах Григорий называет смеющихся «поколением хихикающих дегенератов», он готов скорее зарыть свою родину/мать «лопатай, с неимоверным, гротескно длинным черенком», чем принять ее такой, как она есть в реальности (Земсков, 2008: 10). А «поколение дегенератов» возвращается к бессознательным защитным механизмам в виде карнавального смеха. Роман начинается с того, что главный герой слышит в новостях CNN, что Россия стала другой. Россия снова за железным занавесом. «Россия стала самой веселой страной в мире. В последние годы во всем мире веселья все больше и больше: одни смешат – другие смеются. Но CNN утверждает, что Россия в этом отношении значительно опередила все остальные страны» (Земсков, 2008: 218). Нет сомнения в том, что Земсков предсказал в своем романе то, что происходит в России сейчас, в 2024 году.

«В зеркале у меня всегда открытый и тоскливый взгляд. Словно я знаю, почему все будет плохо. И даже несмотря на то, что все может быть хорошо, я не знаю, почему может быть хорошо, но знаю, почему все может быть плохо» (Земсков, 2008: 45). И даже когда ему говорят, что все будет хорошо, Михаил не верит. Он доверяет своему архетипу тени, который говорит ему, что все будет плохо. Согласно Юнгу, архетип тени представляет собой все, «что субъект не признает в себе и что все-таки напрямую или же косвенно снова и снова всплывает в его сознании, например, ущербные черты его характера или прочие неприемлемые тенденции» (Руднев, 1997).

Архетипом тени выступает в романе старый афроамериканец, который подходит к Михаилу на улице в Москве, протягивает грязную мятую визитку, и при этом его грязные ногти «царапнули поверхность части его мозга». Старый афроамериканец говорит Михаилу, что скоро ему станет плохо, и тогда он может к нему обратиться. Михаил грубит афроамериканцу (в романе Земсков называет его «негр»), чего раньше не было, и тем самым приближается к своей тени, преодолевает страх. Но вскоре забывает про него на время.

Применение неполиткорректного слова «негр» в первое десятилетие двадцать первого века кажется очень странным, на самом деле это реалии российской действительности, где шовинизм и великодержавие проявляются на каждом шагу по отношению ко всем «нерусским» этносам той же России и бывших советских республик. Это проявление двойных стандартов политики и идеологии советской власти, когда лозунги провозглашали показное «братство и равноправие народов», но на самом деле существовали квоты на поступление в ВУЗы для казахов в Казахстане. Подобная политика осуществлялась для приема в высшие учебные заведения немцев, корейцев и других этносов повсеместно. Такие ограничения существовали во многих сферах. Негласно не было ограничений только для русских. В одном из своих интервью исследовательница деколонизации, профессор Мадина Тлостанова говорит: «Эту

типичную для Советского Союза подмену понятий и двойные стандарты сложно объяснить и глобальному Северу, и глобальному Югу. Отчасти это объясняется тем, что капиталистические империи особо не интересовались культурой. Они были прежде всего коммерческие, им нужна была прибыль. Поэтому иной либо демонизировался, либо экзотизировался. И запутанная риторика и пропаганда советского строя – который под соусом равенства и демократии осуществлял геноциды, этнические чистки, чудовищную эксплуатацию, расизм – были не всегда объяснимы для остального мира. Он подходил к этим ситуациям со своими мерками, упуская определенные важные вещи из вида. И все это только начинает меняться сегодня» (Тлостанова, 2022).

Традиционно афроамериканцы выступают архетипом тени в Северной Америке, где главный герой успел пожить и поработать. В России в качестве подобной символики обычно рассматривают коренных жителей Кавказа. Афроамериканцы являются архетипом тени, потому что они, будучи рабами, «импортировались на североамериканский рынок» без отцов. Если рассматривать бессознательное в широком символическом смысле как Мать, из которой рождается сознание, то само сознание – это отец. У афроамериканцев в данном случае не было отца, поэтому их образы представляют собой сплошное бессознательное (Фрейд, 2005). Таким образом, архетип тени у Михаила североамериканский, а сам он родом из Советского Союза/Казахстана, русский по национальности. Это рефлексия потерянного человека в поисках своей идентичности в постоянно меняющемся, глобальном мире. Главный герой романа признается, что помнит отчетливо лишь два периода из своей жизни: в кубинской тюрьме и детство в «чудесных местах». Детство связано у Михаила с чудесными местами: «Алма-Ата, потом – Москва, Советский Союз» (Земсков, 2008: 67). Кубинская тюрьма легко укладывается в воспоминания Михаила, поскольку «Остров свободы» является неким продолжением советского строя. Фонетически фразы, которые с удовольствием вспоминает Михаил из кубинской тюрьмы «*Como estas? – mas o menos*», созвучны с названием государства «Советский Союз». Ведь в реальности Куба оставалась пространством социалистического лагеря, страной, преданной коммунистическим идеалам. Поэтому главный герой Земскова вспоминает безболезненно только период «чудесного» советского времени и время, проведенное в тюрьме Кубы. Все остальное главный герой романа не хочет вспоминать.

4. Результаты

Исследуя роман Земскова мы наблюдаем параллель с дебютной повестью Юрия Серебрянского «*DESTINATION. Дорожная пастораль*» (Серебрянский, 2011). В обоих произведениях самые чудесные времена связаны с Советским Союзом и омрачены предательством государства (суперэго). Непройдённый Эдипов комплекс заставляет в обоих случаях проходить инициацию за тридевять земель. Комплексы коллективного бессознательного, преследующего людей советской эпохи, отражены в произведениях многих современных писателей. Это ностальгия по счастливому детству, а не по советскому режиму, поскольку Михаил Земсков и Юрий Серебрянский

застали советскую действительность в самое беззаботное время, в детстве. Если обратиться к первому произведению В. Набокова «Машенька», то ностальгия автора по России похожа на ностальгию Серебрянского и Земскова по Советскому Союзу. Это ностальгия по счастливому времени, безопасному и родному окружению, в то время, как воспоминания о советском периоде Андрея Битова в романе «Пушкинский дом», пережившего советское время в зрелом возрасте, переносят нас в противоположную реальность.

5. Заключение

«В современной литературе Казахстана особенно актуальной становится тема осмысления судьбы человека на изломе двух эпох – времен СССР и времени суверенного государства» (Жаксенова, Жаксылыков, Таттимбетова, 2024). Действительно, постколониальная рефлексия Земскова связана прежде всего с осмыслением собственной судьбы, с поиском идентичности. Автор-герой словно убеждает себя в том, что он русский и православный, но при этом лучшие воспоминания у автора-героя связаны с Советским Союзом. Что интересно, герой Земскова не проходит инициацию/не решает свою проблему, а лишь фиксирует ее. Как итог, в конце романа автор-герой спускается в подземный ход, где «все светилось белым светом», чтобы скрыться от преследования. Таким образом, сюжет романа начинается с похорон матери/России и заканчивается побегом главного героя через подземный ход/тоннель. Автор-герой так и остается в ближайшей точке околоземной орбиты России, а в конце тоннеля у него «темный овал выхода» – перевертыш в стилистике модернизма.

Литература:

1. Ананьева С.В. Русская проза Казахстана. Последняя четверть XX века – первое десятилетие XXI века. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2010. – 356 с.
2. Сабыржанова М.С., Ананьева С.В. (2024). Тюркская мифология в новелле Е. Турсунова «Келін». Новые исследования тувы, №3. – С. 289-301. DOI:https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.17
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 234-407.
4. Владимиров С. Действие в драме: 2 изд., доп. – Санкт-Петербург: Издательство Гати СП, 2007. – 192 с.
5. Жаксенова А.М., Жаксылыков А.Ж., Таттимбетова К.О. Функция религиозно-мифологических образов в прозе Ольги Марк // «Керуен», 82 (1), 2024. – С. 56-67. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-05
6. Жолдасбекова Б.У. Жанр романа-антиутопии в творчестве Михаила Земскова. Вестник КазНУ. Серия филологическая. – Алматы, 2011. – № 2 (132) – С. 216-219.
7. Земсков М.Б. Перигей. Роман. Молодая литература России. – Москва: Бослен, 2008. – 352 с.
8. Осипов А.И. Достоевский и христианство. <https://pravbeseda.ru/library/index.php?id=470&page=book>. 12.03.2024.
9. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна // Перевод с франц. Н. А. Шматко. http://lib.ru/CULTURE/LIOTAR/liotar.txt_with-big-pictures.html. 12.03.2024.
10. Руднев В. П. Словарь культуры XX века. – Москва: Аграф, 1997. – 384 с.
11. Сафронова Л.В. Автор и герой в постмодернистской прозе: Монография. – Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2007. – 238 с.

12. Серебрянский Ю. DESTINATION. Дорожная пастораль. <https://magazines.gorky.media/druzhba/2010/8/destination.html>. 12.03.2024.
13. Тлостанова М. Сегодня деколониальность присваивают популисты, националисты и пуристы: О деколониальной теории и ее последователях после начала войны в Украине. Интервью изданию Казахстанскому изданию Власть. <https://vlast.kz/obsshestvo/55864-madina-tlostanova-issledovatelnic-segodna-dekolonialnost-prisvaivaut-populisty-nacionalisty-i-puristy.html>. 12.03.2024.
14. Фрейд З. Достоевский и отцеубийство. <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000015/st001.shtml>. 12.03.2024.
15. Фрейд З. Психология бессознательного. – Санкт-Петербург: Основы, 2005. – 400 с.

References:

1. Ananyeva S.V. (2010). Russian prose of Kazakhstan. The last quarter of the XX century – the first decade of the XXI century. – Almaty: Publishing House “Zhibek Zholy”, 2010. – 356 p. (in Russ)
2. Sabyrzhanova M.S., Ananyeva S.V. (2024). Turkic mythology in E. Tursunov’s novella «Kelin». New Research of Tuva, no. 37. – P. 289-301 (in Russ.). DOI:<https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.17> (in Russ)
3. Bakhtin M.M. (1975) Issues in Literature and Aesthetics. – Moscow: Khudozhestvennaya Literatura, – P. 234-407. (in Russ)
4. Vladimirov S. (2007). Action in Drama: 2 ed., supplement. - St. Petersburg: Gati Publishing House SP. – 192 p. (in Russ)
5. Zhaksenova A.M, Zhaksylykov A.Zh., Tattimbetova K.O. (2024). The Function of Religious and Mythological Images in Olga Mark’s Prose // «Keruen», 82 (1). – P.56-67. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-05> (in Russ)
6. Zholdasbekova B. U. (2011). Genre of novel-antiutopia in the works of Mikhail Zemskov. Bulletin of KazNU. Philological Series. – Almaty. – No. 2. (132) – P. 216-219. (in Russ)
7. Zemskov M.B. (2008). Perigee. A novel. Young Literature of Russia. - Moscow: Boslen – 352 p. (in Russ)
8. Osipov A.I. Dostoevsky and Christianity. (1975) <https://pravbeseda.ru/library/index.php?id=470&page=book>. 12.03.2024. (in Russ)
9. Lyotard J.-F. (1977). The State of Postmodernity // Translated from French by N.A. Shmatko. http://lib.ru/CULTURE/LIOTAR/liotar.txt_with-big-pictures.html. 12.03.2024. (in Russ)
10. Rudnev V. P. (1997) Dictionary of the Culture of the XX century. – Moscow: Agraf, 1997. – 384 p. (in Russ)
11. Safronova L.V. (2007). Author and Hero in Postmodernist Prose: Monograph. – St. Petersburg: “Dmitry Bulanin”. – 238 p. (in Russ)
12. Serebryansky Y. (2007). DESTINATION. Road Pastoral. <https://magazines.gorky.media/druzhba/2010/8/destination.html>. 12.03.2024. (in Russ)
13. Tlostanova M. (2003). Populists, nationalists and purists appropriate today decoloniality: On decolonial theory and its followers after the outbreak of war in Ukraine. Interview with Kazakhstani editor Vlast. <https://vlast.kz/obsshestvo/55864-madina-tlostanova-issledovatelnic-segodna-dekolonialnost-prisvaivaut-populisty-nacionalisty-i-puristy.html>. 12.03.2024. (in Russ)
14. Freud Z. (2014). Dostoevsky and patricide. <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000015/st001.shtml>. 12.03.2024. (in Russ)
15. Freud Z. (2005). Psychology of the Unconscious. - St. Petersburg: Basics. – 400 p. (in Russ)

Б.А. Нурбосынова^{*1}, Ж.Ж. Толысбаева², Г.Ю. Саитова³

Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан

E-mail: ¹balzhanan@gmail.com, ²zh_kazpoetry@inbox.ru, ³saitova-gu@mail.ru

ORCID: ¹0009-0003-4955-0935, ²0000-0001-6521-0576, ³0000-0002-0375-8891

ЦИФРОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ТРИГГЕР ВИЗУАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В предлагаемой статье изучается явление визуализации поэтических текстов казахстанских авторов как один из результатов воздействия культуры цифровизации. К такой визуализации проявляют интерес поэты, работающие в режиме постоянного художественного эксперимента и на высоком уровне владеющие компьютерными технологиями, как минимум, в приложениях графического дизайна. В статье анализируются литературные события в истории независимого Казахстана, обозначившие интерес к визуализации. В основу исследования положены методы историко-диахронического, проблемного, сравнительно-сопоставительного, междисциплинарного анализа художественных текстов. В статье обозначена проблема терминологического определения визуальной цифровой поэзии. Уточнено явление, на которое обращает внимание автор: под визуальной цифровой поэзией предлагается наблюдать бинарные контексты, один из которых имеет цифровое происхождение (компьютерная графика, монтаж, видеомонтаж и др.), другой – словесное, и оба текста принадлежат руке одного автора. Выборочный проблемный художественный анализ отдельных произведений обосновывает вывод о том, что визуальный и текстовый контекст продуцирует, вводит в цикличное взаимодействие первоначально обозначенные художественные образы и таким образом одновременно вносит элемент парадоксальности и в то же время закругляет существование двух отдельных текстов-искусств в одном образе-переживании, образе-мысли, позволяя вложить в поэтическое послание больше информации, чем в один текст. Важным результатом исследования является сравнение визуальной поэзии американских и казахстанских авторов, которое дает основание увидеть разницу и тождество интересов экспериментирующих поэтов. При разнице интересов к видам формотворчества поэты, обращенные к визуально-графическому эксперименту, работают на усиление коммуникативных стратегий, но используют возможности не одного, а нескольких текстов искусства. Интересно, что цифровые технологии в отечественной визуальной поэзии используются не в целях ускорения коммуникации, а для качественного оформления художественного образа. Значимость и ценность работы заключается в исследовании влияния цифровой культуры на сознание поэта, на идентификацию казахстанской культуры в пространстве мировой литературы. Результаты работы могут быть использованы как материал для изучения процессов, происходящих в искусстве в цифровую эпоху, а также на курсах по теории и поэтике литературы.

Ключевые слова: визуальная, цифровая, поэзия, коммуникация, эксперимент.

Б.А. Нурбосынова^{*1}, Ж.Ж. Толысбаева², Г.Ю. Саитова³

Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹balzhanan@gmail.com, ²zh_kazpoetry@inbox.ru, ³saitova-gu@mail.ru

ORCID: ¹0009-0003-4955-0935, ²0000-0001-6521-0576, ³0000-0002-0375-8891

Цифрлық мәдениет Қазақстанның қазіргі поэзиясын визуализациялаудың триггері ретінде

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада цифрландыру мәдениетінің әсер ету нәтижелерінің бірі ретінде қазақстандық авторлардың поэтикалық мәтіндерін визуализациялау құбылысы қарастырылады.

Мұндай визуализацияға тұрақты түрде көркемдік экспериментте жұмыс істейтін және компьютерлік технологияны жоғары деңгейде меңгерген, кем дегенде графикалық дизайн қосымшаларында жұмыс істей алатын ақындар қызығушылық танытады. Сондай-ақ мақалада Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы әдеби ортадағы оқиғаларға және де визуализацияға қызығушылық танытқан бірқатар авторлардың еңбектеріне зерттеу жасалады. Зерттеу көркем мәтіндерді тарихи-диахрондық, проблемалық, салыстырмалы, пәнаралық талдау әдістеріне негізделген. Мақалада визуалды цифрлық поэзияның терминологиясын анықтау мәселесіне баса назар аударылған. Автор визуалды цифрлық поэзия арқылы екілік контексттерді байқауды ұсынады, олардың бірі сандық шығу тегі (компьютерлік графика, монтаж, бейне монтаж, т.б.), екіншісі ауызша және де көңіл аударатын жайт, екі мәтін де бір автордың қолынан шығуы керек. Жеке шығармаларды таңдамалы проблемалық көркемдік талдаудан шығатын қорытынды: визуалды және мәтіндік контекст өндіреді, циклдік өзара әрекеттесуге бастапқыда белгіленген көркем бейнелерді енгізеді және осылайша бір уақытта парадоксализм элементін енгізеді және сонымен бірге екі бөлек мәтіннің-өнердің бір бейнеде-тәжірибеде, имиджде-ойда болуын айқындайды, бұл поэтикалық хабарламаға бір мәтінге қарағанда көбірек ақпарат салуға мүмкіндік береді. Зерттеудің маңызды нәтижесі американдық және қазақстандық авторлардың визуалды поэзиясын салыстыру болып табылады, ол эксперимент жасайтын ақындардың мүдделерінің айырмашылығы мен сәйкестігін байқауға септігін тигізеді. Шығармашылық түрлеріне деген қызығушылықтары әр түрлі визуалды-графикалық экспериментке бет бұрған ақындар коммуникативті стратегияларды күшейту үшін жұмыс істейді, бірақ олар бір ғана емес, бірнеше өнер мәтіндерінің мүмкіндіктерін пайдаланады. Бір қызығы, отандық визуалды поэзиядағы цифрлық технологиялар коммуникацияны жеделдету үшін емес, тек көркем бейнені сапалы безендіру үшін қолданылады. Жұмыстың маңыздылығы мен құндылығы цифрлық мәдениеттің ақынның санасына, әлемдік әдебиет кеңістігіндегі қазақстандық мәдениетті сәйкестендіруге әсерін зерттеуде жатыр. Жұмыстың нәтижелерін цифрлық дәуірдегі өнерде болып жатқан процестерді зерттеуде, сондай-ақ әдебиет теориясы мен поэтикасы курстарын оқытуда материал ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: визуалды, цифрлық, поэзия, коммуникация, эксперимент.

B.A. Nurbossynova^{*1}, Z.Z. Tolysbaeva², G.Y. Saitova³

Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹balzhanan@gmail.com, ²zh_kazpoetry@inbox.ru, ³saitova-gu@mail.ru

ORCID: ¹0009-0003-4955-0935, ²0000-0001-6521-0576, ³0000-0002-0375-8891

Digital culture as a trigger of Kazakhstan modern poetry's visualization

Abstract. The proposed article examines the phenomenon of visualization of poetic texts by Kazakhstani authors as one of the results of the impact of the culture of digitalization. Poets who work in the mode of constant artistic experiment and are proficient in computer technology at a high level are interested in such visualization, at least they work in graphic design applications. The article analyzes literary events in the history of independent Kazakhstan and the names of authors who have indicated an interest in visualization. The research is based on the methods of historical-diachronic, problematic, comparative, and interdisciplinary analysis of literary texts. The article identifies the problem of the terminological definition of visual digital poetry. The phenomenon that the author draws attention to is clarified: under visual digital poetry, it is proposed to observe binary contexts, one of which has a digital origin (computer graphics, editing, video editing, etc.), the other is verbal, and both texts belong to the hand of one author. A selective problematic artistic analysis of individual works substantiates the conclusion that the visual and textual context produces, introduces into cyclic interaction the originally designated artistic images, and thus simultaneously introduces an element of paradoxicality and at the same time rounds off the existence of two separate art texts in one image-experience, image-thought, allowing you to put into a poetic message more information than in one text. An important result of the study is a comparison of the visual poetry of American and Kazakh authors, which gives reason to see the difference and identity of the interests of experimenting poets. With a difference of interests in the types of form-making, poets who turn to visual and graphic experiment work to strengthen communication

strategies, but use the possibilities of not one, but several texts of art. Interestingly, digital technologies in Russian visual poetry are used not to speed up communication, but for the high-quality design of an artistic image. The significance and value of the work lie in the study of the influence of digital culture on the poet's consciousness, and on the identification of Kazakh culture in the space of world literature. The results of the work can be used as material for studying the processes taking place in art in the digital age, as well as in courses on the theory and poetics of literature.

Keywords: visual, digital, poetry, communication, experiment.

1. Введение

Наблюдение за развитием казахстанской поэзии последних 20-30 лет позволило обратить внимание на стремление поэтического текста обрести графически выраженную визуальность: к отдельным стихотворениям авторы создают дополнительный визуальный текст в виде картинки компьютерной графики, компьютерного коллажа, рисунка, оригинального фотоснимка. На Инстаграм-страницах среди этих вариантов «дополненной реальности» стиха можно обнаружить художественно обработанные видеоряды поэтического чтения собственных стихов. На отдельных сайтах можно встретить поэтические эксперименты, где соседствуют визуально выделенный музыкальный материал и стихи... Это абсолютно новый неотрафликованный в литературоведении материал, что обуславливает его новизну. Об актуальности поставленной проблемы свидетельствует, в первую очередь, пограничность ее тематики. Поэтический эксперимент, образовавшийся на стыке искусства и технологизации, повлиявший на содержательность художественного текста, отражает и процессы творческой трансформации, и возможности выстраивания коммуникаций художника с воспринимающей аудиторией, а это все свидетельствует об актуальности поставленной проблемы.

Насколько активна эта тенденция? Чем обусловлено ее появление: внутренними литературными факторами или влиянием цифровой культуры? Может ли она стать определяющей для развития современной казахстанской поэзии или представляет собой эксперименты, связанные с уникальностью личности пишущего? Обозначенные и другие вопросы мы выносим на обсуждение в данной работе.

2. Материалы и методы

2.1 Материалом настоящего исследования стали бинарные контексты, включающие 2 типа текстов: один имеет визуально-цифровое происхождение (компьютерная графика, монтаж, видеомонтаж и др.), другой – традиционно словесное. В результате работы к исследованию были привлечены как тексты отдельных поэтов (Л. Калаус, З. Асим, М. Исенов, О. Вайскопф, А. Швабауэр, С. Алексеенок и др.), так и оригинальные литературные издания («Гран При», «Ышшоодын», «Стихографический сборник» и др.), концепт которых так же развивает идею сращения визуального и литерального образов.

2.2 Методы. В процессе работы использовались общенаучные методы, включающие анализ и синтез, структурирование и систематизацию материала. Среди ведущих методов следует назвать метод сравнительного анализа, который

позволил сопоставить наполнение и поведение визуальных цифровых контекстов в отечественной и зарубежной поэзии. Применялся метод выборочного анализа, предусматривающий работу с избранными текстами, электронными сайтами и платформами, выделенными образами и темами. Проблема влияния технологичного времени на формирование и развитие искусства слова обусловила появление междисциплинарного анализа текстов.

3. Обсуждение

Спровоцированные активизацией поэтической мысли, органичным встраиванием поэтического материала в привлекательный мир цифровых технологий эксперименты в области стиха приобрели четко выраженную направленность на визуализацию. Так, внимание научной общественности привлекли созданные в начале XXI века перформативные визуальные тексты искусства «Жизнь писем во сне» Брайана Кима Стефанса (Brian, 2000), «Нио» Джима Эндрюса (Andrews, 2011), «За бортом» Джона Кэли (John 2004). Соответственно, появились серьезные научные исследования с подробным анализом природы такой цифровой поэзии: Loss Pequeo Glazier (Loss, 2001), Katherine N. Hayles (Hayles, 2002a), Giovanna Di Rossario (Di Rossario, 2011). Вполне объяснимо рождение терминов, задачей которых было обособление явлений и придание им статуса. Но с появлением все большего количества экспериментов определения стали накладываться друг на друга и утрачивать четкость дефиниций. Такова на сегодняшний день ситуация с определениями «электронная поэзия», «digital поэзия», «цифровая поэзия», «визуальная поэзия». Так, к примеру, под цифровой поэзией в одном случае понимается поэзия, распространяемая в сети или переведенная в электронную форму, в другом случае – поэтический текст, презентуемый с помощью цифровых процессов на электронном устройстве, в третьем – как числовой вариант поэтического текста, метро-ритмически идентичный словесному.

Традиционно проблема визуализации в литературе рассматривается через категорию экфрасиса – словесного воспроизведения некоего образа искусства в литературном тексте, когда автор использует инструменты описания одного искусства, чтобы воссоздать зримый образ иного искусства (живописи, скульптуры, архитектуры и т.д.). Однако поэтическое явление, которое предлагается к изучению в настоящей статье, больше сопряжено с развитием цифровой поэзии и ее воздействием на художественное мышление поэта.

Итак, отличительным качеством визуальной поэзии отечественных авторов является, во-первых, то, что художественно-графический образ, созданный при помощи компьютерных технологий, существует на паритетных началах с поэтическим текстом, не подавляет и не присваивает его, как это происходит, например, во флэш-поэме «Жизнь писем во сне» Брайана Кима Стефанса, в основу которой было положено эссе Доди Беллами, и вся цифровая инсталляция в прямом смысле слова играет с буквами и словами этого первотекста, вызывая на интерактивный диалог Другое сознание, сознание реципиента или зрителя.

Вторая особенность визуальных стихов поэтов Казахстана заключается в характере взаимодействия словесного и визуального текстов, где графический образ всегда неотделим от стихотворения, т.к. дополняет, усиливает его, принадлежит только этому литеральному тексту. Без связи со стихотворением изображение утрачивает свой художественный смысл. Если учесть, что все визуальные стихи казахстанских поэтов иллюстрируются авторской графикой (рисунком, фотографией), приобретает очевидность установка на уплотнение смыслов, на проникновение двух текстов друг в друга, на самовыражение автора. Иначе настроен механизм взаимодействия образа и текста стихотворения в поэзии американских авторов, где эксперимент направлен в сторону выхода за пределы моновосприятия (за пределы одного вида искусства, за пределы статичности, за пределы одного сознания, т.к. в процессе восприятия зрительно представленного текста участвуют минимально 2 сознания – автора текста и человека, воспринимающего текст).

Можно ли связывать такие функциональные расхождения визуальных экспериментов с уровнем развития и освоения цифровых технологий? С одной стороны, однозначно «да», поскольку эксперименты поэтов Брайана Ким Стефанса или Джима Эндрюса – показатель уровня программирования, которое в соединении с высоким авторским IQ позволило разработать уникальную модель цифрового искусства, безусловно, выполняющего свои задачи интеллектуального, медитативного характера. Но в источниках нет информации о том, кто именно создал программу для обозначенных перформансов, как и у поэтов не было задачи показать уровень своей цифровой грамотности. Установка цифровой визуальной поэзии совпадает с задачами постмодернистского интерактивного искусства: она создает пространство новой коммуникативной реальности.

Появление визуальных стихотворений казахстанских авторов также не было бы возможно без влияния цифровой культуры, но это воздействие осуществляется уже на другом уровне. Поэтов-казахстанцев в данном эксперименте притягивает не игра с формами, а возможность обретения новых художественных образов, усиление внутренних метафорических смыслов. Сегодня об усилении функции метафоры активно пишут исследователи разных стран, в том числе и казахстанские коллективы авторов (Shorabek, 2021). В 1990-х годах, прошедших активную фазу экспериментаторства с жанрами, формами, языком, казахстанские поэты проявляют несколько умеренный интерес к эпатажным визуальным экспериментам, смещая фокус поэтической речи на «ввинчивание» в образ, а не на поиски диалога за текстом. Приведем примеры и доказательства.

4. Результаты

Тенденция к появлению «визуально-представленных» текстов проявилась в 1990-е–2000-е годы. Повышенная ассоциативность стихов, полистилистичность, метафорическая уплотненность поэтического текста, постоянный эксперимент с формой стиха, его ритмо-метрическими, звуко-поэтическими константами. Эти характеристики создали неповторимый идиостиль творчества отдельных авторов,

творчество которых стало знаковым для эпохи: Бахытжан Канапьянов, Ауэзхан Кодар, Игорь Полуяхтов, Дюсенбек Накипов, Айгерим Тажи, Ерлан Аскарбеков, Ербол Жумагул, Марат Исенов, Василий Муратовский, Елена Зейферт и многие другие. Творчество каждого из авторов отмечено влиянием концептов постмодернизма, на которых в итоге выстроилась всеобщая порубежная эстетика стиха. Развертывание категории автора как носителя текстуальных смыслов субъективировало художественный текст до предела.

Кроме того, в стихах этих авторов художественный образ становится необыкновенно рельефным и осязаемым, приобретает вес, цвет, звук и даже запах. Такая квинтэссенция художественных языковых средств, с одной стороны, поднимает поэзию на самый высокий уровень ее художественной зрелости, эстетической элитарности, но, с другой, уединяет в стенах той самой «башни из слоновой кости», к которой не подступиться читателю неискушенному. И поэты начали облегчать восприятие такой поэзии, вводя первые признаки визуальной поэзии – ее графику. С использованием компьютера в качестве печатной машинки поэты стали активнее визуализировать строки, строфы стиха, играя с его формой, шрифтами, выравниванием текста по краю и другими инструментами. Подобное обновление поэтики можно увидеть в стихах Ю. Леонова и И. Полуяхтова, Д. Накипова, Г. Имамбаева, М. Исенова, Е. Жумагулова, Т. Туниянц и большинства поэтов, прошедших апробацию в журнале «Аполлинарий».

Активно обновлял графику стиха поэт-новатор 1990-х Дюсенбек Накипов. Показательным является текстово-графический эксперимент – поэма «Близнецы», в которой поэт разворачивает вербальный образ зданий-«близнецов». Два варианта текста прочитываются по вертикали столбцов и содержательно противоречат друг другу, а третий текст появляется в сквозном горизонтальном чтении и обнажает «близнецовую» идею расщепленного, сомневающегося сознания:

Мухамед мой,	Мы – близнецы,
Ты кто, чужой?	Не мсти, не мсти.
Есть месть, отмсти?	Один есть Бог.
Ненависти?	Как вздох, как слог.
Не вздох, не слог?	Я не один.
Бог одинок?	Аминь. Омин (Накипов, 2001)

В лирическом цикле «Тетрадь на двоих» Ю. Леонова и И. Полуяхтова идея диалога и примирения манифестируется графически, через прием выравнивания по левому/правому краю:

Засыпая в глазницы
Мусор бывших эпох.
В мусоре эпох находишь
останки, куда более живые, чем умы и души...
(Леонов, 2002)

Таких примеров работы с графикой текста можно привести достаточное количество. Гораздо более интересна тенденция: одновременно с экспериментами в области обновления визуально-художественных средств поэты наработали иные, так называемые *soft skills* («мягкие навыки»). Цифровая эпоха научила поэта создавать компьютерно-графические работы, обрабатывать фотографии, создавать коллажи, новые визуально-статичные и видео-изображения через цифровые программы. Поэты осваивали эти новейшие технологии, работая редакторами, журналистами, художниками. А кто-то просто продолжал открывать свои грани таланта, как когда-то начал писать стихи. И неожиданный эффект накопительно дорос до нашего времени в качестве тенденции к иной визуализации образа. Объектом визуализации становится уже не сложно построенная ассоциативно-метафорическая целостность стихотворения и его форма, а второй текст, достраиваемый к поэтическому. Таким образом, в центре читательско-зрительского восприятия оказывается художественное единство «словесный текст + визуальный образ», специфическими чертами которого являются, во-первых, принадлежность руке одного и того же автора (это важное качество новейшей визуально-цифровой поэзии), во-вторых, их цифровая природа (все сделано с использованием компьютера и компьютерных программ).

Появление таких бинарных художественных единств неудивительно, поскольку в мир поэзии ворвалось необыкновенно яркое поколение поэтов Казахстана, в котором каждый владел не одним талантом и проявил себя, соответственно, в разных сферах деятельности: *Лилия Калаус* – писатель, литературный редактор альманаха «Книголюб», сценарист, радиоведущая, художник; *Игорь Полуяхтов* – поэт, переводчик, культуролог, редактор журнала «Тамыр»; *Дюсенбек Накипов* – хореограф, поэт, романист, хореограф, драматург; *Ербол Жумагулов* – поэт, кинорежиссёр; *Заир Асим* – поэт, прозаик, преподаватель математики и аргентинского танго; *Алексей Швабауэр* – поэт, искусствовед, менеджер по продажам, книгоиздатель; *Ирина Гумыркина* – поэт, журналист, главный редактор онлайн журнала «Дактиль»; *Ксения Земскова (Рогожникова)* – поэт, детский писатель, переводчик, преподаватель; *Иван Полторацкий* – поэт, преподаватель; *Диана Кабдылгазина* – дизайнер, иллюстратор, прозаик, поэт... И так далее, и так далее. Список авторов, имеющих самые разные профессиональные знания и навыки, можно продолжать до бесконечности.

А многопрофильность авторов вполне обоснованно отразится на образности, которая со временем приобретет объемность и значительно обновит поэтику стиха. В арсенал поэтических инструментов вовлекается и графика стихотворных строчек, и вылетающая за грани земных смыслов метафора, и новые жанры, ритмы, звукопись. А самое интересное то, что появились первые эксперименты с визуальными текстами, которые корреспондировали тексту поэтическому и нацеливались на создание не просто глубинного метатекста, но очень индивидуальной и ярко выраженной вселенной одного поэта. С одной стороны, читателю и зрителю передаются дополнительные ключи к пониманию художественного мира поэта, происходит полноценное погружение в сознательное и бессознательное пространство

поэтической жизни. С другой стороны, творческое сознание поэта полномасштабно вырабатывает внутренние образы и выносит их на поверхность, поскольку он (поэт) вводит в пространство коммуникации тексты разных искусств (литературу и компьютерную живопись, литературу и фотографию, литературу и художественный коллаж различных стилей живописи, графики, фотографии).

Парадоксален тот факт, что цифровые технологии, существенно трансформировавшие привычный порядок вещей, в том числе и поэзию, не позволили визуальным экспериментам обосноваться в самом Интернет-пространстве. Дали возможность свободной и быстрой публикации материала, свободы поэтического выражения, интерактивного диалога Интернет-порталы adebiportal.kz, angime.com, mygorod.kz, nomadmgz.kz, stihi.ru, stihi.in.ua, vavilon.ru, polutona.ru, topos.ru, litkarta.ru, pechorin.net, kastopravda.ru, независимый библиотечный ресурс flibusta.site, электронные журналы daktilmag.kz (основан в 2019 г.), formasloff.ru, plavmost.org, litteratura.org, на страницах которых можно прочесть новые стихи поэтов разных стран, в том числе казахстанских авторов. По наблюдению М.С. Айдаровой, С.К. Каржаубаевой, «Развитие цифрового искусства ... привело к эмансипации новых форм и жанров, взаимодействующих с традиционными художественными практиками» (Айдарова, 2024). Интернет дал поэтам свободу и скорость – то, что нужно молодой генерации авторов. Но освобожденность от требований – явление призрачное, существует только на первый взгляд. Вполне возможно, причина того, что ни на одном из электронных ресурсов не нашлось места для представления digital визуальных текстов, кроется в существовании определенных издательских политик сайтов или стандартизированного формата публикаций. Факт остается быть фактом: эксперименты с поэтическим текстом, где наблюдается наращивание индивидуально-авторского визуального материала как результата влияния цифровой культуры, преимущественно, нашли отражение в изданиях (книгах, газетах, журналах), опубликованных на бумажных носителях.

В одном из постов, опубликованных на странице Facebook Издательского Дома Лили Калаус 4 сентября 2020 г., Л. Калаус дала свое объяснение природе дублирования цифрового творчества в бумажных изданиях: «Порталы умирают или выходят из моды, торопливая лента Фейсбука мгновенно уносит публикации в бездонную пропасть вчерашнего дня. Вот и приходится фиксировать виртуальную реальность на бумаге. Парадоксальным образом выход этой книги будет означать новую жизнь для опубликованных» (Калаус 2020).

Обратимся к каждому отдельному случаю с тем, чтобы рассмотреть реализованные и потенциальные возможности такого эксперимента.

Впервые в казахстанской поэзии тенденция к визуализации образа масштабно проявилась в журнале «Аполлинарий». Судьбоносный для отечественной литературы, первый в Казахстане независимый литературно-художественный журнал, «Аполлинарий» издавался 4 раза в год с 1993-го по 2007-е годы. Основателем и идейным вдохновителем журнала и далее многих других общественно-

просветительских проектов стала Ольга Маркова. За 15 лет активной работы с молодыми авторами «Аполлинарий» сформировал свои литературные ценности, аудиторию, которая впоследствии масштабирует эстетику прекрасно-еретического эксперимента. С уходом из жизни главного редактора журнал завершил свое существование, но переворот сознания современника продолжился в творчестве уже возмужавших поэтов и в линиях развития отечественной поэзии.

Абсолютно значимым в рамках нашей темы исследования является тот факт, что в самом начале 1990-х годов каждый выпуск журнала иллюстрировался графическими авторскими работами молодых казахстанских художников. Работы были выполнены вручную, в основном, в стиле сюрреализма, что коррелировало авангардным и экспериментальным произведениям молодых авторов. На контртитule каждого номера были поименованы художники и указывались страницы с их графическими работами. Вот имена тех, кто в 1990-е вводил графические образы в книжный поэтический контекст: Ассоль Билялова, Лилия Калаус, Ника Нагорная, Асоль Сас, Юлия Щукина, Сергей Шупляк, Марина Ларичева, Илья Рудоплавов, Махаджан, Анна Маргацкая, Юлия Ремезкова, Фарид Байгельдинов, Ерлан Мусабалинов, Стас Сарайкин, Андрей Башкиров, Христиана Моргерштерна.

Из той же поэтической мастерской, следом за «Аполлинарием» появились несколько художественных изданий, среди которых «Гран Фри», «Картель бланшар», два выпуска газеты «Ышшоодын». Сегодня их бумажные версии являются редчайшими представителями эпохи поэтического обновления и зарождения абсолютно новых интенций. В этих авангардных журналах и газетах поэты продолжали рисовать графические изображения к текстам. Во внутреннем оформлении издания «Картель Бланшар» использованы рисунки поэта Марата Исенова (Картель, 2006). На титульной странице «антипериодического антикоммерческого издания газетного типа» (Ышшоодын 2009) размещен коллаж Павла Овчинникова. Картинка-пазл, собранная с помощью цифровых технологий, манифестирует концепцию этого издания: «Детство не исчезает бесследно... Оно остается с нами навсегда...» (Ышшоодын, 2009: 1). И во фрагментах распаянной реальности этого изображения все время находится отсылка к стихотворению каждого автора, который откликнулся на эту тему и напечатался в номере:

...мне в детстве казалось, что я дружу
с Богом
панамку его что ношу... (А. Салангин),

... в щели тянет рифмой... (К. Омар),

Мальчик ушел, вместо мальчика дырка в бумаге (Е. Кирсанов),

Через двадцать лет я вернулся домой.

Не изменилось ничего.

Только в памяти черные дыры (И. Полторацкий).

В ряду эпатажных книжных экспериментов находится и «стихографический сборник «СтоN» Отто Вайскопф – «алма-атинского акына, стихийного сочинителя и просто человека» (Вайскопф, 2003: 37). Изданная в московском издательстве, эта книга восходит к футуристическим традициям по стилистике, образности, степени эпатажа и густой наполненности сборника графическими чернильными рисунками к каждому стихотворению, сделанными рукой художника. Особенно значимым в свете настоящего исследования является установка автора: «этот стихографический сборник адресован не только тем, кто умеет читать» (Вайскопф, 2003: 2). Книга исполнена коллективом незаурядных людей: включает в себя «словесные конструкции Отто Вайскопф и визуальные мистерии Карматрахмы, соединенные непредсказуемым дизайном Йоша Квази» (Вайскопф, 2003: 2), в этом издании визуальные образы рождаются не под пером поэта, сочинившего стихи, а на встречном интересе трех творческих личностей.

В мире казахстанской цифровой визуальной поэзии особенное место занимает творчество Лилии Калаус (псевдоним Гуля Королева) – писателя (автора «Романа с кровью», совместно с Зирой Наурызбаевой создавшей бестселлер подростковой прозы, цикл романов для детей «Приключения Бату и его друзей»), поэта, литературного редактора и художника, автора курсов писательского мастерства. Но в рамках настоящей статьи хотелось бы обратить внимание на такую сторону творчества Л. Калаус, которая именуется графической живописью.

В портфолио Л. Калаус есть уникальная книжка «Избранные стихотворения и рисунки» (Калаус, 2003а). Изданная в 2003 году, она включает стихотворения, в том числе миницикл «8 маленьких балерин», и графические работы: важно отметить раздельность представления стихов (в первой половине сборника) и авторской компьютерной графики (во второй половине сборника). Спустя 9 лет Л. Калаус выложила этот текст на сайте stihi.ru и каждое 8-стишие своего цикла автор сопроводила компьютерно-графическими рисунками, продолжающими тему каждого стихотворения (Калаус, 2013b). Насколько связана образность живописного и поэтического текстов? Ни на одном из рисунков читателю не увидеть образа балерины, как о том заявлено в заглавии. В самих стихах балетной темы есть только «пуанты, нагота», «походка примы», «теченье танца»... Метафора «балерина» становится символом inferнальности, непойманного мгновения, с одной стороны, и соотносится с льющимися графическими линиями, оригинальными рисунками Л. Калаус.

Ключом к пониманию смысла такого визуально сопровождаемого текста являются строки последнего 8-стишия:

Я мыслю, но рассудок мой ослаб.
Я существую, но в каком пространстве?
Я оболочка мыслящих вещей,
В ладонях сущее сжимаю неумело
Как связку огнедышащих ключей,
Не подходящих к сумрачному телу (Калаус, 2013b).

Балетный дуализм ограниченного в возможностях «сумрачного тела» и «огнедышащего» тела, парящего над сценой, вписывается в тему двойничества, которое проступает в каждом стихотворении миницикла через образы двух бабочек, оппозиций «я – ты», «звезды неба – глаза собаки», «когда-то – сейчас», «божественное – ужасное» и т.д. Этот же дуализм становится основой для понимания 2-х текстов – визуального и текстово-литерального. Так, первое стихотворение цикла сопровождается графическим начертанием двух бабочек с человеческими лицами, в сплетенях и скользящих очертаниях которых прочитываются образы 8-стишия, прорисовываются векторы сближения и отталкивания. А в третьем стихотворении рисунок запечатлевает космическую ирреальность: зависание огромной белой сферической планеты над черной поверхностью земли, над которой поднимаются гораздо меньшие по размеру графитовые шары различного диаметра, разной четкости изображения. Понять эти изображения можно только при вчитывании в текст стиха, сложная метафоричность стихотворения становится более ясной при рассматривании авторского рисунка. Так в бинарно-организованном художественном контексте реализуются две стратегии: авторского самовыражения и коммуникационного обучения, когда визуальные изображения позволяют поэту на минимальной площадке текста поработать с читателем, раскрыть его способность к прочтению-пониманию написанного на *ином* языке.

Интенцию на договаривание запретного визуальная поэзия проявляет и в сборнике квир-поэзии «Под одной обложкой» (Под одной обложкой, 2018). На темно-синей матовой суперобложке сборника квир-поэзии «Под одной обложкой»: глянец вытиснена 21 горизонтальная строчка с фамилиями и именами всех авторов этого издания. Название сборника разбито на 2 части и размещено между строк с именами авторов – очень бережно – крупным белым шрифтом: сверху – «Под одной», снизу – «обложкой». Между полюсами наименования изображен Некто – не то «семиреченский лягушкозуб», не то «единорог», «носорог», «тиранозавр», а может и вовсе какой-то «шельмариллион» (все эти определения к графическому образу взяты из Краткого списка названий данной книги (Под одной обложкой, 2018: 11). Обратим внимание на то, что таким образом свое понимание представленной книги как текста представила Малика Иксенова, в графических компьютерных иллюстрациях которой дается очень интересная интерпретация стихов и образов. К примеру, образа единорога из стихов Еганы Джаббаровой:

«Быть свободным – это так же невероятно, как встретить единорога,
Не быть убитым – это так же невероятно, как встретить единорога...»
(Под одной обложкой, 2018: 142).

Читателю этого сборника единорог дарится на самой первой, отдельно отведенной для него страничке. А далее на отдельных страницах этой уникальной книги появляются сами рисунки, в которых проступают черты диковинных растений и животных,

ландшафтные очертания, тела людей... В этом прорисованном компьютером мире гораздо больше гармонии и чистоты линий, того, что художники называют «воздухом». И такой визуальный ряд вместе с другими художественными средствами книги балансирует эмоции, поддерживает читательскую перспективу ожидания.

Следует заметить, что графические рисунки в сборнике «Под одной обложкой» выполняют и символическую функцию, и функцию образа-иносказания: вынесенный на обложку тиранозавр или единорог очень четко обозначает особенность авторских мироощущений, намекает на инородность, чуждость лирического героя. Аналогично прочитываются авторские фотографии и фотоколлажи, которые поэты интернет порталов используют как введение к текстам. Как, например, Алексей Швабауэр использовал фотографию к циклу стихов «Трепыхание горлиц»: на фото зафиксирована половина лица человека с раскрытым ртом и высунутым языком, на котором сидит маленькая птичка. Фотография поражает несочетаемостью живых образов: физиологией живой полости рта и языка, с одной стороны, и живой птицы, которая не должна находиться в таком непосредственном контакте с человеческим телом. Метафора горлицы во рту полностью обнаруживает свое значение при контакте двух текстов. В одном из стихотворений появляется этот образ горлицы:

и вот я у чьих-нибудь ног, /.../
в моей фамилии избыток гласных, в моём /утопленника/ полном водорослей
рту – трепыхание горлиц

(Швабауэр, 2020)

Одна-единственная строка стихотворения совершенно меняет значение образа птицы на языке и переводит его из достаточно трафаретного поэтического знака вдохновения в противоположную тональность, в сторону аллюзий и недосказанностей:

Я утонул и теперь буду пробовать
совершать кренделя
в чистом небе (Швабауэр, 2020).

«Трепыхание горлиц» в горле неживого, неспасенного, но не утратившего надежду на жизнь человека – это образ иного плана, более многослойный и эмоционально сложный. Это образ, за которым разворачивается философия молчания, одиночества. И если чтение драматичного словесного текста завершить созерцанием фотографии, можно увидеть желанный happy end, когда птица уже не трепещется невысказанным комком в горле, а готова взлететь в высоту своего долгожданного неба.

Влияние цифровизации считается с нечастой, но тем не менее существующей практикой обращения поэта к формату видеобращения. В рамках настоящего исследования хочется обратить внимание на творчество казахстанского поэта Заир Асим, который активно публикуется в соцсетях, в частности, ведет свой Инстаграм канал. Устоявшейся формой коммуникации поэта с читателями стали его рилсы, в

которых он выкладывает новые стихотворения и получает обратную связь в виде комментариев и лайков. Так поэт находит искомый баланс между общением с аудиторией читателей и удаленностью от нее. Эти контакты длятся всего 24 часа и исчезают. Но в некоторых постах З. Асим читает свои стихи. И такие публикации имеют необыкновенное воздействие на эмоции слушателя и зрителя (уже не читателя), потому что поэт выбирает стихи особенные: вспоминает о бабушке, которой уже нет, признается в любви к болящему отцу – и во всех стихах говорит о своем человеческом несовершенстве... Поэт не выбирает театрального фона или одежды. Все очень просто: зритель слышит голос поэта, видит только его силуэт и частично освещенное лицо, его глаза, слезы... Такое видео-голосовое поэтическое послание быстрее вводит современника в параллелизм проживания ситуаций, объемнее доносит смысл стихов, как и идею стихотворчества, в целом.

5. Заключение

Анализ отдельных примеров визуальной поэзии казахстанских авторов на предмет ее взаимообусловленности развитием цифровой культуры, подводит к интересным наблюдениям и обобщениям. Тексты, представляющие сращение литературного и визуального графического материала, всегда несут ярко выраженный индивидуальный и потому единичный характер: могут представлять или творчество одного поэта (Л. Калаус, А. Швабауэр, С. Алексеенок) или коллективный поэтический сборник, журнал, газету. Появление визуального ряда к стихам – явление, определяемое встречным движением интенций: с одной стороны, идейно-эстетическими, декларативными потребностями автора, с другой, – возможностью комбинаторики образов с помощью одного и того же цифрового устройства (компьютера, программ, через которые создается визуальный текст).

Обращает на себя внимание и тот факт, что стремление поэта опереться на визуальное искусство начинает выходить и к более сложным экспериментам, которые проникают в цифровое пространство. Так, например, интересно оформлена поэма «Третий голос» казахстанского поэта Марата Исенова, ныне проживающего в г. Санкт-Петербург. На сайте rolutona.ru поэт представил свою поэму не в книжной версии, а максимально используя возможности Интернета. В предисловии «От редактора» обоснован отказ поэта от заготовленной версии «с послесловием от двух известных литературоведов», поскольку «тексту не нужен комментарий» (Исенов, 2019). Вслед за предисловием автор размещает на своей странице web-изображение лица Курмангазы с аудиодорожкой (отрывком из музыкального текста на 1 минуту 58 секунд), назвав его «прологом»: «Единственный пролог не от автора, который я могу предложить читателю — это кюй самого Курмангазы, которому посвящена поэма» (Исенов, 2019). Что необычного в таком оформлении материала? Казалось бы, в век расцвета телевизионных и компьютерных технологий никого не удивит музыка к тексту. Но в данном случае выразителен сам момент текстовой и визуальной представленности этого текста как самостоятельно оформленного целого. Акцентирую внимание на словосочетании «визуальной представленности». Во-первых, появление второго текста, природа которого нелитературна, наложила на автора несколько иные

функции, вывела за знакомые пределы стихотворчества к работе редактора, высшие полномочия которого поэт видит в умении выстраивать коммуникативные стратегии текстов и подниматься к сверхцели такой онлайн публикации. Во-вторых, читатель видит текст кюя и, следовательно, бессознательно больше доверяет посвящению автора, т.к. теперь есть возможность *мыслить предметно* (тогда как природа музыки ассоциативна).

Сравнение экспериментов казахстанской визуальной поэзии с образцами западной визуально-цифровой поэзии может настроить на вывод о том, что отечественная поэзия меньше подвержена влиянию цифровизации. Да, казахстанские поэты не заходят на поле *профессионального* цифрового эксперимента, не создают аналогов американским поэтическим инсталляциям. И это не является показателем отставания. В самоограничении поэтической игры с формами нам видится зрелость мышления тех, кто сегодня пишет визуальные стихи. Сравнение визуально-графических текстов поэтов Казахстана и США показывает существующий интерес к возможностям обновления художественной изобразительности стиха, в том числе на волне увлечения цифровыми технологиями. Расхождение векторов развития литературы, на которое мы указывали в ходе наблюдений и сравнений, по большому счету аннигилируется, когда в объектив внимания попадает зритель-читатель. Перформанс, построенный на объединении поэзии с цифровыми программами, и книга стихов, сопровождаемая графическими изображениями как гипергlossарием от самого автора, – все нацелено на формирование высокой культуры коммуникации художника и современника. Digital-медитация, рождающаяся при просмотре визуальных стихов американских авторов, нацеливает на то же углубление в себя, которое порождает визуальная поэзия поэтов Казахстана. Таким образом визуально-цифровая поэзия включается в общую для всего искусства XXI века стратегию выстраивания действенных коммуникаций.

Литература:

1. Andrews Jim. (2011) Nio. // [Электронный ресурс]: <https://web.archive.org/web/20240222113514/https://iloveepoetry.org/?p=535>.
2. Brian K.St. (2000) The Dreamlife of Letters. // [Электронный ресурс]: https://collection.eliterature.org/1/works/stefans_the_dreamlife_of_letters.html.
3. Di Rossario G. (2011) Electronic poetry. Understanding poetry in the digital environment. – Jyvaskila: University of Jyvaskyla.
4. John C. (2004) Overboard. // [Электронный ресурс]: <https://elmcip.net/creative-work/overboard>.
5. Hayles K.N. (2002) Writing Machines. – Cambridge, London: MIT Press, 2002.
6. Kim K. (2000) Research in the Technological, Social, and Cultural Practices of Online Reading: Brian Kim Stefans, "The Dreamlife of Letters" // [Электронный ресурс]: <https://transliteracies.english.ucsb.edu/index.html%3Fp=728.html>.
7. Loss Pequeo Glazier. (2001) Digital Poetics: The Making of E-Poetries. – Tuscaloosa, London: University of Alabama Press, 2001.
8. Shorabek A., Pazilova B., Manapova G., Tolysbayeva Z., Mansurov N., Kralik R. (2021) The specifics of the evaluative metaphor in English (based on the texts of art discourse). *Xlinguae* 14(2). – P. 245–254. <https://doi.org/10.18355/XL.2021.14.02.18>. (In Eng)
9. Айдарова, М., & Каржаубаева, С. (2024). Метасмыслы художественных феноменов в цифровую эпоху. *Keruen*, 84(3), 219–235. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-17>.
10. Вайскопф О. СтоN Стихографический сборник. – М.: Артель «Восточный ветер», 2003. – 40 с.

11. Исенов М. Третий голос. // [Электронный ресурс]: <https://polutona.ru/printer.php3?address=0404165056>.
12. Калаус Л. Избранные стихотворения и рисунки. – Алматы, 2003. – С.15–22.
13. Калаус Л. 8 маленьких балерин. // [Электронный ресурс]: <https://stihi.ru/avtor/kalaus1969>.
14. Калаус Л. «Порталы умирают или выходят из моды» // [Электронный ресурс]: <https://www.facebook.com/id.kalaus>.
15. Картель Бланшар. Литературно-художественное издание. / Сост. Р.Айткалиев. – Алматы, 2006. – 94 с.
16. Леонов Ю., Полуяхтов И. Тетрадь на двоих. // Простор. – 2002. – №10. – С.12–19.
17. Накипов Д. Близнецы. Виртуальная поэма на фоне сверхреальности // Простор. – 2001. - №1. – С. 70–82.
18. Под одной обложкой. Сборник квир-поэзии. / Сост. М.Вильковисская. – Алматы: Феминита, 2018. – 160 с.
19. Швабауэр А. Трепыхание горлиц // [Электронный ресурс]: <https://polutona.ru/printer.php3?address=0629114718>.
20. Ышшоодын. Антипериодическое, антикоммерческое издание. – 2009. – Июнь.

References:

1. Andrews Jim. (2011) Nio. // [Electronic resource]: <https://web.archive.org/web/20240222113514/https://ilovepoetry.org/?p=535>. (In Eng)
2. Brian K.St. (2000) The Dreamlife of Letters. // [Electronic resource]: https://collection.eliterature.org/1/works/stefans_the_dreamlife_of_letters.html. (In Eng)
3. Di Rossario G. (2011) Electronic poetry. Understanding poetry in the digital environment. – Jyvaskila: University of Jyvaskyla. (In Eng)
4. John C. (2004) Overboard // [Electronic resource]: <https://elmcip.net/creative-work/overboard>. (In Eng)
5. Hayles K.N. (2002) Writing Machines. – Cambridge, London: MIT Press, 2002. (In Eng)
6. Kim K. (2000) Research in the Technological, Social, and Cultural Practices of Online Reading: Brian Kim Stefans, “The Dreamlife of Letters” // [Electronic resource]: <https://transliteracies.english.ucsb.edu/index.html%3Fp=728.html>. (In Eng)
7. Loss Pequeo Glazier. (2001) Digital Poetics: The Making of E-Poetries. – Tuscaloosa, London: University of Alabama Press. (In Eng)
8. Aidarova, M., & Karzhaubaeva, S. (2024) Metameanings of artistic phenomena in the digital age. *Keruen*, 84(3). – P. 219–235. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-17>. (In Russ)
9. Weisskopf O. (2003) StoN Poetry collection. – М.: Артель «Восточный ветер». – 40 p. (In Russ)
10. Isenov M. Third voice. // [Electronic resource]: <https://polutona.ru/printer.php3?address=0404165056>. (In Russ)
11. Kalaus L. (2003) Selected poems and drawings. – Алматы. – pp. 15–22. (In Russ)
12. Kalaus L. 8 little ballerinas. // [Electronic resource]: <https://stihi.ru/avtor/kalaus1969>. (In Russ)
13. Kalaus L. “Portals are dying or going out of fashion” // [Electronic resource]: <https://www.facebook.com/id.kalaus>. (In Russ)
14. Cartel Blanchard. (2006) Literary and artistic publication. / Comp. R.Aitkaliyev. – Алматы. – 94 p. (In Russ)
15. Leonov Yu., Poluyakhtov I. (2002) Notebook for Two. // Prostor. – №10. – pp. 12–19. (In Russ)
16. Nakipov D. (2001) Twins. Virtual Poem against the Background of Superreality // Prostor. – №1. – P. 70–82. (In Russ)
17. Under One Cover. Collection of Queer Poetry. / Comp. M.Vilkovisskaya. – Алматы: Feminita, 2018. – 160 p. (In Russ)
18. Schwabauer A. Fluttering of turtledoves // [Electronic resource]: <https://polutona.ru/printer.php3?address=0629114718>. (In Russ)
19. Shorabek A., Pazilova B., Manapova G., Tolysbayeva Z., Mansurov N., Kralik R. (2021) The specifics of the evaluative metaphor in English (based on the texts of art discourse). *Xlinguae* 14(2), – P. 245–254. <https://doi.org/10.18355/XL.2021.14.02.18>. (In Eng)
20. Yshshoodyn. (2009) Antiperiodic, anticommmercial publication. – June. (In Russ)

D.M. Ishanova^{1*}, Zh.R. Sladkevich²

*¹Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Republic of Kazakhstan*

*²Institute of Russian and Oriental Studies, Gdansk, Poland
E-mail: ¹dianka.ishanova@mail.ru, ²zanna.sladkevich@gmail.com
ORCID: ¹0009-0008-4796-1251, ²0000-0001-7237-5328*

PROBLEMS OF GENDER POETICS IN KAZAKH LITERATURE

Abstract. The article examines aspects of gender poetics, the most urgent problem of literary criticism. The field of study of the topic is given in Kazakh literature. Within the framework of the materials of domestic researchers of Kazakh literature, the problems of gender poetics, its features and connections with the world literary science will be analyzed. The purpose is study the specific features of Kazakh literature, to compare the data of the history of the formation, development of the gender theme with a sample of world literature. It is known in the world literary science, gender studies are becoming a separate branch of science “genderology” and has formed a channel. In Kazakh literary science, “genderology” is at the stage of formation. Scientific research related to gender studies. It was focused mainly in the field of social, philosophical, economic sciences. In recent years, linguistics, cultural studies, literary studies have become the object of study of the gender sphere. Although it appeared early in foreign science, one of the most methodically developed in Russian literary studies. The topic is of high relevance for the Kazakh literary science. The research uses traditional scientific descriptive, semantic, qualitative, comparative, classification methods. The gender analysis of a literary text is not limited to the consideration of the figurative system and the social context of the work. There are quite complex issues in world literary studies weren't solved when considering its object of feminism, men's artistic works within the framework of the established gender orientation. A special examination of complex scientific issues related to gender issues and relevant topic should be studied comprehensively. The consideration of fiction in a gender perspective reflects well-established views on masculine and feminist stereotypes in society, to the formation of new ideas.

Keywords: gender problem, gender poetics, woman's themes, gender aspect, woman's prose.

Д.М. Ишанова^{1*}, Ж.Р. Сладкевич²

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

*²Орыстану және шығыстану институты, Гданск, Польша
E-mail: ¹dianka.ishanova@mail.ru, ²zanna.sladkevich@gmail.com
ORCID: ¹0009-0008-4796-1251, ²0000-0001-7237-5328*

Қазақ әдебиетіндегі гендерлік поэтика мәселелері

Аңдатпа. Бұл мақалада әдебиеттану ғылымының аса өзекті мәселесі болып табылатын гендерлік поэтиканың аспектілері қарастырылады. Тақырыптың қазақ әдебиетіндегі зерттелу өрісіне шолу жасалынады. Қазақ әдебиетіндегі отандық зерттеушілердің материалдары аясында гендерлік поэтиканың өзекті мәселелері, өзіндік ерекшеліктері мен әлемдік әдебиеттану ғылымымен байланыстары сараланады. Гендерлік тақырыптың төл әдебиетімізде қалыптасу, даму тарихы жайындағы мәліметтерді әлемдік әдебиет үлгісімен салыстыра отырып, қазақ әдебиетіндегі өзіндік ерекшеліктеріне барлау жасауды мақсат етеді. Қазір әлемдік әдебиеттану ғылымында гендерлік зерттеулер «Гендерология» деп аталатын ғылымның жеке бағытына айналып, үлкен арна құрап отырғаны белгілі. Қазақ әдебиеттану ғылымында «гендерология» қалыптасу кезеңінде тұр. Алғашқыда гендерлік зерттеулермен байланысты

ғылыми зерттеулер, негізінен, әлеуметтік, философиялық, экономикалық ғылымдар саласында өріс алған. Соңғы жылдары лингвистика, мәдениеттану, сондай-ақ әдебиеттану да гендерлік саланың зерттеу нысанына айналды. Бұл сала шетелдік ғылымда ерте пайда болғанымен, отандық әдебиеттануда әдістемелік тұрғыдан кенже дамыған саланың бірі. Сондықтан да біз қозғап отырған тақырыптың қазақ әдебиеттану ғылымы үшін өзектілігі жоғары деп санаймыз. Зерттеу барысында дәстүрлі ғылыми сипаттама және семантикалық, сапалық, талдау-жинақтау, салыстыру, жіктеу әдістері қолданылады. Көркем мәтінді гендерлік тұрғыдан талдау тек шығарманың бейнелі жүйесі мен әлеуметтік контексті қарастырумен шектелмейді. Әлемдік әдебиеттануда оның объектісі феминизм мен ер адамдар қолынан шыққан көркем туындыларды қалыптасқан гендерлік бағыт аясында қарастыруда шешімін таппаған мәселелер күрделі мәселелер жеткілікті. Әдебиеттанудағы гендерлік мәселелерге байланысты күрделі ғылыми мәселелерді арнайы қарастыру енді қолға алыну үстінде және ол кешенді түрде зерттелуі тиіс аса өзекті тақырып болып табылады. Көркем әдебиетті гендерлік аспектіде қарастыру, бір жағынан, қоғамдағы маскулиндік және фемининдік стереотиптерге қатысты қалыптасқан көзқарастарды көрсетсе, екінші жағынан, осы саладағы өзгерістерге назар аударып, жаңа идеяларды қалыптастыруға жол ашады.

Кілт сөздер: гендер мәселелері, гендерлік поэтика, әйел тақырыбы, гендерлік аспект, әйел прозасы.

Д.М. Ишанова^{1*}, Ж.Р. Сладкевич²

¹Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая
Алматы, Республика Казахстан

²Институт русистики и востоковедения, Гданск, Польша

E-mail: ¹dianka.ishanova@mail.ru, ²zanna.sladkevich@gmail.com

ORCID: ¹0009-0008-4796-1251, ²0000-0001-7237-5328

Проблемы гендерной поэтики в казахской литературе

Аннотация. В данной статье рассматриваются аспекты гендерной поэтики, являющиеся наиболее актуальной проблемой литературоведения. Дается обзор области изучения темы в казахской литературе. В рамках материалов отечественных исследователей казахской литературы будут проанализированы актуальные проблемы гендерной поэтики, ее особенности и связи с мировой литературоведческой наукой. Целью исследования было исследование специфических особенностей казахской литературы, сопоставление данных истории становления, развития гендерной темы с образцом мировой литературы. Сейчас известно, что в мировой литературоведческой науке гендерные исследования становятся отдельным направлением науки под названием «гендерология» и образовал большой канал. В казахской литературоведческой науке «гендерология» находится на стадии становления. Первоначально научные исследования, связанные с гендерными исследованиями, были сосредоточены в основном в области социальных, философских, экономических наук. В последние годы объектом изучения гендерной сферы стали лингвистика, культурология, а также литературоведение. Эта область, хотя и рано появилась в зарубежной науке, является одной из наиболее методически развитых в отечественном литературоведении. Поэтому мы считаем, что затрагиваемая тема имеет высокую актуальность для казахской литературоведческой науки. В исследовании используются традиционные научные описательные и семантические, качественные, сравнительные, классификационные методы. Гендерный анализ художественного текста не ограничивается рассмотрением образной системы и социального контекста произведения. В мировом литературоведении достаточно сложных вопросов, которые не решались при рассмотрении ее объекта феминизма и художественных произведений из рук мужчин в рамках сложившейся гендерной направленности. Сейчас ведется специальное рассмотрение сложных научных вопросов, связанных с гендерными проблемами в литературоведении, и это очень актуальная тема, которая должна быть изучена комплексно. Рассмотрение художественной литературы в гендерном аспекте, отражает устоявшиеся взгляды на маскулинные и феминистские стереотипы в обществе и указывает на изменения в этой области и открывает путь к формированию новых идей.

Ключевые слова: гендерная проблема, гендерная поэтика, женская тематика, гендерный аспект, женская проза.

1. Introduction

Currently, the public is very interested in a thorough analysis of gender issues in Kazakh literature. In both domestic and international literature, the terms “gender”, “gender poetics”, “gender problem”, “gender aspect”, “gender policy”, “gender equality”, “gender identification”, “gender orientation”, “gender studies”, “gender metaphor”, “and “feminism” have evolved into a variety of concepts, including “writer”, “women’s prose”, “the language of a woman’s work” and “women’s texts”. Modern science makes extensive use of the gender perspective, social and cultural analysis phenomena, and trends.

The purpose of the article is to explore the specifics of the gender research method in Kazakh literary studies. Identification of topical issues of gender in modern literary research. Thus, to assess the current state of gender studies in Kazakh literary studies and their prospects, guided by the description of the main categories used in gender studies. Differentiation of the search and interrelationships of the Humanities of Kazakhstan in the consideration of gender issues as a holistic phenomenon.

Gender studies, as a new paradigm of humanitarian knowledge, for the first time brought to the agenda the consideration of the nature and identity of women along with men and became an integral part of public consciousness. Western and Russian scientists highlight several stages related to the history of the development and formation of gender studies.

In the Euro-American scientific tradition, gender is reflected in the concept of a woman-mother, in the theory of the gender scheme, gender is interpreted from the point of view of an ideological system, a social institution, a system of interpersonal relations. In Russian science, the word “genes” has been in use since the late 1980s. This subject originated with the renowned Kazakh poet Abai and gained widespread recognition as “women’s equality” at the turn of the century. And it is currently evolving into a new area that takes into account the rights of both men and women equally and has come to be known as “gender”.

Today, the search for answers to the question of what point of view the issue of gender should be considered in the national literature is one of the channel issues in Kazakh literary studies. In this article, I will first review the research work on the problem of genes in the literature. This topic is somewhat considered in the works of Russian literary scholars. But, having become the subject of a special study, the work carried out in a monographic complex was not completed. The results of the differentiation showed that in many cases literary critics recognized gender analysis as a consideration of works written on the topic of women’s freedom. In the works written in the old era, a woman tried to reveal her fate, her image from different sides.

Since its inception in the West, the concept of “gender” has opened up a wide field, has been comprehensively systematized from a scientific point of view and has formed a research channel with its own directions and methodologies. Specialists in the field of humanities in Kazakhstan independently consider gender issues, based on the experience of their Western colleagues. I will explain this in the main part of the article.

2. Research methods and materials

2.1 Research methods

Currently, women's literature in civilized countries is growing rapidly, so the relevance of the problem of "gender" in literary studies is also increasing. The gender picture of the world, as well as a comprehensive study of the author's consciousness and the gender characteristics of the characters, become an unchangeable object of modern gender literary criticism. The works of writers of world literature and Kazakh literature on the study of gender issues were identified using methods of comparison with each other.

Having initially defined the meaning of the word "gender" as a term, stabilization in scientific circles has gone through a somewhat difficult path. First, a special study was conducted in which the concepts and concepts related to "sex" and "gender" were analyzed. The term "sex" refers to categories that are biologically interpreted in relation to the human body, representing feminine and masculine nature, while the term "gender" refers to categories that describe social roles and behavior (i.e. parenting) in relation to a woman and a man.

The study employed conventional scientific methods including descriptive and semantic analysis, qualitative approaches, comparative techniques, and classification methods in relation to the research topic.

2.2 Material description

In Russian science, gender is distributed by industry, comprehensively reviewed, resulting in a dictionary of terms used in gender studies. In the dictionary of gender terms published by the authors' association, "gender" is defined as a social model that defines the place and role of women and men in society and its institutions (family, political structure, economy, culture and education, etc.) (Dictionary of gender terms, 2013: 7). In modern Kazakh literary science, the activity in gender studies is not at a high level. In the world of literary criticism, the samples of modern women's prose from a gender point of view are most fully studied. Based on this, the need to expand the gender aspect of the study of Kazakh literature and develop comprehensive positions on the differentiation of the gender problem in the prose of women writers is growing every day. What are the main reasons why this issue is becoming the most relevant topic in Kazakh literature of the XX-XXI centuries? In search of answers to these questions, we tried to identify the main areas of research.

The Western Literary Encyclopedia of the XX century provides the following explanation: "... the gender approach is often used in traditional areas of literary analysis, for example, when studying the figurative system of a literary work". (Western Literary studies of the XX century: an encyclopedia, 2004: 96). Since gender originated and developed in Western literature, influencing the literature of other countries, methods of analysis-generalization, comparison, classification were used to understand its concept from world studies. Regarding the term, we have understood that "gender" completely covers cultural and social concepts of equality between men and women. It is in this context that gender issues have become one of the most important topics of Russian literature of the 19th

century. As a result, interest in the gender theme in Russian literature rose to a high level in the twentieth century. In the mid-1990s, the word "gender" became widespread in literary criticism in relation to women's prose. The traditional scientific characterization of terms in the theory of world literature has been developed.

The draft first response stems from the nature of the gender issue. The nature of genes is more complex, it is studied in various aspects. It has been thoroughly studied in Kazakh society in philosophy, psychology, economics, cinematography, linguistics, cultural studies and sociology. In recent years, more and more attention has been paid to literary studies. As a rule, literary criticism focuses on the image of male and female characters, the peculiarities of their behavior and the motives of their actions. Among writers, opinions regarding women's prose are also unambiguous. Such a variety of opinions is found both in Russian literature and in the world. The traditional theme of literary works is the inner world of a woman, as well as the image of a woman captured by male eyes. And the correlation of gender issues with artistic reality in works, especially on the scale of the entire literary process, cannot be widely covered. Gender aspects played a role in the evolution of 20th-century Kazakh literature in relation to global developments. This has created significant opportunities for contemporary creative expression and fresh ideas, contributing to the emergence of a new style among Russian writers.

In any genre of Kazakh literature, the proportion of male authors is greater than that of female authors. In Soviet times, the number of women writers did not grow. Many of them limited themselves to writing memoirs about the Kazakh intelligentsia in Kazakh literature. Male writers have expanded the poetic field by introducing a new theme about Kazakh women into prose. For example, A.T.Baktybayeva contends in her research that exploring the theme of relationships within modern families, occasionally from a humorous perspective, aids in understanding the elements that contribute to the unique charm and popularity of women's prose (Baktybayeva, 2023:11). Another Kazakhstani scholars Zh. Sarsenbayeva and A. Yakici studied the image of women in contemporary Kazakh prose and psychological aspects of their portrayal. The scholars assert that the writings of female authors in niche genres reflect social contradictions, human nature, the inner world, and the transformation of women. Their works often explore the language of characters, narrative structures, inconsistencies between thoughts and actions, character dialogue, and unique stylistic features in the depiction of psychological phenomena (Sarsenbayeva, Yakici, 2021:9).

In the course of the research we found that there is little research on the female image in Kazakh literature. The very fact that many classical works are named after women helps to raise the status of gentle creatures. For example, a poem "Kalkaman and Mamyр", which is based on a historical event, and a poem celebrating the love of two young people is "Yenilik and Kebek" by Sh. Qudaiberdyuly, a psychological novel "Akbilek" by Zh. Aimautov, a novel "Botagoz" dedicated to the struggle of Kazakh workers for freedom and equality by S. Mukanov, a novel "Ulpan", based on the content of a historical chronicle, etc.

Much later than in foreign and Russian literature, Kazakh literature contains many works telling about the life of a fragile girl. In the early XX century, Kazakh novels on the theme of

women's equality began to be published. Many Kazakh writers boldly, from different sides, actively raised this topic. Among the works related to gender issues in Kazakh literature we can point poems by Abai which dedicated to women's freedom, "Unhappy Zhamal" by M. Dulatov, which is a first novel in Kazakh literature written in the prose fiction style, a psychological story "The sin of Sholpan" by M.Zhumabayev, a novel "Qamar Sulu" by S. Toraighyrov, that depicts the tragedy of love between a young girl and a young man, as well as the consequences of outdated social customs and traditions, in which women's human rights are violated in society, S. Kobeyev's work "Kalyn mal" a novel that details the life of a Kazakh village in the early 20th century, the changes that began to take place in it due to the colonial regime, and the old customs and traditions that began to spread and liberate the country from its power, B. Mailin's first work in the prose genre is "The sign of Shuga". This novel deals with another issue in old Kazakh society: the inequality of women and the freedom of love between young people who love each other. All the works which we gave above appeared in the first twenty years of the XX century.

Consequently, the issue of women's equality was the most relevant topic of this time. Because the freedom and literacy of women, the good fate of the Kazakh girl, the inequality of women were the most important problems of Kazakh society at that time. Unfortunately, the topic, especially raised by fiction at that time, was under pressure from Soviet ideology and became a closed topic. Almost all of the above-mentioned writers were repressed and, together with their works, fell into a narrow bag. Until the last years of the Soviet era, this issue was not opened. In the Kazakh literary science, even the terms "gender" and "feminism" have not caught on. These words were characterized by concepts such as "equality of women", "general freedom of women", also interpreted as a situation describing the difficult life of Kazakh young women before the October Revolution and from such a situation the Soviet authorities were praised. While the gender issue was a complex topic common to human society as a whole, foreign literary trends in this area were also excluded from scientific research.

Zh. Abdygapparova explains that the image of a woman in the Kazakh literature of the twentieth century has received a new direction: "the emergence of a new time, the formation of a civil, legal society was also promoted by Alash figures through artistic works. While the female image in previous literary works was depicted as meek, fragile, not exceeding the family hearth, after the "gender revolution committed by the figures of Alash, these images entered a new look, female images became recognizable from a new angle" (Abdygapparova, 2022: 75).

Therefore, in the Kazakh literary science, the conversation about gender, feminist trends and their influence on literary development was not touched upon until present. The problem of gender poetics becomes relevant only after gaining independence and free interaction with the world community.

Now gender poetics is a branch of historical poetics, an actual subject of literary criticism. The most important category in which gender poetics focuses is its personal characteristics, which are transmitted through the subjective text and the image of the characters, which

are narrated on behalf of the author. There is a big difference in the use of vocabulary by a man and a woman. Therefore, in gender politics, when understanding a literary work, it is necessary to carefully take into account the strategy and tactics of speech behavior according to the gender of a person in general, the discourse of men and women. Gender poetics is formed within the framework of traditional Poetics, which studies the Universal properties of oral and artistic works and includes aspects of the creation, perception and interpretation of the text. Women's and men's poetry and prose are formed in a genre system that has its own unique style, as well as a gender dimension.

3. Discussion

It is difficult to say that modern Kazakh literary studies, like other humanities, is actively interested in gender studies. Assessing the results achieved, in a number of cases domestic literary scholars understand gender analysis as the analysis of works written by female authors and telling about the fate of women in its various manifestations. Today we are witnessing global changes, that is, changes in gender stereotypes and gender roles. Modern gender studies today focus on the study of these processes and phenomena in literature (and science). Scholars G. Ladzekpo, J. Attiye and S. Davi, who have studied gender roles and stereotypes in contemporary literature consider that gender dynamics are portrayed and whether traditional gender roles and stereotypes are reinforced or challenged (Ladzekpo et al, 2024: 28).

In the works of Gender stereotypes in Kazakh literature were researched by A.B. Kaldybay and G.K. Abdigaliyeva. They consider that men and women are well aware of their gender stereotypes and, when confronted with stereotypes, tend to report their beliefs and exhibit stereotypical behavior (Kaldybay, Abdigaliyeva, 2023:279).

Ye. Adayeva noted that gender analysis of a text is not only a consideration of the system of images and social context in a work, therefore, in Kazakh literary science it is very important to consider literary issues within the framework of gender literary studies" (Adayeva, 2022: 213).

In domestic literature presents works on the comprehensive study of the works of women writers. One can name the works of A. A. Kenzhebayeva, who works fruitfully in this field, published in different years. The author raised the gender issue from the article to the monograph. For example, PhD thesis entitled "The meaning of the female image in women's prose" (Kenzhebaeva, 2000) is a great contribution to gender studies. Looking at these research papers, one can see that Kazakh women did not stay away from the art of writing in Kazakh literature.

The characters in the stories of young authors struggle with the problems occurring in the society of their time. The fate of modern society is men's addiction to alcohol, lack of household, psychological stress, the plight of boys and girls orphaned by their parents at a young age, cruelty in society, difficult life in single-parent families, non-compliance with modern life requirements, the problem of moving from village to city, unemployment, paid education, the cost of renting an apartment in a big city etc.

In the article by S.Yu. Vorobyova "Gender Policy" by a Female Author (using the novels of L. Ulitskaya as an example), methodological principles for determining the

gender component in the process of analyzing artistic texts are formulated. Using four novels by L. Ulitskaya as an example, the dynamics of the discursive gender model of the world and man are shown. Feminist consciousness has drawn attention to the methods of representation in the text, to their dynamics in the process of searching for the ideal character type of a female author, by vividly demonstrating the possibility of creating "interpretative" forms of final and open dialogic discourse, combining them together, as well as presenting the categories of masculinity and femininity, L. Ulitskaya confirms the predominance of women's writing, which is able not only to adequately express the idea of femininity, but also to evaluate the idea of femininity (Vorobyova, 2016).

A proposal for another gender study in Russian literature can be seen in this work. The authors present in the textbook possible options for the gender aspect of the study of a literary work. The material of literary texts analyzes the gender picture of the world in women's literature of the XX-XXI centuries. The literary analysis of the gender aspect of a work should be carried out, first of all, with the help of its own categorical and terminological apparatus of literary science (Arzamazov, 2020: 8).

4. Results

The works describing the image of a woman, beauty, mind, qualities, nature in Kazakh prose and poetry are reflected in the myths of oral literature, fairy tales, legends, lyrical and epic poems. For example, "Kyz Zhibek", "Aiman and Sholpan", etc. Most researchers say that in the life and worldview of nomads, women, like men, were very free, brave, intelligent, skillful citizens who performed in groups and led battles.

During the Great Patriotic War, Kazakh writers portrayed women a lot. This is because the woman and the small children who worked in the rear lived in front of their eyes. Such examples can be seen in the memoirs of writers. From this it can be seen that the image of a woman or a man in a work of art is described depending on the time in the work, that is, on what historical event was described.

There are also differences in the portrayal of female characters by male and female writers. In modern women's prose, female authors also touch on new topics in the idea, content and form of the work. Neither the female characters of old classic novels nor the female characters of modern youth prose expect any help from men. They can withstand the difficulties encountered in their fate, thanks to their intelligence, strength, consciousness, endurance and heroism. It should be understood that although we know that a woman is a gentle being, she wants to admit that she is just as much a living being as men.

The term "gender" began to be used in literary studies to understand the phenomenon of "women's writing". At the end of the 20th century, the concepts of "text written by a female author" and "female text" appeared. In this regard, different points of view have arisen in literary studies. Some say that there is no neutral "female text" in literature, and proponents of the second point of view say that there are significant differences between female and male texts.

The works of O. P. Demidova, N.L. Pushkareva, S. R. Okhotnikova, K. Binswanger are devoted to the study of the "female language" at the level of the text of literary works and

the definition of the female literary tradition, the study of female images in literature and the phenomenon of "female reading".

Defining the writing characteristics peculiar to women writers is one of the main issues of gender literature. We believe that there are significant differences in the texts of men and women. Modern women's prose and poetry are analyzed from a gender perspective, but its methodological basis in literary studies has not yet been fully formed. In the gender analysis of the text in Western science, there is a concept of "women's writing". It is necessary to turn "women's" texts into one of the main areas of research in Kazakh literature. The consideration of gender issues through the study of the characteristic style of women writers is in itself a separate area that requires systematic research.

In the voluminous article "reflection of gender stereotypes in Kazakh literature" by Ye. Adayeva identifies the following main areas of gender research in literature:

- It involves weighing the changes, demands and desires in women's existence in a certain period, as well as the quality-truce that distinguishes men;
- Examines whether the image of a woman or a man in a work of art corresponds to the stereotypes of masculinity (*masculus*) and femininity (*femina*) formed by society;
- Patriarchy in literary texts presupposes the exposure of cultural stereotype;
- To determine what important role the gender specificity of the author plays in depicting the female image in the work and the reader in perceiving the female image;
- Defining the specifics of writing characteristic of women writers (Adayeva, 2022: 215).

The author of the article "Gender studies in modern Ukrainian literary studies" identifies the following main areas of gender research in modern Ukrainian literary studies: "... a new reading of the works of male and female authors from a gender point of view; "women's literature" and the formation of related scientific terms: "women's prose", "women's poetry", "women's novel"; to determine the features of women's poetry and prose, to develop the concept of "women's writing" based on the material of Ukrainian, Russian, American, Asian, Slavic literature; theoretical understanding of the methodology of gender studies, etc. (Baidalova, 2013: 227).

After independence, the number of women writers in prose increased. Despite the fact that prose writing is inherent in humanity, there are differences in the unusual picture of the world that occurs in the artistic work of a female author or a male writer, in the special attitude of the author to the main character, in the special nature of the author's consciousness, in the style of writing. To determine the general interaction of the author's feeling and thought from the beginning to the end of the work, to show the features of the transmission of methods of transformation by artistic means, such as metaphor.

Another aspect of the gender study of literature is the field of gender representation of national identity. Each nation has its own peculiarities in creating a work. Its features include the cultural characteristics of each nation, the history of the people, traditions and customs, peculiarities of worldview, tastes related to beauty. In the artwork, we find a national character regarding Kazakh characters, national colors describing the beauty and tenderness inherent in the Kazakh woman.

The article is aimed at considering gender issues in Kazakh literature, so I tried to give a complete answer to questions about how well gender issues have been studied in literary studies. The article reveals the history and general nature of gender issues in Kazakh literature. The conclusions of the gender approach analyzed above can be used to revise well-known literary texts in Russian literature and form a new point of view.

5. Conclusion

This study briefly analyzes the emergence of aspects of gender issues in Kazakh literature. When considering gender issues in prose works, the opinions of foreign and domestic scientists are used. There are many unresolved issues in considering gender orientation, its object of feminism, and fiction written in literature by men.

Male writers are also interested in the topic of women and attitudes towards women. We believe that distinguishing between women's and men's literature, defining a special style of women's and men's prose, the genre of prose, the emotions and feelings of the characters, the time of writing, the history of creation, the place of the work in national and world literature is one of the most promising and priority areas of modern literature. Gender studies make it possible to recognize cultural structures in traditional literary works, analyze them from the point of view of ideas about the concepts of "male text" and "female writing" and find forms reflecting the signs of female experience. Gender studies contribute to the formation of a new approach to literary works. In the first decade of the new century, "women's literature", its poetics, stylistics, theoretical and historical-literary phenomenon should be comprehensively considered within this problematic field.

All the information they receive about the world, and all the information they transmit to the world about people, writers create in the form of short stories, that is, in the form of concrete prose with semantic integrity and a certain plot coherence. In our opinion, the gender analysis of the text is not limited to considering only the visual system of the work and the social context.

Men and women are biologically, psychologically and culturally different by nature. There are two differences, namely men and women. Masculinity and femininity are a natural difference between men and women physically and biologically, where men are stronger than women and women are weaker than men. In societies around the world, men are often considered superior to others. And there are "second-sex" names applied to women. In everyday life, the word "gender" often refers to perceived and natural differences between men and women. In literary studies, the term refers more specifically to how people define themselves and how they are judged by others based on their gender.

Ideas about gender have historically influenced the production, distribution, consumption and popularization of literature. Women's works came from different genres of the great literature of the world. In world literature, gender studies have made a significant contribution in terms of the analysis and development of works in this field.

The methodological tools used to study gender studies in literature are insufficient to evaluate women's creativity. Women have their own algorithm, for example, as general concepts, themes, plots, perspectives, language, etc. and they should be judged by their

own criteria, it is necessary to pay attention to women's writing and perceive women's works simultaneously as their historical and social product. Therefore, gender aspects in literature should reflect the abundance of female identity.

The study of the characteristic features of writing of prominent female representatives of modern Kazakh literature requires systematic study. Considering gender studies in our national literature, its development is among the main tasks of modern literary science.

References:

1. Abdygapparova Zh. (2022) "Gender issues in Kazakh literature at the beginning of the XX century" // Bulletin of Yassawi University, №4 (126). – P. 64-78. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06> (In Kaz)
2. Adaeva Ye. (2022) Manifestation of gender stereotypes in Kazakh literature. Gender and Society of Kazakhstan. Almaty: printing house" DELUXE printing". – 280 p. (In Kaz)
3. Arzamazov A.A. (2020) Women's writing strategies in Udmurt literature: poetry of Anastasia Shumilova. Bulletin of Ugric Studies. Vol. 10, № 1. <https://doi.org/10.30624/2220-4156-2020-10-1-7-16> (in Russ.)
4. Baidalova E.V. (2013) Gender studies in modern Ukrainian literary studies \ Gender and literature in the countries of Central and South-Eastern Europe / Ed. by I.E. Adelheim. – M., Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences. – 252 p. (In Russ)
5. Baktybayeva, A. T. (2023). The comical in modern female prose of kazakhstan (on the example of works of g. kurgulina). Russian Linguistic Bulletin, 9(45). <https://doi.org/10.18454/RULB.2023.45.9>. (in Eng)
6. Dictionary of gender terms (2002) / Edited by A. A. Denisova; Region. societies. org. "East-West: Women's innovative projects. – M.: Information-XXI century. – 256 p. (In Russ)
7. Kaldybay A.B., Abdigaliyeva G.K. (2023). A literary review of studies related to gender stereotypes in the world and Kazakhstan society. Bulletin of Karaganda University № 1(109) p. 273-284 <https://doi.org/10.31489/2023HPh1/273-283> (In Kaz)
8. Kenzhebaeva A.A. (2000) « The uniqueness of the image of a woman in female prose « Cand. of philological Sciences diss.- Almaty. – 143 p. (In Kaz)
9. Ladzekpo, G., Attiye, J., & Davi, S. (2024). Exploring Gender Roles and Stereotypes in Literature: An Analysis of Contemporary Works. International Journal of Gender Studies, 9(2), 25–40. <https://doi.org/10.47604/ijgs.2782> (In Eng)
10. Sarsenbayeva Zh., Yakici A. (2021). The image of women in modern kazakh prose and psychological aspects in creating them. «Keruen» scientific journal. Volume 73, Number 4. ISSN 2078-8134. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-17> (In Eng)
11. Vardanyan O.A. (2003) "On the issue of the gender nature of poetic texts" // Collection of abstracts of the Third International Conference "Gender: language, culture, communication" November 27-28, Moscow 2003. – P. 26-27 (In Russ)
12. Vorobyova S. Y. (2016) Gender "politics" of a female author (on the example of L. Ulitskaya's novels) Proceedings of the Saratov University. A new series. Philology. Journalism. – vol. 16. – No.2. – pp. 195-202. (In Russ)
13. Western literary criticism of the twentieth century: an encyclopedia. – Moscow: Intrada, 2004. – 560 p.
14. Zholshaeva M., Mambetov Zh. (2022) Typology of the image of women in modern youth prose. Gender and Society of Kazakhstan. Almaty: printing house" DELUXE printing". – 280 p. (In Kaz)

Әдебиеттер:

1. Адаева Е. Қазақ әдебиетіндегі гендерлік стереотиптер көрінісі. Гендер және қазақстан қоғамы. Алматы: «DELUXE Printery» баспаханасы, 2022. – 280 б.
2. Арзамазов А.А. (2020) Стратегии женского письма в удмуртской литературе: поэзия Анастасии Шумиловой // Вестник угроведения. Т. 10, № 1. <https://doi.org/10.30624/2220-4156-2020-10-1-7-16>
3. Әбдіғәппарова Ж. «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселелер» // Ясауи университетінің хабаршысы, №4 (126), 2022. – Б. 64-78. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

4. Байдалова Е.В. Гендерные исследования в современном украинском литературоведении // Гендер и литература в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред. И.Е. Адельгейм. – М., Институт славяноведения РАН 2013. – 252 с.
5. Варданян О.А. «К вопросу о гендерной природе поэтических текстов» // Сборник тезисов Третьей международной конференции «Гендер: язык, культура, коммуникация» 27-28 ноября, Москва 2003 г. – С. 26-27
6. Воробьева С. Ю. Гендерная «политика» автора-женщины (на примере романов Л. Улицкой) Известия Саратовского университета. Новая серия. Филология. Журналистика. – 2016. – Т. 16. – №2. – С. 195–202.
7. Baktybayeva, A. T. (2023). The comical in modern female prose of kazakhstan (on the example of works of g. kurgulina). Russian Linguistic Bulletin, 9(45). <https://doi.org/10.18454/RULB.2023.45.9>.
8. Қалдыбай А.Б., Әбдіғалиева Г.Қ. (2023). Әлемдегі және Қазақстан қоғамындағы гендерлік стереотиптерге қатысты зерттеулерге әдеби шолу. Қарағанды университетінің хабаршысы № 1(109). – Б. 273-284. <https://doi.org/10.31489/2023НPh1/273-283>
9. Ladzeko, G., Attiye, J., & Davi, S. (2024). Exploring Gender Roles and Stereotypes in Literature: An Analysis of Contemporary Works. International Journal of Gender Studies, 9(2). – P. 25–40. <https://doi.org/10.47604/ijgs.2782>
10. Жолшаева М., Мәмбетов Ж. Қазіргі жастар прозасындағы әйелдер бейнесінің типологиясы. Гендер және қазақстан қоғамы. Алматы: «DELUXE Printery» баспаханасы, 2022. – 280 б.
11. Западное литературоведение XX века: энциклопедия. – Москва: Intrada, 2004. – 560 с.
12. Кенжебаева А.Ә. «Әйел прозасындағы әйел образының ершелігі» фил.ғыл.канд. дисс.- Алматы, 2000. – 143 б.
13. Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой; Регион. обществ. орг. «Восток-Запад: Женские инновационные проекты. – М.: Информация-XXI в., 2002. – 256 с.
14. Sarsenbayeva Zh., Yakici A. (2021). The image of women in modern kazakh prose and psychological aspects in creating them. «Keruen» scientific journal. Volume 73, Number 4. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-17>

Н.Ж. Мағазбеков^{1*}, Қ.Қ. Мәдібаева², С.А. Мұқатаева³

^{1,2,3}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: nur_magazbekov@mail.ru, kapi-51@mail.ru, mukataieva81@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0002-2396-1467, ³0000-0001-9481-3990

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Отандық әдебиеттану саласындағы маңызды бағыттардың бірі – абайтану. Абай Құнанбайұлы шығармашылығы осы уақытқа дейін тек әдебиеттану шеңберінде ғана емес, өзге де салалардың зерттеу нысанына айналып үлгерді. Ақын мұрасын тану мақсатында Алаш қайраткерлерінің мұрасынан бастап қазіргі кезге дейін көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Әр кезеңде абайтану саласының әр түрлі мәселелеріне көңіл бөлінді. Себебі Абай Құнанбайұлы мұрасы әдебиетіміздің, мәдениетіміздің, тарихымыздың – жалпы ұлттық руханиятымыздың ажырамас бөлігі. Өйткені ақын мұраларында қазақ елінің әлеуметтік жағдайы, тарихы мен мәдени болмысы жан-жақты ашылады. Сонымен қатар әр өлеңінен ақынның қоғамдық, мәдени-эстетикалық, философиялық көзқарастары айқын көрінеді. Аталған жұмысымызда Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, ұлт болмысы, мінезі кеңінен ашылатын тұстары нақты өлең жолдары, мысалдар арқылы кеңінен қарастырылады. Сондай-ақ, ақын шығармаларындағы ұлттық мінез типологиясы, болмыс қырлары жан-жақты талданады. Абай шығармаларындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, Абай танымындағы ұлттық мінез типологиясы секілді өзекті тақырыптар талданып, ұлт мінезін түзеу, рухани кемелдендіру мұратының мәні, қыры айқындалады. Сол арқылы Абай танымындағы құндылықтар жүйесін жаңа қырынан танып, зерделеуге мүмкіндік ашылады.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жазылды.

Кілт сөздер: Абай, абайтану, құндылықтар жүйесі, руханият, ұлттық мінез

Н.Ж. Мағазбеков^{1*}, Қ.Қ. Мәдибаева², С.А. Мұқатаева³

^{1,2,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: nur_magazbekov@mail.ru, kapi-51@mail.ru, mukataieva81@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0002-2396-1467, ³0000-0001-9481-3990

Система ценностей в произведениях Абая

Аннотация. Одним из важных направлений в области отечественного литературоведения является – абаеведение. Творчество Абая Кунанбаева уже стало объектом изучения не только в рамках литературоведения, но и в других областях. В целях признания наследия поэта было опубликовано множество научных трудов, охватывающих как наследие деятелей Алаша, так и наши дни. На каждом этапе уделялось внимание различным вопросам в области абаеведения. Потому что наследие Абая Кунанбаева является неотъемлемой частью нашей литературы, культуры, истории, нашей национальной духовности в целом. Кроме этого наследие поэта всесторонне раскрывает социальное положение, историю и культурную самобытность казахского народа. В то же время каждое стихотворение ярко отражает социальные, культурно-эстетические и философские взгляды поэта. В данной работе мы подробно рассмотрим систему общечеловеческих ценностей, национальную идентичность и характер в произведениях Абая Кунанбайұлы на конкретных стихах и примерах. Также всесторонне анализируется

типология национального характера и аспекты бытия в творчестве поэта. Анализируются такие актуальные темы, как система национальных и общечеловеческих ценностей в творчестве Абая, типология национального характера в учении Абая, а также выясняются сущность и аспекты идеала совершенствования характера нации и духовного совершенства. Это откроет возможность понять и изучить систему ценностей в философии Абая с новой точки зрения.

Благодарности: Статья написана в рамках программно-целевого финансирования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: Абай, абаеведение, система ценностей, духовность, национальный характер

N.Zh. Magazbekov^{1*}, K.K. Madibayeva², S.A. Mukatayeva³

^{1,2,3}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nur_magazbekov@mail.ru, kapi-51@mail.ru, mukataieva81@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0002-2396-1467, ³0000-0001-9481-3990

The system of values in Abai's Works

Abstract. One of the important areas in the field of domestic literary criticism is – Abai studies. The work of Abai Kunanbayev has already become an object of study not only within the framework of literary criticism, but also in other areas. In order to recognize the poet's legacy, many scientific works have been published, covering both the legacy of Alash figures and our days. At each stage, attention was paid to various issues in the field of Abai studies. Because the legacy of Abai Kunanbayev is an integral part of our literature, culture, history, our national spirituality as a whole. In addition, the poet's legacy comprehensively reveals the social status, history and cultural identity of the Kazakh people. At the same time, each poem clearly reflects the social, cultural, aesthetic and philosophical views of the poet. In this work, we will consider in detail the system of universal values, national identity and character in the works of Abai Kunanbayev using specific verses and examples. The typology of national character and aspects of being in the poet's work are also comprehensively analyzed. Such topical themes as the system of national and universal values in Abai's works, the typology of national character in Abai's teachings are analyzed, and the essence and aspects of the ideal of improving the character of the nation and spiritual perfection are clarified. This will open up the possibility of understanding and studying the system of values in Abai's philosophy from a new point of view.

Acknowledgements: The article was written within the framework of the program-targeted funding BR18574216 "Transit of cultural values in time and space".

Keywords: Abai, Abai studies, value system, spirituality, national character

1. Кіріспе

Қазіргі кезге дейін абайтану саласының әр кезеңдерінде ақын мұрасын саралау мақсатында көптеген зерттеу еңбектері жарық көрді. Әр еңбекте ақын мұрасысан қырынан қарастырылып, ондағы айтылған өзекті мәселелер белгілі бір ғылыми аспектіге сай талданып келеді. Сол арқылы Абай Құнанбайұлы мұрасымен жақын танысуға болады.

Ақын шығармашылығы абайтану кезеңдерінде бірнеше деңгейде қарастырылды. Әр кезеңде абайтанушы ғалымдар Абай Құнанбайұлы мұрасын кеңінен қарауға, талдауға тырысқаны белгілі. Бірақ кеңестік кезеңде әр түрлі кереғар пікірлер айтылып, көптеген тақырыптар толық деңгейде зерттеу нысанына айнала алмай, жабық күйінде қалды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін барып ақын мұрасын ұлттық таным тұрғысынан зерттеп, зерделеуге мүмкіндік туды. Әсіресе оның философиялық көзқарастары, кітапханасы мен ақындық мектебі бойынша көптеген ғылыми еңбектер

1990-жылдардан бергі уақытта ғана жарыққа шықты. Аталған еңбектерде Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылық мұрасы жөнінде тың ізденістер мен жаңаша көзқарастар орын алды. Тәуелсіздік кезең абайтануы мол ғылыми базамен толықты.

Әр жылдары ақын шығармашылығындағы құндылықтар жүйесі, концептілер жаңа қырынан зерттеле бастады. Тек әдебиеттану ғылымының аясында ғана емес, пәнаралық ғылымдар тоғысында қаралды. Соның негізінде ақын мұрасына, шығармалар мәні жаңа сипат алды. Ақын өлеңдері мен қарасөздерін зерттеу арқылы адам мен болмыс, ұлт, қоғам жөніндегі ойларын, қалыптастырған құндылықтар жүйесін танимыз.

2. Зерттеу әдістері мен тәсілдері

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада тақырыпты кеңінен ашу мақсатында феноменологиялық, тарихи, филологиялық зерттеу ыңғайлары аясындағы әдіс-тәсілдері (герменевтикалық, концептуалды, контекстуалды, салыстырмалы-тарихи) аралас қолданыс тапты.

2.2 Материалға сипаттама

Абай мұрасындағы құндылықтар жүйесі, олардың тегі мен типологиясы тақырыптарын өздерінің зерттеу еңбектерінде Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметұлы, Р. Сыздық, З.Ахметов, Ж. Ысмағұлов, Ж. Дәдебаев, Т. Жұртбай, С.Қасқабасов, Қ. Мәдібай, А.Еспенбетов, С. Қирабаев, А.Темірболат, Ш.Ибраев, Б. Ердембеков, А. Қартаева, С.Қорабай, Ж.Әубәкір, Т.Шапай, т.б. секілді филолог ғалымдар тәуелсіздік алғаннан кейін осы мәселелер төңірегінде жарыққа шығарды. Абайдың өлеңдеріндегі философиялық ойлар жүйесі, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар мәселесі жаңаша сипатта пайымдалатынын кейінгі зерттеулер, монографиялар мен академиялық басылымдар айғақтайды. Осы ретте М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында соңғы 25-30 жыл шамасында атқарылған жұмыстарды олардың нәтижесі ретінде 1995-, 2020-жылдары жарық көрген академиялық басылымдарды атап өтуге болады. Ақын мәтіндерінің жаңғырған нұсқалары да ұлттық болмыс пен мінез аспектіінде қайта зерделеуді қажет ететін тұстардың бар екендігін айқындайды.

3. Талқылау

Қазақ әдебиетінде де әр кезеңдері осы тақырыптар қарастырылып келді. «Дала философиясы» деп аталатын терең ілімді бар ақылымен, жүрегімен таныған ата-бабаларымыз елдік, бірлік, адамгершілік деп аталатын ұғымдар жүйесін ұлттық болмыс тұрғысынан ұштастыра білді. Осы кезекте жалпы «болмыс», оның ішінде «ұлттық болмыс» не деген заңды сұрақ туындайды. Ұлттық болмыс – белгілі бір ұлт мінезіне, танымына тән ерекшеліктер. Осы ерекшеліктер әр халықты, ұлтты бір-бірінен ажыратып, даралап тұрады. Ұлттық болмыс негізі – құндылықтар жүйесі. Абай шығармаларының тағы бір ерекшелігі – жалпы адам болмысы, адамның ойлау жүйесі талқыға түседі. Сол үлкен философиялық ойдан ұлттық болмыс бөліктерін тарқатып, қазақ танымын ашады.

Абайдағы айтылатын ұлттық болмыс қырлары өзінен кейін Алаш қайраткерлерінің шығармашылығына арқау болды. Себебі Абай өмірі мен шығармашылығы туралы жазған мақалалары болсын немесе басқа тақырыпта жазған шығармалары болсын, ел болудың, ұлт болудың негізгі тетіктерін көрсетеді. Ол тетіктер бірнеше ғасыр сұрыптталып, сараланып келіп, Абай шығармашылығында жаңаша өріс тапқан.

XXI ғасырда қоғамдағы көптеген мәселелер басқа бағытқа ойысып, өзгеру үстінде. Әсіресе қазіргі жиі айтылатын жаһандану заманында әлем бейнесі, тарихы жаңарып отыр. Осы жаңашылдық ұлт болмысына, танымына әсер етіп отырған жағдайы бар. Сол кезекте ұлттық құндылықтарымызды, болмысымызды сақтап қалу ісіне мән беруіміз қажет. Бұл тұрғыдан алғанда Абай Құнанбайұлы мұрасы негізге алатын басты қағида.

Тарихқа мән беріп қарайтын болсақ, Абай өмір сүрген дәуір бірнеше кезеңдердің бір-бірімен бетпе-бет келуі. Ескі ғұрыптармен жаңа дәуір, жазба және ауыз әдебиеті секілді ескі және жаңа ұғымдар арасында әр түрлі қарама-қайшы оқиғалар туындады. Бұл кезең сол қоғамдағы адамдардың психологиясы, өмір сүу тәртібіне едәуір әсер етті. Әсіресе қазақ арасы үлкен өзгеріске ұшырады. М. Әуезовтің роман-эпопеясында осы тарихи оқиғалардың тоғысындағы орын алған жағдайлар, адамдар арасындағы тартыс жан-жақты бейнеленген. Сондықтан роман атын «Абай жолы» деп беруінің өзі қазақ жолының Абай жолымен бір екендігін көрсету. Өйткені Абай мұрасы – ол барша қазақтың қазынасы.

Ақын өлеңдерінде, ең алдымен, Абайдың өзінің танымы, психологиялық күйі көрініс табады. Өмір сүрген қоғамындағы орын алған жағдайлардың ақын жүрегіне қатты әсер етіп, кеудесі қайғыға толуы – ұлы адамдарға тән қасиет. Ғалым А. Салқынбай «Абай сөзінің лингвопоэтикасы» (Салқынбай, 2015) деп аталатын еңбегінде Абай поэзиясындағы сөздің мәні мен мағынасын, лингвопоэтикалық сырын қарастырады. Ақынның көптеген өлеңдерінен мысалдар келтіре отырып, бағалау субъектісін, нысанын айқындайды. Осы орайда ақынның «Ем таба алмай» деген өлеңіне мән берелік:

«Ем таба алмай,
От жалындай,
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Пендеге» (Абай, 2020:162).

Ақын қандай дерттің емін таба алмай отыр? Қоғамының ақсап тұрғанына ем таба алмай, шарасыз күй кешеді. Соның әсерінен көңілі, ойы уайымға, қайғыға батады. Сондықтан осындай бағытта өлеңдер жазып, ішкі мұңын қағазға түсірді. Осы сарындас өлеңдер Абай поэзиясында өте көп кездеседі. Олардың барлығында ақын ішкі сырын, көңіл-күйін бөліседі. Бұл өлеңінің соңында осы уақытқа дейінгі хал-күйін:

«Мен паң едім,
Бейғам едім,
Ештеңеден қайғысыз.
Тез дерттендім,
Кейде өртендім,
Кейде мұз», – (Абай, 2020:163).

деп сипаттап келіп, өзінің рухани трансформациясын тілге тиек етіп, басқа күйге ұшырағанын жеткізеді. Оның түпкі мәні, әрине, ақынның тұлғалық толысуын, ішкі эгоны басқара келе көпшілік қамына басымдық беретін деңгейге жеткендігін айғақтайды. Жас жүрегінің жанғанын, тыныш жатудың өзі күш болғандығы ақынның бар ойының, ақыл-қайратының елге арналғандығын, елінің мұңын «көздің жасы, жүректің қаны» арқылы ойлағанын байқаймыз. Әлем әдебиетінде осылай ел тағдыры жайлы ұлттық деңгейде ойлайтын тұлғалар көп кездеспейді. Абай феноменінің бір қыры да осыған байланысты деп ойлаймыз.

Абай Құнанбайұлының бір ерекшелігі өз шығармаларында бедер тапқан ойды, қаузалған мәселені ақын шәкірттеріне де жеткізіп отырған. Осылайша, Абайдағы айтылатын идея шәкірттерінің шығармаларына да арқау болды. Сол арқылы халық арасына кеңінен таралды.

Абай өмірі түрлі қарама-қарсы ұғымдарға, ел ішіндегі тікетіретерге толы болды. Өз өлеңдері мен қара сөздерінде ішкі күйін, болып жатқан оқиғалардың жанына қаншалықты әсер еткендігін ашық жазған. Бірнеше өлеңдерін оқып отырып уақыт пен кеңістік ұғымдарының берілу ерекшеліктерін байқауымызға болады.

«Ішім өлген, сыртым сау» деп айтуының өзінен ақынның ішкі әлеміндегі болып жатқан дүниелерді белгілі бір деңгейде түсіне аламыз. Адам өмірінің кезеңдерін талдап жазған. Балалық кезеңінен бастап, қарттық кезге дейінгі сәттерде адам ойы мен ісінің ерекшелігі, мінезі жан-жақты талданып беріледі. Әр кезеңге тән іс-әрекет, Кәрілік пен жастық, жалғыздық пен көптік, өмір мен өлім. Осы ұғымдар ақын ойына, өмірлік ұстанымының қалыптасуына тікелей әсер етті. Бұл мәселелер ақынның төл өлеңдерінде ғана емес, аудармаларында да жаңаша сипат алған. Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан аударылған өлеңдерінде ақын ойы басқа арнада жалғасын табады. Себебі ақын жоғарыда келтірген ақындарды аудару кезінде өз ойымен үндес, пікірлес шығармаларды таңдап аударғанын байқаймыз. М.Ю. Лермонтовтан аударылған өлеңдер ішінде жүрген «Әм жабықтым, әм жалықтым» деп аталатын өлеңінде де ақын ойы Лермонтовпен үндескен. Жалығып, жабыққан сәтте маған кім сүйеу болар алар екен, кім үміт берер екен деген жүректен шыққан ойы көрініс береді. Осы арада Абай мен Лермонтов арасындағы байланыс жөнінде Мұхтар Әуезовтің мына пікіріне сүйенеміз: «Ел ішіндегі қаққы-соққы, алыс-жұлыстан кекесінмен ашу алып шығып, ызамен сызарып, уайыммен уланып келгенде Лермонтовтың құлақ күйі бұның өз күйі, өз сарынындай болып, дөп келе кетеді. Сонан соң Лермонтовтан әрі аударарды, әрі үлгі алып күйіне күй қосарды».

Абай елу тоғыз жасында дүниеден өтті. Бірақ ақын өлеңдерін, әсіресе шығармашылығының басында жазғандарын оқып отырсақ, егде жасқа келген адам образы көз алдымызға елестейді. Қырық жасқа енді аяқ басқан шақтан бастап «қартайдық», «жастықтың оты, қайдасын» деп өткенін еске алады. Жасы орта кезеңнен енді асып отырса да, ақын ел қамын, адамзат жайын ойланғандықтан «қартайдық, қайғы ойладық» деп айтып отыр. Адамзат мәселесі ойшылды ерте есейтті. Ел ішіндегі қарама-қайшылықтарды көру арқылы ақын жүрегі бейғам жастық шағын аңсағаны байқалады. Ерте кезден ғылым, білімге көңіл бөлмегенін, дүние сырына ерте үңілмегенін өкінішпен айтады. Мысалы, мына өлеңінде ақынның жастық шағын аңсауы айқын аңғарылады:

«Жастықтың оты, қайдасын,
Жүректі түртіп қозғамай?
Ғылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай» (Абай, Т.1, 2020:136).

Бұл өлең жолдарынан түсінетініміз, жастықтың оты – зор адами әлеует. Жалын атып тұрған жастық шақта ғылымға, болмысты тануға ұмтылу – ойлы адамның әрекеті. Соны орынды пайдалану арқылы дүниенің көркін болжауға болады. Оқу-білім жолына кеш келгендігі, уақытының көп бөлігінің босқа өткендігі туралы ақын ойы «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деп аталатын өлеңінде айтылады. Шамамен жасы қырыққа келген шақта жазған өлеңінде жастық шағының ғылым-білім қуумен емес, басқа арнада өткеніне іштей қынжылады.

Абай шығармашылығында кездесетін ұғымдардың бірі – hareket қылу. Hарекет қылу дегенді елге, жерге, отбасына пайдалы іс жасау деп түсіне аламыз. Пайдалы іс нағыз адал еңбекпен, ізденіспен келеді. «Түбінде баянды еңбек – егін салған» деп аталатын өлеңінде де hareket қылып, адал еңбек ету тұжырымы қозғалады:

«Түбінде баянды еңбек – егін салған,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған» (Абай, 2020:388).

Бір шумақтан тұратын өлеңде үлкен ой, ақын мұраты жатқанын байқаймыз. Билікке ұмтылып, болыс болуды қалайтын адамдар әрекетінің жалғандығын, оқу-білім іздену, адалынан еңбек ету ісінің нағыз өнер екендігін түсінеміз. Ақын қуыскеуде мәнсапқорлықтан білім-білік жинап, соны ел игілігіне жаратудың, адал еңбекпен нан табудың әлдеқайда пайдалы екендігін айтады. Идеялық арнада бұл өлең «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңімен сарындас. Баланы қызмет қылып, шет алу үшін оқытпа, үйреніп-білсін деп оқыт деген өсиет мәні екі туындыда да басты назарда. Жалпы ақын поэзиясындағы мұндай ой қайталаудың кездесуін Абай

дәуіріндегі қоғамдық үрдіспен сабақтас зерделеу қажет. Ойшыл оқу мен білімге ден қойған қазақтың ішкі ниетін түзеуге тырысады.

Бұл мәселе қай кезең болмасын әрқашан өзекті. Өйткені әр уақыттарда адамзат қоғамын алға сүйреген, өркендеу процесін жандандырған тұлғалар мансапқорлық, атаққұмарлық секілді әдеттерді шетке қалдырып, білім жолында болған. Уақытының көп бөлігін ағартушылық жолға арнау арқылы ғылым салаларының дамуына әсер етті.

Абайдың отыз сегізінші қара сөзін үлкен философиялық трактат ретінде қарастыруымызға болады. Көлемі жағынан болсын, қозғалған тақырып жөнінде болсын басқа қара сөздерінен жанры жағынан да өзгеше.

Абай Құнанбайұлының қара сөздерінде қазақ арасында кеңінен танымал мақал-мәтелдер, нақыл сөздер талданады. Бұл мақал-мәтелдердің ерекшелігі, негізгі мән-мағынасының түсіндірілу жолы айтылып, қазақ арасына танылуына мән береді. Ақын «бесінші қара сөзінде» қазақ жиі айтатын мақалдарға тоқталады. Оларға мысал ретінде мына мақалдарды жатқызып отыр: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» және т.б. Қара сөздің алғашқы бөлімінде осы секілді бірнеше мақал, нақыл сөздерді санамалап беріп, одан кейінгі негізгі бөлімде осы мақалдар арқылы қазақтың ойлау жүйесін, қалауын түсіндіреді. Яғни, сол кезеңдегі адамдардың ғылым, әділет үшін қам жемей, әр түрлі амалдар арқылы мал табу жөнінде қам жейтін әрекетін кеңінен аша түседі. Әрине қазақ арасында осындай қылықтардың болғаны анық. Заманында білім, ғылымның негізгі мәнін түсінбей, жаңашылдыққа жаны, тәні қарсы адамдар тобы болғандығы тағы да мәлім. Дегенмен, өркениетті ел болудың алғышарттарын түсіне алған, соған жетуді барынша қалаған адамдар білім іздеп, қолында бар малын сол ілім жолында жұмсады. Оған Абай айналасындағы ақын шәкірттері, қазақ қоғамындағы көзі ашық адамдар тобы дәлел бола алады. Жалпы ақынның бұл қара сөзінен ұққанымыз, қазақ арасындағы осындай ой ойлайтын адамдардың теріс пікірін көпке ұғындырып, ондайлардан бойды аулақ ұстап, саналы, ойлы адам есіне алуы тиіс мәселелерді тарқатады. Ұят, ар деген қазақ барынша қастерлейтін ұғымдарды әрақашан жадымызда ұстау жүру қажеттілігін еске салады. Ақын тек бұл қара сөзінде ғана емес, басқа да қара сөздерінде аталған ойды жалғай түседі. Мысалы «алтыншы қара сөзінде» қазаққа танымал «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» деген мақалды қарастырған. Мұндағы бірлік, тірлік ұғымдарының мағынасын тоқталған. Әсіресе қазақ арасындағы «бірлік» ұғымы қалай түсіндіріліп жүргенін мысалға алады. Абайдың айтуынша, бірлік дегеніміз асқа, малға, киімге ортақтық емес, ақылға құрылған бірлік. Ақылмен, біліммен бірігіп, сол жолда еңбек етсе бірлік сонда мықты болмақ. Сол секілді «тірлік» ұғымын қорқақтық, еріншектік секілді кері мінездерді күнелтумен шатастырмай, көкірегі тірі, адал еңбекпен мал тауып, жігер қылса нағыз «тірлік» сол болмақ (Абай, Т.2, 2020).

4. Зерттеу нәтижесі

Абай ойының тереңдігін, философиясының негізгі өзегін танытатын бір желісі – «толық адам» ілімі. «Толық адам» ілімін жеке тұлғаның рухани кемелдену жолындағы

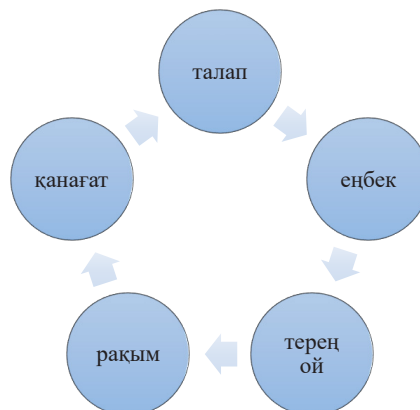
басты бағдары ретінде тануымыз қажет. Бұл ілім ақын өлеңдері мен қара сөздерінде жиі қолданылады. «Толық адам» ілімі өз бойына ақын шығармашылығындағы бірнеше ұғымдарды сіңірген. «Жүрек» культі», «үш сүю», «жауанмәрттілік» секілді ұғымдар бір-бірімен байланыса отырып Абайдың пәлсапалық әлемін құрайды. Толық адам ілімін көп жылдар бойы зерттеген ғалым Мекемтас Мырзахметұлы бұл туралы: «Толық адам (толық инсаният) дегеніміз Абайдың танытуында, әрбір адам ақылымен, білімімен, мал-дәулетімен біреулерге әділет, шапағатымен жақсылық жасау немесе ақыл, қайратты жүректің қалауымен жүргізіп, оларды тек ізгілікті істерге қызмет еттіру жолы болып шығады» (Мырзахметұлы, 2014:75), – дейді. Абай Құнанбайұлы «Толық адам» бойынан қандай қасиеттер табылу қажет деген сұраққа «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде былай деп жауап береді:

«Адам болам десеңіз,
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс көңсеңіз» (Абай, 2020:31).

Осындағы әр мәселеге назар аудару арқылы тұлға бойындағы жақсы, жаман қасиеттердің мағынасын, қайсысының қажет екенін тани аламыз.

Бұл өлеңде берілген әр жақсы, жаман мінез әр қоғамда адам бойынан табыла береді. Бірақ соның ішіндегі қайсына басымдық беру, сол бойынша өмір сүру адамның өз қолында.

Сызба 1 – «Абайдағы рухани құндылықтар жүйесі»

«Бес асыл іс» деп аталатын жүйеге ішіне кіретін қасиеттер графикалық нысанда көрсетілгендей бір-бірімен байланысып отырады. Олардың әрқайсысы жеке-жеке келгенде үлкен ілімнің негізін құрай алмайды. Ұғымдар басы біріккенде кезде ғана философиялық ілімнің негізгі жүйесіне айналады. Ақынның бұл өлеңі көлемі жағынан да, айтатын ойы жағынан да ауқымды, өзекті. «Адам болу» деген тұжырым негізі осы категориялардың негізінде жасалады.

Көрсетілген жақсы мінездер қоғамның әр мүшесінің бойында табылуы қажет. Айтылғандардың барлығы – адам болудың ережесі. Өмірде өз орнын тауып, кемелдікке ұмтылған тұлғаның бойында табылуы қажет қасиеттер. Аталған қасиеттерді бойымызға сіңіру арқылы рухани кемелдену жолына түсеміз. Жалпы адам табиғаты дүние жаратылуынан кейінгі философтарды қызықтыратын тақырып. Адам болмысын, табиғатын, сырын танып-білуге байланысты әдебиет тарихында неше түрлі шығармалар жазылды. Әр ұлт, өркениет өкілдері өздерінің танымы арқылы адам бойындағы ерекшеліктердің, тұлғалық қасиеттердің дамуына әсер ететін факторларды іздестірді. Қоғаммен байланыстырды. Осы мәселеге назар аударсақ, қоғамдағы өзгерістердің адам жанына, рухына әсері өте ерекше. Өйткені адам болмысы, танымы тарихи факторлармен өте тығыз байланыста. Қазақ тарихын алатын болсақ, жаугершілік заманда қазақ болмысында ұлттық құндылықтар жүйесі жақсы дамыды. Ел басына күн түскен шақта бір тудың астына жиналып, елдіктің, ерліктің қамын ойлап жауға шапты. Одан кейінгі кезеңдерде Патша үкіметінің қарамағына өткеннен кейін де ұлт рухын оятатын оқиғалар орын алып, елдік мәселелесі көтеріліп тұрды. Осыдан кейін саяси идеология қазақ жерін толық танып болғаннан кейін қазаққа тән бұрынғы жоралғылар, мінезіндегі ерекшеліктер ақырын болсын жойыла бастады. Рухани даму жолы дүние жинау мәселесінің тасасында қалды. Осы кезеңдерде қазақ арасында ағартушылық идеяны Ы. Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А. Құнанбайұлы жандандырды. Ел ішін оқу, білімге шақырып, жаңа жол ұсынды. Қазақ тарихындағы бұл кезең жаңа ғасырдың басы болды. Бұл жолда адам ойын сан-саққа жіберетін, жақсы мен жаманды айыруға кері әсерін тигізетін «нәпсіден» тиыла алуымыз қажет. «Нәпсі – адамның жауы» деген ұғымды көптеген ойшылдар еңбектерінде кеңінен қарастырған. Сопылық әдебиет өкілдерінің шығармаларында да нәпсіге ермеу, ішкі менінді тану деген секілді сұрақтарға жауап іздейді. Абайда да осы мәселе жаңа сипатта жалғасын табады.

XIX ғасырдағы қазақ халқының жағдайын түсініп, уақытты бос өткізбей еңбек етуге, шаруа істеуге шақырып, адамды қанаттандырып отырады. Оған мысал ретінде «Қуанбандар жастыққа» деген өлеңдегі ақын ойын мысалға келтіреміз:

«Қуанбандар жастыққа,
Елірме күлкі, мастыққа.
Көзің қайдан жетеді
Достық пенен қастыққа?» (Абай, 2020:368).

Идеялық арнасы «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңімен сарындас келетін бұл туындыда Абай философиясындағы өмірге деген прагматизм көрініс табады. Өмір сүру деген ұлы ұғымның өзін рационалдылық тұрғысынан пайымдау ұмтылысы зерделенеді. Дүниенің парқын білуге, адами құрмет пен беделдің бағасын түйсінуге шақырған өлең, шын мәнінде, қай заманда да өзекті. Өзгенің айдауы мен жетегіне мойынсынбай, өз ішкі меніне құлақ асу, әр естіген ақылды сана сарабына салу сынды кеңестер бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ.

Досыңмен, дұшпаныңның арасын ажыра алмайтын жастық кезеңінде бос күлкіге, мастыққа салынып адам уақытының бос өтпеуін, әр сәтінің ізгілік жолында, іздену бағытында болуы қажеттігін назарға алады. Сондай-ақ:

«Құрбыңның қызық дегенін
Сөз екен деп ап шықпа.
Адалдан тапқан тыйынды
Сал да сақта қапшыққа» (Абай, 2020:368).

«Еңбек» культінің сипатын ашу үшін жалқаулық, салақтық, еріншектік ұғымдарын нысан ретінде алып, солардан арылса адам еңбекқор болып, мал тауып байлықтың кілтін табатынына тоқталады. Осы талдаулар арқылы данышпан Абайдың еңбек етіп, қор жинау ісін терең түсініп, қазақ халқын соған жетелегені анық байқалады. Талай ғасырлар бойы көшпелі тұрмыс тіршілігіне үйренген халық үшін жаңа, тың көзқарас болды. Адалынан ақша тауып, дүниенді жақсылыққа бағыттау арқылы қауымды тура жолдың бойында ұстаймыз. Ақын заманындағы малы бар, ақшасы көп ауқатты адамдар білім жолына қарағанда партия ісіне, сайлауға көп малын салғызатын. Ақынның бұл ойы немере інісі, шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлының «Насихат» деп аталатын өлеңінде жалғасын тапқан:

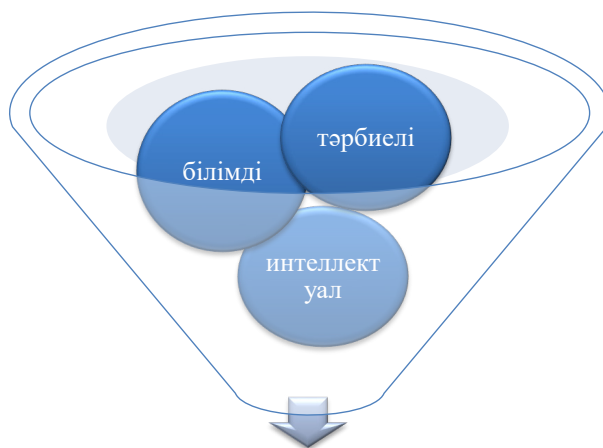
«Кел, байлар, балаңды оқыт, ғылым ізде,
Қазақты бастайтұғын қару сізде.
Партияға шашқанша осыған сал,
Қолында қорегің бар кезіңізде» (Құдайбердіұлы, 2008:167).

Қапшыққа жинаған қорегінді ғылымға салу идеясы Абайдың өзінде ғана емес, барлық ақын шәкірттерінің шығармаларында кездеседі. Халық арасындағы ауқатты адамдарды осындай ізгі жолға шақыру арқылы білімнің, ғылымның өте қажет екенін, ұлт үшін керек екенін қоғамға түсіндіреді.

XXI ғасыр – технологияның қатты дамыған кезеңі. Алдыңғы ғасырларда мемлекет идеологиясы әдебиет, мәдениет бағытын басшылыққа алса, қазіргі таңда жаңа технологиялар рухани құндылықтарды шетке шығаруда. «Адам бол» деген идея формулировкасы классификацияға ұшырады. Соның әсерінен жас буын болмысы қазақы танымнан алшақтау кетіп қалды. Кемелденуге апаратын қасиеттер

өзектілігін жоғалтты. Оған әкеп соқтырған негізгі себеп – әдебиет пен руханият басқа ғылымдардың көлеңкесінде қалуы. (Seisenbiyeva, Begmanova, Aitova, Tulebayeva, Madibayeva, 2022), К.Қазіргі қоғамдағы көзі ашық, көкірегі ояу дейтін адам бойынан мына қасиеттер табылуы шарт:

Сызба 3 – «Адам бойындағы мінездер жүйесі»

Қазіргі заман адамы бойынан табылуы қажет қасиеттер

Бір ыдыс ішіндегі көрсетілген «білімді, тәрбиелі, интеллектуал» деген қасиеттердің қазіргі таңдағы мағынасы өзгерген секілді. Осы аталған қасиеттер бір адамның бойынан табылғанымен «ұлт» үшін кәдеге аспаса барлығы бекер болмақ. «Интеллектуал» деген ұғым адам жанының, ойының тереңдігін білдірмейді. Абай айтқан жүрегіңе терең сүңгуге жәрдемдесе алмайды. Неге? Өйткені адам өзінің болмысын, өзінің болмысы арқылы ұлт, адамзат танымын білу үшін білім, тәрбиемен қатар Абай айтқан «үш сүюді», «жәуанмәртлік», «кемел инсан» қағидаттарын меңгеруі қажет. Солардың бәріне ұмтылған шақта ғана ақын мұратының мәніне жетеміз. Профессор Ж.Дәдебаев Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ел бірлігі туралы ойы жөнінде: «Ақынның елдің ынтымағы мен бірлігі туралы сөзі жүйелі, ойы көп құрамды, күрделі. Бір ойдан келесі ой, бір тұжырымнан келесі тұжырым туады. Алдыңғы тұжырым кейінгі тұжырымның алғышарты, негіздемесі қызметін атқарады» (Абайтану, XXII, 2017:15), – деп ой білдіреді.

Жалпы ақынның өмір бойы ұстанған жолы, ұстанымы – білім-ғылымды насихаттау. Ағартушылық деп аталатын идеяны қозғауы барлық шығармаларында айқын аңғарылады. Себебі сол кезең ағартушылыққа қатты зәру болды (Қалиева, 2021).

Абайдың өз халқын, ортасын аяусыз сынаудағы әрекеті елін, жерін шексіз сүюден орын алған. Халқым түзелсе екен, өркениетті елдердің қатарына қосылса

екен деген ақын ойы барлық шығармаларының негізгі арқауы болды. Осы мәселе кезінде кері түсіндіріліп, ақын мұрасын тану кезінде түрлі тосқауылдар орын алды. Абай Құнанбайұлы шығармаларымен қатар ақын шәкірттерінің мұрасын зерттеудің өзі қиынға соқты. Дегенмен қазіргі таңда ақын мұрасының қай қырын зерттесек те негізгі алатынымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармалары. Абайдың өмірбаянынан бастап шығармаларының жазылу, жиналу тарихына дейін М. Әуезов көп іс атқарды. Осы кезекте М. Әуезовтің шәкірті Қ. Мұхамедхановтың да еңбегін естен шығармауымыз қажет. Абайдың ақын шәкірттерінің өмірі мен шығармаларын жинастырып, текстологиялық еңбектер жазуы абайтану саласын белгілі бір деңгейде дамытты.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Абай шығармалары негізінде жеке тұлғаның кемелдену жолын айқындау. Яғни жаңа ғасырдағы, қоғам дамуындағы тұлға мінезі, танымы. Осыдан бірнеше ғасыр бұрын өмір сүрген ата-бабаларымыздың мінезі, тұрмысы белгілі түрде өзгеше болды. Себебі ол кезеңдегі қоғамдық, басқарушылық құрылым ата-баба заңына, шарифат негіздеріне сүйенді. Тәртіп, сана, болмыс осы заңдардың шеңберінде қалыптасты. Кейін келе әр түрлі әлеуметтік, экономикалық қарым-қатынастардың орын алуы бұл ұғымдарға басқаша қарауды қажетсінді. Қоғам формациясының өзгеруінің әсерінен қазаққа тән ерекшеліктер қоса өзгеріске ұшырады. Әсіресе тарихи тұрғыдан алатын болсақ, Қазақ хандығының патша үкіметінің қол астына кіруінен бастап ел іші түрлене бастады. Мұндай әрекетке, орын алған жағдайларға байланысты ел ішіндегі ұлт-азаттық күрестер болғаны тарихтан мәлім. Бұл күрестер қазақтың еркіндікті, азаттықты сүйген халық екенінің бір көрінісі. Бұған қарастан басқарушы саясат өзінің саяси құралдарын жүзеге асырып, осы рухани даму жолын, қазаққа тән батылдықты, батырлықты жоюға тырысты. Соның салдарынан адамдар мінезі, ұлттық мүдде әлсіреп қалды. Осының барлығы жыраулар, ақындар поэзиясына арқау болып, халық жағдайы негізгі нысанға алынды.

XIX ғасырда қазақ жерінде мектептер ашылып, білім ісі жандана бастады. Оқу процесі молда, медресі білімінен басталып ары қарай жалғасты. Абай Құнанбайұлы да алғаш молдадан сабақ алып, кейін оқуын медреседе жалғастырды. Бірақ Абайдың дүниетанымының қалыптасуына оның ортасы әсер етті. Абайтану саласында ақынның қалыптасуына үш үлкен қайнар себеп болғаны айтылады. Олар:

1. Қазақ ауыз әдебиеті;
2. Шығыс әдебиеті;
3. Батыс әдебиеті.

Қазақ ауыз әдебиетімен ақын әжесі мен анасынан сусындап, кейін медреседе шығыс әдебиетімен танысты. Одан кейін Семейдегі кітапхана арқылы және алыс-жақыннан алдырған кітаптары арқылы батыс, әлем әдебиетінің өкілдерінің шығармаларымен таныс болды. Осының барлығы Абай ойының, дүниетанымының қалыптасып, дамуына тікелей әсер етті. Қырдағы қазақ адамының осыншама білімді бойына жинауы, талмай ізденуі басқа ұлт өкілдерін таңдандырып, қызықтырды. Соның әсерінен жаңа достар тауып, сырлас болды. Негізгі айтпағымыз, Абай

іліміндегі ұғымдардың қалыптасу арналарын айқындау. Сол арқылы ақын ілімін, болмысын тануға мүмкіндік туады. Ендігі кезекте ақын көзқарастары арқылы жеке тұлғаның кемелденуі туралы мәселеге келейік.

Қазіргі қоғамда жеке тұлға тек қана білімді болып қана қоймай, сол ұлтының болмысын бойына сіңіре алуы керек. Ұлттың негізін құрайтын Абай айтпақтай «единицалар». Осы единица тұлғалар елді дұрыс арнаға бағыттау қажет. Ұлтқа қызмет содан басталады. Себебі қазіргі таңда білімді жастар өте көп. Бірақ барлығында дерлік ұлттық намыс, ұлттық тәрбие жақсы дамыған деп айта алмаймыз. Сондықтан аталған олқылықтың орнын толтыру үшін тағы да Абай шығармаларына арқа сүйейміз. Абай шығармаларында ел мінезін, іс-әрекетін сынау арқылы одан арылудың жолын қарастырды. Сол үшін «толық адам» ілімін негізге алды. Абайдың «толық адамы» тек бір ұлтқа, нәсілге ғана арналған ілім емес. Ол жалпы адамзат қауымына бағытталған. Өйткені Абай адамзаттық дәрежеде «тұлғаның кемелденуі» мәселесін алға қойды. Сол адамзат қауымының ішінде қазақ ұлтының бойынан жақсы мінездер, қазақ ұлтын құрайтын тұлғалар мінезінен осы ілім тармақтары табылса екен деп тіледі.

5. Қорытынды

Абай шығармаларының идеялық лейтмотиві – ұлт бірлігі. Осы мәселе тұрғысында да Абай мұрасы – қазіргі әлеуметтану, психология, мәдениеттану, саясаттану, дінтану салалары үшін ізгі идеялардың қайнар көзі. Жеке тұлғаның өмірлік бағдар таңдауы, өмір бойы үйреніп-білуден жалықпау, сана мен ар тазалығын сақтау, тұлғалық коммуникациядағы мәдениет пен парасат, білім беру, ғылым игеру істерінің қоғам игілігіне бағытталуы, діни сауаттылық сынды сан салалы ой-толғамдар зияткер қоғам қалыптастырудың базасын құруға негіз болады.

Поэтикалық жағынан ұлттық болмыс пен мінезді сипаттаған туындыларының негізгі ерекшелігі – *ақынның топтық портреттерді сомдауға ден қойғандығында.* Бірінші жақтан айтылатын өлеңдердегі ақын «мені» де, үшінші жақта бейнеленетін топтық суреттемелер де Абай дәуіріндегі ұлт болмысын танытады.

Абай шығармашылығындағы ұлттық құндылықтар иерархиясы жүйеленді. Ақын шығармаларында арқау болған тірек ұғымдардың ұлтты сипаттаудағы маңызы мен ролі сараланды. Осы орайда әсіресе білім, ғылым, тәуелсіздік, бірлік ұғымдарының маңызы өте зор екендігі нақты мысалдар арқылы дәлелденді.

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Т.1. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
3. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXII том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 294 б.
4. Баязитов Б., Дәдебаев Ж., Жусанбаева С. Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі. «Keruen» ғылыми журналы, 73(4) 2021. – 374 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-025>.

5. Қалиева А. Абай мұрасындағы рухани көшбасшы тұлғасы. Современники и наследники Абая. Материалы Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения поэта. – Нур-Султан, 2021. – С.139-143.
6. Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өнд., толықт., 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
7. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы: монография / Салқынбай А.Б. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
8. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4). – P. 28–37 DOI: 10.18355/
9. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Өлеңдері, дастандары. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. Т. 1. – 480 б.

References:

1. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Vol. 1. – Almaty: Publishing house «Zhazushy. – 604 p. (in Kaz)
2. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Volume 2. – Almaty: Publishing House «Zhazushy». – 604 p. (in Kaz)
3. Abai studies. (2017) Selected works. Volume XXIII. Thoughts and reflections. – Almaty: Kazakh University. – 294 p. (in Kaz)
4. Bayazitov B., Dadebaev Zh., Saule Zhusanbaeva S. (2021) Semantic and Structural System of Abay's Works. «Keruen» scientific journal. Volume 73, Number 4 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-025>.
5. Kalieva A. (2021) The personality of the spiritual leader in the legacy of Abai. Contemporaries and heirs of Abai. Materials of the International Scientific Conference dedicated to the 175th anniversary of the poet's birth. – Nursultan. – P. 139-143. (in Kaz)
6. Myrzakhmetuly M. (2014) Abai study: book 1. Edit., complete., 2nd ed. - Astana: «Interactiv Kazakhstan». – 432 p. (in Kaz)
7. Salkynbay A. (2015) linguopoetics of the word Abai: monograph / Salkynbay A. B. – Almaty: Kazakh University. – 242 p. (in Kaz)
8. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4). – P. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03 (in Eng)
9. Kudaiberdiuly Sh. Works: Poems, epics. – Almaty: El-shezhire, 2008. Т. 1. – 480 p. (in Kaz)

Г.М. Тоқтар^{1*}, Ж.Б. Сәрсенбаева², А.П. Құрманбаева³

^{1*} *Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,*

^{2,3} *М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹toktar.gulbanu@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0009-0001-4502-2540, ²0000-0002-9554-163X, ³0000-0002-2870-4769

АЛАШ ҚАЛАМГЕРЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Алаш әдебиеті кеңінен зерттелсе де әлі де болса бірізділікке түсірілген жаңаша зерттеулерді қажет етеді. Осы күнге дейін алаш қаламгерлерінің еңбектері дәстүрлі әдіспен жалпы танымдық тұрғыдан біржақты зерттеліп келеді. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап ұлт зиялылары ақталып, өткір еңбектеріне оң баға беріле бастады, осыған орай жаңа зерттеулер қарқын алды. Алаш ардақтыларының шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы күні бүгінге дейін құндылығын жоймаған тақырыптардың бірі. Мақалада алаш қаламгерлерінің қалың оқырманын ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке баулитын тәуелсіздік идеясы жайындағы шығармаларын оқығудың өзектілігі тиек етілді. Бұл мақалада алаш ақиықтарының ұмыт болған тәуелсіздік идеясын тұғыр еткен рухани шығармаларын қайта жаңғыртып оқытуға негізделеді. Шығармаларда көтерілген өткір мәселелерді жаңаша ашып, интеллектуалдық рухани деңгейін көтеріп оқыту. Сондай-ақ, алаш қаламгерлері өлең-жырлардағы ұлттық құндылықтарды жаңғырту дәріптелді. Алаш әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының айқын көрінісі, жаңаша зерттеу туралы ғылыми пікірлер тиянақталды. Алаш қаламгерлерінің тәуелсіздікті аңсау негізінде жазылған шығармаларының ерекшеліктерін айқындай отырып, білімсіздікпен күрес, ұлттық рух, тіл, дін, діл мәселесіндегі өмір шындығы мен көркем шындықтың сәйкестігі туралы тақырыптар кеңінен қарастырылады. Алаш қаламгерлерінің мол рухани байлықтарындағы әдеби, мәдени құндылықтардың өркен жолы дараланады. Алаш қаламгерлері еңбектерінің мән-мазмұны сараланып, негізгі олардың шығармашылығындағы өзіндік ұстанымдары айқындалады. Алаш қаламгерлерінің еркіндік жолындағы ұлттық мұраттары, ұлтының тек білім жағынан ғана емес, сондай-ақ рухани ұлттық сананың оянуы турасындағы ортақ толғамдары мен көзқарастары, ағартушылық бағыттағы ортақ сипаттары, ұлттық рух жаңғыруы талқыланады.

Кілт сөздер: алаш, алаш әдебиеті, тәуелсіздік, мемлекетшілдік, ұлттық идея, ұлтжандылық, өркениет.

G.M. Toktar^{1*}, Zh.B. Sarsenbayeva², A.P. Kurmanbayeva³

^{1*} *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*

^{2,3} *M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹toktar.gulbanu@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0009-0001-4502-2540, ²0000-0002-9554-163X, ³0000-0002-2870-4769

The idea of independence in the works of Alash writers and issues of national values

Abstract. Alash's literature is widely studied, it still needs new and consistent research. Until now, the creativity of Alash writers is studied one-sidedly, from the general cognitive point of view, using the traditional

method. During the period of independence, the nation's intellectuals were justified, their sharp work received a positive assessment, and new research received a stimulus. The idea of independence in the works of Alash' writers is one of the topics that has not lost its meaning even to this day. The article emphasizes the relevance of teaching the works of writers Alash and the idea of independence, instilling nationalism and patriotism among readers. This article is based on the revival and teaching of the spiritual works of Alash writers who affirmed the forgotten idea of independence. Teaching raises the intellectual and spiritual level by revealing acute questions touched upon in the works. The revival of national values in the poems of writer Alash was also noted. General scientific opinions on the bright manifestation of the idea of independence in Alash of literature, new researches. The features of the works written by Alash writers are widely considered, based on the desire for independence, the struggle against ignorance, the national spirit, language, religion, and the reality of life and the correspondence of artistic perfection. The individualized way of flourishing of literary and cultural values in the rich spiritual wealth of writers Alash. The content of the works of writers Alash is differentiated, their original positions in creativity are determined. The national ideals of writers Alash on the way to freedom, the unity of aspirations and views of the nation not only in terms of enlightenment, but also in the awakening of spiritual national consciousness, common features in the direction of enlightenment, revival of the national spirit are discussed.

Keywords: alash, alash literature, independence, statehood, national idea, nationalism, civilization

Г.М. Токтар^{1*}, Ж.Б. Сарсенбаева², А.П. Курманбаева³

^{1*}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

^{2,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: toktar.gulbanu@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0009-0001-4502-2540, ²0000-0002-9554-163X, ³0000-0002-2870-4769

Идея независимости в творчестве писателей Алаша и вопросы национальных ценностей

Аннотация: Литература Алаша широко изучена, она все еще нуждается в новых и последовательных исследованиях. До сих пор творчество писателей Алаша изучается только однобоко, с общепознавательной точки зрения, традиционным методом. За период независимости интеллектуалы нации были оправданы, их острые труды получили положительную оценку, а новые исследования получили стимул. Идея независимости в трудах алашоведов – одна из тем, не потерявшая своего значения и по сей день. В статье подчеркивается актуальность обучения произведений писателей Алаша идее независимости, прививающей национализм и патриотизм среди читателей. Данная статья основана на возрождении и преподавании духовных трудов Алашских писателей, утвердивших забытую идею независимости. Знание поднимает интеллектуальный и духовный уровень путем раскрытия острых вопросов, затронутых в произведениях. Также отмечено возрождение национальных ценностей в стихах писателей Алаша. Обобщены научные мнения о ярком проявлении идеи независимости в алашской литературе, новые исследования. Широко рассматриваются особенности произведений, написанных писателями Алаша, на основе стремления к независимости, борьбы с невежеством, национального духа, языка, религии и реальности жизни и соответствия художественного совершенства. Индивидуализирован путь процветания литературных и культурных ценностей в богатом духовном богатстве писателей Алаша. Дифференцируется содержание произведений писателей Алаша, определяются их оригинальные позиции в творчестве.

Национальные идеалы писателей Алаша на пути к свободе, общность устремлений и взглядов нации не только в плане просвещения, но и в пробуждении духовного национального сознания, общие черты в направлении просветительства, возрождения обсуждается национальный дух.

Ключевые слова: алаш, алашская литература, независимость, государственность, национальная идея, национализм, цивилизация.

1. Кіріспе

Алаш қайраткерлері ұлтына қызмет етуді бойындағы бар біліміне, мінезіне бағындыра отырып жұмсады. Жалпы алаш қаламгерлерінің шығармашылығының бастау бұлағы да, негізгі бағдары да ұлттың еркіндігі мен тәуелсіздігін сақтау екені анық. Өйткені түрлі бұралаң жолдарды, ұлт-азаттық көтерілістер мен дүмпулерді басынан өткерді. Міне осындай қиын кезеңдерді елімайлап өткеріп келе жатқан қазақ халқының елдігін сақтап, тұтастығын ыдыратпай тұратын нәрсе еркіндігі еді. Алаш ұранын ту еткен қайраткерлердің басты ұраны да қазақтың жаны тәуелсіздігін сақтау болды. Оны әрбір қайраткердің қиындыққа қасқая төтеп бергенін жырларынан, жазған шығармаларынан аңғарамыз. Алаштық идея арада ғасырдан астам уақыт өтсе де құндылығын жойған жоқ, жоймайды да. Өйткені алаш қайраткерлерінің ұстанымы мен ұстыны, рухы мен парқы тек елдік мұрат-мүдде жолында құрылды. Алаш қайраткерлерінің аңсаған арман, мақсаты өздері бар кезде орындалған жоқ. Ол мақсат қазақ елінің тәуелсіз ел болып құрылып, қалыптасуы болатын. Ұлттық рухы тәуелсіз елдің іргесін көтеріп, уығын қадауды мұрат тұтып сол жолда жандарын құрбандыққа қиды. XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының шоғыры қалыптасып, мемлекеттіліктің нығаюына бар күшін сарқа жұмсап еңбек етті. Алаш қаламгерлері елдің жоғын түгендеп, айналасындағы ат төбеліндей адамдардың қарекетінен гөрі тұтастай ұлттың уайымын алдымен ойлады. XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет күрделі саяси-әлеуметтік мәселелерді алға шығарды, себебі бұл кезде қазақ қоғамының алдында өзінің болашағын таңдау, тәуелсіздікке қол жеткізу күн тәртібіндегі басты мәселе ретінде алға шыққан еді (Әбдиманұлы, 2010: 155)

Алаш зиялылары, ұлт қайраткерлерінің шығармашылығын оның ішінде елдік мұрат-мүддеге ойысқан, халықтық мақсаттың туын ұстаған шығармаларын бүгінгі заманның, яғни тәуелсіз елдің тәуменді емес ұрпағына оқыту маңызды. Маңызды ғана емес парыз деп айтсақ та асылық болмас.

Жалпы қазақ интеллигенциясы, оның ішінде қазақ руханияты, әдебиеті мен мәдениеті 1917 жылы өткен революциядан кейін де өзгеше сипат алып, даму жолына түсті. Орыс революциясының нәтижесінде саясат сахнасына шыққан топтар мен күштер өзіндік ұстанымдарын күштеп іске асыруға ұмтылды. Бірақ қазақ зиялылары осындай қысылтаяң шақта ұлтты ұйыстыратын да, ыдыратпай ұстап тұратын да оның тілі мен мәдениеті, әдебиеті, руханияты екенін айқын ұғынды. Алаштанушылар қазақ зиялылары өткен ғасырдың басында ұлттық мұрат-мүдде жолында екі үлкен шоғыр болып ынтымақты қызмет атқарғандарын айтады. Алаш зиялыларының мақсат-мүддесі бір еді, ол қазақ халқының мәдениетін өркениет көшіне ілестіру болды. Алаш қаламгерлерінің түгел дерлік бәрінің шығармаларына арқау болған тақырып та тәуелсіздік, еркіндік еді. Ұлт зиялыларының шығармалары бүгін де маңыздылығын жоймаған, ұлттық құндылықтарды айқындап тұратын көркем шығармалар болатын. Олардың шығармаларының қараңғы халықтың арасына кең тарап, танылуына «Қазақ» газетінің ықпалы зор болды. «Қазақ» газетінің Алаш қайраткерлерінің ағартушылық бағыттағы еңбектерінің таралуы жайында А. Әбсадық, Б. Боранбаева,

К. Мұхитов, Д. Легкийдің мақаласында жан-жақты талданған (Әбсадық, 2022: 1470-1481). «Қазақ» газетінен бөлек, «Ақ жол» газетіндегі материалдар да алаштықтардың негізгі мақсаты мен біртұтас ұлт болу жолындағы идеясының насихатталуына орасан зор ықпал етті.

Бұл жайында ғалым Д. Жақан «Алаш газеті» және ұлт мәдениеті» атты мақаласында: «Алаш зиялыларының қазақ халқының табиғатына тән өзіндік болмыс-бітімін бейнелейтін құндылықтарды сақтау мен болашаққа аманаттау ісіне қатысты ой-пікірлерін газеттің әрбір санында сыналап болса да енгізіп, кейде тура, бірде меңзеу, тұспалдау мағынасында жеткізіп отырған ізгі істері бүгінгі ұлттық руханиятты сақтау мен дамыту бағытында да маңызды рөл атқарады», - деген тұжырымын айтады (Жақан, 2024: 149).

Алаш қайраткерлерінің шығармаларын өткен шақтың дүниесі деп қарауға әсте болмайды. Өйткені бүгінгімен замандас, жалғас, біртұтас идея екені айқындалып отыр. Өйткені қазақтың таланттарын қалыптастырған алаштық идея ұлшылдық, отансүйгіштік, адамгершілік қасиеттерді жоғары қойды. Сондықтан да Алаш қайраткерлерінің негізгі ұстанымы ұлттық рухымызды қайрап, еңсемізді көтеруге ұйысты. Алашорда үкіметін құрушыларды да, алаш әдебиетіне өлшеусіз үлес қосқан зиялалардың да тәуелсіз қазақ елінің егемендігін алуына қосқан үлесі зор. Сондықтан да алаш қайраткерлерінің шығармаларын оқытудың маңыздылығы жоғары. Алаш идеясы ұлтты біртұтас етіп біріктіруші, бір идеяға ұйыстырушы екенін олардың шығармаларынан да айқын аңғаруға болады. Олар осы мақсатқа жету жолында жанын да қиюға әзір тұрды, тіпті солай болды да. Сондықтан да Алаш қайраткерлерінің кейінгі ұрпаққа аманаттап кеткен шығармаларын жаңғырту керек.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми-зерттеу мақалада Алаш қайраткерлерінің шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы мен ұлттық құндылықтар мәселесі жан-жақты талданып, олардың кейбір ұмыт бола бастаған шығармаларына баса назар аударылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Алаш қаламгерлерінің ортақ сарындағы көркем шығармалары, өлең-жырлары, ондағы сөздік қолданыстарын талдау барысында салыстырмалы, герменевтикалық, тарихи-жүйелеу, интерпретациялық әдістері қолданылды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Зерттеуде материал ретінде алаш қайраткерлерінің ұмыт бола бастаған шығармалары қарастырылды. Алаш қаламгерлерінің кейінгі ұрпаққа белгісіз болып қалған немесе жинаққа енбей қалған әдеби мұраларын енгізу негізгі мақсат болды. Алаш қайраткерлерінің тәуелсіздік, еркіндік тақырыбында жазылып және зерттелген отандық ғалымдардың еңбектері алынды. Атап айтқанда алаштанушы ғалымдар М. Қойгелдиевтің, Д. Қамзабекұлының, Ө. Әбдиманұлы, Е. Тілешовтің, А. Ісімақова және т.б. ғалымдардың еңбектері қолданылды.

Алаш қаламгерлерінің шығармаларының зерттелуі жаңа бағытқа өзгерді. Алаш зиялыларының ұлт-азаттық идеялық зерттелуінің негізгі бастауында

Өмірхан Әбдиманұлының ғылыми зерттеу еңбектерінде дәстүрді жалғастыру мен жаңашылдыққа ден қою ой-сана тұтастығына, идеялық – көркемдік бірліктерін айтуға болады. Әсіресе, алаш қаламгерлерінің шығармашылық өмір жолы мен көркем әдеби мұралары, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мағжан Жұмабаевтың ортақ азаматтық жырлары топтастырылған. Дихан Қамзабекұлының алаш қаламгерлерінің шығармашылығын батыс және шығыс әдебиетінен бастау алады және алаш қаламгерлерінің батыс және шығыс әдебиеті мен мәдениетімен байланысты туған еркіндікті аңсаған шығармалары қарастырған. Қарагөз Тілешова алаш қаламгерлерінің ғылыми – зерттеушілік қырынан зерттеді. Алаштың бастауында тұрған ұлт зиялысы Әлихан Бөкейханұлынан бастаған. Алаш әдебиетін ұлт-азатық идеямен ұштастырып, көркем шығармаларды зерттеуде жаңаша көзқараста зерттеген.

3. Талқылануы

Қазақ тарихының тамыры мыңдаған жылдарға бойлайды десек, сол мың жылдық тасқа қашалып жазылған тарихымызды тірілтіп, таспалап жазған осы Алаш қайраткерлері. Сөзімізге ұлт зиялыларының шығармаларында қазақ тарихына қатысты ақтаңдақтардың ақиқатын арши отырып жазылған еңбектері. Алаш қайраткерлері қазақ халқының болмыс бітімін, саясаттағы өзіндік рөлін, азат ұлт, дербес мемлекет ретінде ұйыса алатынын паш етіп, сол жолға бастауға халықты үндеді. Осы жерде Алаш қайраткерлерінің мойнына үлкен аманат жүктелді. Себебі азаттықты аңсап, егемендікке ұмтылған қазақтың тарихында Алаш қайраткерлерінің бірігіп, бас көтеруінде, жұмылған жұдырықтай жұмыс істеген интеллектуалдық қабілет-қарымы жоғары топ болған жоқ. Қандай қиын-қыстау кезеңде де ұлт зиялылары елдің ертеңі үшін бастарын қатерге тіге отырып халықты оятып, соңынан ертуге бар күш-жігерін салды. Алаш қайраткерлерінің халықты еркіндікке бастаған шығармалары бүгінгі күнде де маңыздылығын жойған жоқ. Қайта тәуелсіз Қазақ елінің егемендігін нығайтушы жас ұрпақтың патриоттық рухын қайрай түсуде.

Академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелидев қазақ халқына жалпыұлттық деңгейдей ойлайтын, біртұтас ұғымды қалыптастыратын жалпыға ортақ тарих қажет деген пікір айтады. Сол біртұтас тарихтың өзегі қайсы? Бұл сұраққа тарихшының айтар ойы мынаған саяды. Алаш қозғалысы сол жалпыхалықтық тарихи дүниетанымдық көзқарастың өзегі. Қазақтың жанына қайрат, қуат сыйлаушы ол – ұлттық идея. Алаш ұлтты тұтастай бөлшектенбейтін жер деп ұғынғанда ғана ұлттық идея бас көтереді (Қойгелдиев, 1995: 296).

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Қалам қайраткерлері жайынан» деген мақаласында былай деп толғануы бекерден емес. «Қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілдету, ауырын азайту, жолына жұмсасқа мүмкін емес, кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес» (Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы, 2007: 309).

Алаш қайраткерлерінің шығармашылығын сөз еткенде ең алдымен тілге оралатыны ұлт ұстазы атанған Ахмет Байтұрсынұлы. 1909 жылы «Қырық мысал» жинағында, 1911 жылы жарық көрген «Маса» кітабында маса болып, қалың ұйқыда жатқан қазақты шағып оятып, халықтың көзін ашып, рухын оятуға күш салғанын аңғарамыз. Бұдан бөлек оқу құралдары, мектеп пәндеріне арналған кітаптары өз алдына бір төбе. Біз Алаш қайраткерлерінің шығармаларын оқыту бағытына басымдық бергендіктен мақаламыздың негізгі арқауын шығармаларға бұруды жөн санадық.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінде және әдеби шығармаларында адамгершілікті, көркем мінезді ту етеді. Тура жолдан тайқымай, өзгенің ала жібін аттамай, Хақ жолымен жүру біздің парызымыз деп біледі. Алаш ардақтысының әдеби мұраларынан тек өзінің жеке басының қамы емес, халқының ертеңіне алаңдаған алаш ұлын көреміз.

Елім өз жерінде еркін өмір сүріп, еркін күліп жүрсе, жастарымыз білім алып, озық ойлы адам болса, онда біздің елімізді ешбір дұшпан баса алмайды. Сол жолда көп еңбек етіп, ертеңгі жастарға үлкен үміт артады. Ол туралы 1932 жылғы «Йа, Құдайым, аққа жақ» деген өлеңінде айтылған:

Өзіңе аян, мен нақақ.

Аққа деген сөзімнің,

Абыройын ашпай жап.

Аят пенен қадисте,

Адал ниет ақ іске.

Жаңылмасам жоқ еді-ау,

Жаза тартсын деген бап-

дейді. Елімізді қорғауда тек палуандар ғана емес, қазақтың би-шешендерін, батырларын, көсемдерін де күресіп, аман алып қалуға шақырады.

Қара палуан Жәнібек,

Қаз дауысты Қазыбек,

Жетім қалған халқыңа,

Тұлға болып артыңа,

Кім тиянақ, қазық ед.

Құнсыз болып еріміз,

Жесір болып жеріміз,

Мал менікі дей алмай,

Жан менікі дей алмай,

Итке де, құсқа азық ек.

Міржақып Дулатовтың 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан жарық көрген «Оян, қазақ!» деп аталатын туындысы қолдан-қолға өтіп кеңінен таралды. Еліміздің әр аймағындағы зиялы қауым өкілдері де бұл кітаптың оқылуына айырықша үлес қосты. Бұлар өздерінің оқуымен тоқтап қалмай кітапта көтерілген мәселелерді жұртшылықты да санасына сіңіре білді. Жалпы бұл кітап елі ішіндегі демократиялық лептің қарқын алуына себепші болды. Әрине тоталитарлық жүйеде

мұндай бағыттағы кітаптардың халық арасынан кеңінен таралып, қарқынды түрде насихатталуы биліктегілерге жаққан жоқ. Олай болатыны, бұл шығарма патша әкімшілігінің әміршіл жүйесін ашықтан-ашық сынаған шығармалардың жиынтығы еді. Осыдан кейін алдымен кітапты құрту, өртеу ел арасында таратпау ісі қолға алынды (Әбсеметов, Дулатова, 1991: 84).

Қазақ даласында небір нәубеттер де, зұлматтар да өтті. Қолдан ұйымдастырылған аштық бар, одан бұрын әр жылдары қайталанған жұттың да зардабы орасан болды. Міржақып Дулатовтың «Жұт» деген өлеңін оқығанда осынау қиын-қыстау күндердің қандай азаппен өткенін бағамдаймыз. Алаш қайраткері Міржақыптың халықты өнер-білімге баулып, оқуға үндеуінің негізгі мақсаты еліне адал қызмет ету болды.

Қазақтың лирик ақыны атанған Мағжан Жұмабаевтың та негізгі миссиясы ұлттық азаттық ағарту саласын сыналап болсын сауаттылықты енгізуге ұмтылды. Абай поэзиясының заңды жалғастырушысы талантты ақын батыс пен шығысқа алтын көпір орнатып, қазақ поэзиясын едәуір биікке көтерді. Мағжан Жұмабаевтың «Шын сорлы» деп аталатын өлеңін оқытуға болады. Неге? Себебі бұл өлеңі арқылы ақын ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздікті еш қаймықпай ашық көтере білді. Одан бөлек өнер ізденіп, білім қууға үндейтін «Осы күнгі күй», «Қарағым», «Балалық шақ» деген атпен жарық көрген өлеңдері де құндылығын жоймақ емес.

«Қазақ» газетінің бетінде жарияланған Мағжан өлеңдерінің сезімді селт еткізер жан дауасы, сұлулықтың, сезімдердің мөлдір суреті десек те болғандай. Мағжанның нәзік сыршыл, сезімтал ақын екені белгілі. Бірақ оның жыр дестелерінде азаматтық әуез, саяси әуен басымдау жататын өлеңдері де жоқ емес. Дегенмен ақын сол өлеңдердің өзінде өлеңнің нәзік күйін сезім қытықтайтын әдемі үнін сақтап, мұнның өзін мың бояумен құбылтып, сан алуан сыр шертеді. «Сондықтан оның өлеңдері «Қазақта» көркемдіктің шырқау биік көрінісіндей болып, өлеңге ғашық оқырманның құмыға оқыр жырына, «сөзден сурет салар» үлгісіне айналды» (Тілешов, 2015: 658).

Ахмет Байтұрсынұлының жанкешті қадамымен жазылған хаттары сөзімізге дәлел бола алады. Оқу комиссариатында басшылық қызмет атқарып, лауазымға ие болып тұрғанынан қарамастан Смағұл Сәдуақасұлының да көксегені арманы қазақ тілінің мәртебесі кеңейтіп, дербестігін алу болатын. Тіл ұлттық руханияттың негізі арқауы, үзілмес өзегі екенін көпшілікке ұғындыруға ұмтылды.

Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Құдайберген Жұбанов сынды Алаш қайраткерлерінің оқу-құралдарын жазудағы ұстанған мақсаты, түйген ойы, көксегені бір ғана аманат еді, ол – ұлтының интеллектуалдық деңгейін көтеру. Оны Жүсіпбек Аймауытұлының кешенді оқыту яғни комплексті оқыту жолдары мәселесін көтерген мақалаларынан аңғаруға болады. Ал сол комплексті (кешенді) оқыту дегенді ұлт қайраткері былай тарқатады. «Комплекс деген не жалпы? Өмірдегі құбылыстарды, нәрселерді бір тақырыптың, бір пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп, біріктіріп оқытуды комплекс деп атайды. Одан да дәлелдеп айтқанда: Өмірде шын жоғалатын нәрселерді, құбылыстарды байланыстырып, ол құбылыстарды байланысқан, іліктескен, бір-біріне әсер еткен

қалпында араларындағы қатынасын зерттеуді комплекс дейді... Комплекспен оқыту кезінде «сабақты қысыр әңгімемен өткізу емес, баланың өзін еңбектендіріп, бірлестіріп, өз бетімен білім тапқандай қылу, оны естен шығармаңыздар» (Аймауытов, 2013: 380-384). Демек, Алаш қайраткерлерінің шығармаларын жас ұрпаққа оқыту арқылы олардың бойындағы патриоттық сезім, отансүйгіштік тәлім-тәрбиені де өрістеуге болады. Қазақ прозасында тыңнан түрен салып роман жанрында көш бастаған Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» өлеңін білмейтін жандар кемде-кем. Шынында да күншілдік, көреалмаушылық, балақтан тартып, аяқтан шалушылық өрге шығармайтынын жастардың санасына сіңіру үшін «Оян, қазақты» жазды. «Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты» деп ұран салған қайраткердің осы өлеңі қазақтың рухын оятты. Жастарды отаншылдыққа баулу, ұлтшыл етіп өсіру жолында «Оян, қазақ!» өлеңінің маңызы зор.

Алаш қайраткерлерінің арасында Ғұмар Қараштың да қазақ әдебиетіне қосқан үлесі зор. Ғұмар Қараштың Уфа қаласынан 1911 жылы басылып шыққан «Бала тұлпар» өлеңдер жинағы қазақ жастарының ұранына айналды. Бұл кітаптың рухшыл екенін аңғарған билік басындағылар түрлі жолмен таралуына тосқауыл қоюды да ойластырған. Бірақ қазақ қоғамының рухын көтеруді көксеген қайраткердің өлеңдері ел арасында кеңінен таралды. Ақынның осы жыр жинағына енген өлеңдерінің бірі «Замана» деп аталады.

Сол қоғамда болған жалқаулық, керітартпалық, көреалмаушылық, жастардың ғылымға, білімге ұмтылысының төмендігі, парақорлық, жалақорлықтың өршуіне қарсы тұратын шоғырдың өсіп жетілуіне үндейтін өлеңдер жазады.

Қазақтың жанды жері – жер мәселесі. Бұл бүгінгі күнде де өзектілігін жойған жоқ, керісінше маңыздылығын арттыра түсті. Ғұмар Қараштың өлеңдерінде де бұл мәселе қамтылған. Өткен ғасырларда қазақ жерін тілімдеп, бөліп алып күштеп тартып алу үрдісі қатты белең алды. Міне, осындай бассыздыққа жаны күйген Ғұмар Қараш ішкі наласын өлеңмен жеткізді.

«Аяғын қозғап баспасаң,
Жүректен шыққан шын сөзді,
Құлағына аспасаң,
Күн ілгері қазағым!

Амандас еркін қонысқа» деп жырлаған «Замана жайынан» өлеңінде айтылған отанды сүю, туған жерді қадірлеу бүгінгі таңда да маңызды болып отыр.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының орыс ақыны И. Крыловтан аударған қырық мысал өлеңдері дәл осындай атпен басылып шыққаны белгілі. Одан кейін жарық көрген кітабы «Масада» ел тағдырына қатысты келелі мәселелер қамтылған өлеңдері топтастырылды. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының түйіткілді мәселелерін ақын көзімен көріп, жүрегімен жырына арқау етеді. Ұйқыдағы қазақтарды оятудың жолы тек білім мен ғылым екенін аңғарған қайраткер маса болып көпшілікті оятқысы, санасын серпілткісі келгенін аңғартады.

Алаштың қайсар қызы Қазан төңкерісінен бұрын да оқу-ағарту ісіне араласқан қазақ қыздарының арасынан суырылып шыққан Нәзипа Құлжанованың шығарма-

лары еркіндікке, әлеуметтік мәселелерге, қазақ қыздарының білім алып, дала өміріндегі озбырлықтан құтылуға бағытталды. Нәзипа Құлжанованың көп еңбектері жарияланбай қалды, сондықтан алаштың ардақтысын өнерге қатысты тұлға ретінде көбірек танимыз (Жиреншин, 1971). Нәзипа Құлжанованың әдеби мұрасының жаңаша бағытта зеттеген Ә. Жиреншиннің, С. Бегалиннің зерттеулерінен көре аламыз. Нәзипа Құлжанова тек алаш қаламгері ғана емес, аудармашы, ұлт жанашыры, жазған көркем шығармаларының барлығы дерлік ұлт тәрбиесіне арналған. Қазақ қыздарының еркін, көзі ашық болып өсуіне бірден бір үлес қосқан ұлы тұлға.

Айгүл Ісімақованың «Жазған сөз жаным ашып Алашыма» деген келесі мақаласында дін тақырыптағы мына әңгімесі . Жиырма жыл бұрын қазақтың орысша сөйлейтін ақыны Италияда «Литературная газетаға» бір тілшіге сұхбат беріпті. Ол Ватикан папасының уағызын естіген жұрттың атынан таңданып, ризашылығын білдіріпті. Ал орыс тілшісінің «Сіз мұсылмандық насихатқа қалай қарайсыз?» деген сауалына: «Мен сонау 6-7 ғасырдағы ертегі сияқты діннің уағызынан гөрі, ХХІ ғасырдың ғылыми уағызына көбірек сенемін» депті. Ватикан папасының уағызына таңдай қағып, өзін ата дінінен жоғары санап тұрған қандасқа көп уақыт өкпелі болған қазақтар көп. Дегенмен оның кеңес заманындағы білімі атеистік екенін есте сақтауымыз қажет. Бірақ адамға Алла түйсік бермесе, ол қанша оқымысты болғанымен жер бетіндегі заттық әлеммен ғана шектеліп, аспандағы Көктің күмбезін көрмей өтеді екен. Адамзат ұстазы туралы мағлұматы болмаған замандасымызға не дейсің? Барлық қазақ оқығандары алғашқы білімін ауыл медресесінен, молдадан алған. Бес күндік өмірдің жалған екенін білген. Мұсылман болып туылу бақыт деп білген. Алаштың әбүйірі үшін қызмет еткен. Шаһидтік істерімен Алаш ардақтылары – ұлттық мүддені мемлекеттікпен бірлікте ұстана білген. Халқына қызмет ете жүріп алаш ұлдары Алаш ғылымын қалыптастырды: әдебиет, әдебиеттану, тарих, психология, педагогика, есеп, құқықтану, т.б. (Ісімақова, 2022: 304). Алаштың қайраткерлері дінді тек шығармаларында қолданған жоқ, сондай-ақ өмірлерінде де қолданып, мұсылмандық ұстанымдары болды. Алаш зиялыларының өмірі, ғылыми, саяси істері мен көркем туындылары осыны дәлелдеп тұр.

4. Зерттеу нәтижесі

Алаштықтардың көркем шығармаларындағы ортақ сарын еркіндік, бостандық үшін күрес, бұғауда жатқан қазақты рухтандырып, қалың ұйқыдан ояту болды. Алаш қаламгерлерінің күні бүгінге дейін табылып жатқан тың еңбектерін зерттеу бүгінгі күнде құнды дүние болып табылады. Төте жазудан түпнұсқасын тауып қана қоймай оның мағынасын ашып аударып күллі әлемге паш ету қажырлы еңбек.

Ұлт зиялыларының басты мақсаты мен міндеті қазақ қоғамын білім мен ғылымнан кенде қылмай, ұлттық рухтың құлдырамауын ту етіп, әрбір жазған көркем туындыларда көрсетіп отырды. Алаш қаламгерлерінің, атап айтсақ, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Нәзипа Құлжанованың ортақ шығармашылығында сарын азаттық, еркіндік, халықтың ауыр тағдыры суреттелген.

Алаш қаламгерлерінің шығармаларына сарында жазуы, ортақ сюжеттер мен ортақ мазмұнда болуына бірден-бір әсер еткен – дін тақырыбы. Шығыс руханияты адамды таза жолға жетелейді, адамгершілік тұрғысынан бір-біріне жақсылық жасауға ұмтылады, Аллаға жақын болады деп расымен де өзінің тарихын жоғалтқан халық бара-бара жер бетінен өзінің жойылып кеткенін де аңғармайды.

Алаш қайраткерлерінің шығармалары өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін беймәлім, оқуға да, зерттеуге де белгілі бір деңгейде тыйым салынып, тосқауыл қойылды. Жылымық орнағаннан кейінгі жаппай ақтаудан соң ғана ұлт зиялыларының артына қалдырған мол мұрасын зерттеу, зерделеу ісі мықтап қолға алынды. Алаш қайраткерлерінің шығармаларының негізгі өзегі қазақ елін отарлық езгінің құрсауынан құтқаруға, дәстүріміз бен салтымызды замана икеміне қарай жаңғыртып мәдениеттің даму жолына түсуге бағытталды. Қазақстанның тарихын оқытқанда алаштану бағытын да қосымша кіріктірудің пайдасы орасан. Өйткені Алаштанудың да тарихын оқып білсе, еліміздің тарихының тамыры тереңде екенін аңғарады. Өзінің тарихын жетік білмеген ұлттың да, халықтың да келешегі кемелденбейді. Мұны ұлт көсемі, Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов та өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғанын, не істегенін бағамдай алмайды деп нақты айтқан.

Алаш қаламгерлерінің ұлттық рухани мұраларды байытатын әдеби, мәдени дүниелердің әрбірі жоғары бағаланып, қазақ еліне ғана күллі ғаламға таныстырылды. Ұлттың бірлігін нығайтатын, тәуелсіздікті ту еткен шығармаларды интеллектуалды деңгейде оқытуды негіз етіледі.

5. Қорытынды

Ар білімінің жаршысы болған алаш қайраткерлерінің еңбектері олардың ұлтшыл бола алғанын әйгілей түседі. Сондықтан да шығармаларын оқыту арқылы бүгінгі буынды да ұлтшылдыққа, отансүйгіштікке тәрбиеленеді. Алаш қайраткерлерінің ұлтжандылыққа тәрбиелейтін көркем шығармаларын кешенді оқыту өскелең ұрпақтың жадында ұзаққа сақталатынын дәлелдейді. Алаш қайраткерлерінің кез келген шығармасы ұлттық рухты оятып, ұлттық болмысымызды айқындап тұрады.

Өткен ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан Алаш қайраткерлерінің, ұлт интеллигенциясының еңбектері қазақ халқының сана-сезімін оятуға күш салды. Алаш қайраткерлері әрбір аймақта «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» бола білген газет, баспасөзді ашу арқылы, сол үнжарияның жетегімен елдің әлеуметтік тұрмысын, бұқараның жай-күйін жеткізуге мұрындық болды. Ауыр аманатты арқалаған қайраткерлердің ұлттық мұрат-мүдде жолында жанкештілікпен атқарған адал еңбектері ешқашан ұмытылмайды. Өйткені олар оқу-білімнің қандай ауыр екенін, қазақ халқының санасынан сауатсыздықты жояр болса, өзгелердің үстемдігінен кетпейтінін ұғынды. Соның негізінде оқу-ағарту саласын өрістете отырып мектеп оқулықтары, оқу-құралдары, зерттеу еңбектерін ғана жазып шектелген жоқ, әдеби туындылары арқылы да қазақ қоғамының санасына сілкініс әкелуге ұмтылды. Қарақан басының қамынан гөрі ұлтты шексіз сүйіп, елдің келешегі үшін басын қатерге тігу маңызды болды. Халықтың тағдырына алаң көңіл болып өткен

қайраткерлердің қай-қайсының да патриоттық рухтағы, елдік мүддеге үндейтін шығармалары өміршеңдігін жоймақ емес.

Бүгінгі күнде Алаш қаламгерлерінің ұмыт бол бастаған шығармаларын қайта оқыту мен жаңадан табылып жатқан тың шығармаларын оқыту қолға алынып отыр. Алаш қайраткерлерінің атқарған қызметі де, ұстанған бағыты да тек қазақ халқының келешегі үшін болғандықтан да ешқашан ұмытылмайды. Қайраткерлердің артында қалдырған мол мұрасын сақтап, келешек ұрпаққа аманаттап жеткізу борыш. Әдеби шығармалары арқылы да ұлттық сананы оятуға ұмтылды. Алаш қайраткерлерінің шығармашылығын оқығанда олардың арғы ұстанымы ұлттың келешегі екенін аңғару қиын емес. Ұлттық патриотизмді қалыптастырып, халықтың сауаттылығын арттырып, елді сүйетін ұрпақ тәрбиелеуге ұмтылған тұлғалардың шығармалары ешуақытта құндылығын жоймақ емес. Отарлық езгінің табанда қалған халқының келешегіне қайғырған жандардың шығармашылығы тәуелсіз Қазақстанның әдебиетіне қосылған жауһар деп қабылдасақ артық етпейді.

Алаш әдебиеті сонау ХХ ғасырдан басталып, әдебетке жаңа дем беріп, азаттық рухын көтеріп, тәуелсіздік тақырыбын ту еткен әдебиеттің бірі. Халықтың еркіндігін аңсаған, алаш қаламгерлері қызмет пен бірге халықтың ішкі толқынысы мен арманын бүге-шүгесіне дейін қалдырмай жазып жеткізді. Ұлттық рух оянып, тың тақырыптар жазылды. Алаш зиялыларының әдеби мұралары тереңнен зерттеліп, ұмыт бола бастаған жазбалары жаңғырып, алаш әдебиетін зерттеуге нық қадамдар жасалды. Тыйым салынған, проблема тудырған еңбектері тереңнен зерттеліп, жаңаша көзқараста қалыптасты. Алаш арыстарының ұлт-азаттық идеясы халықты оятып, күш-жігер беріп, құлдық санадан арылтып, әдебиеттегі тәуелсіздік тақырыбы кеңінен жайылды.

Алаш қайраткерлерінің ұлттың келешегіне қалдырған мол мұрасын оқыту парыз. Алаштың айбоз азаматтарының қазақ руханиятына қосқан қомақты үлесін құрметтеп, зерттеу-зерделеуге басымдық беру, насихаттауға күш салу әркімге де үлкен міндет. Жалпыұлттық деңгейдің дәрежесін көтеру алаштық рухты, алаштық идеяның тамырынан ажырамау қажет. Алаш ұраны қазақ ұраны.

Әдебиеттер:

1. Absadyk AA, Boranbaeva, Kabibek Mukhitov, Dmitry Maksimovich Legkiy. (2022). The Kazakh Newspaper and Its Opponents in Kazakh Society During the First World War // *Bylye Gody*. 17(3) — 1470 — Copyright © 2022 by Cherkas Global University Published in the USA Bylye Gody Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028 2022. 17(3): 1470-1481 DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470 Journal homepage: <https://bg.cherkasgu.pres>
2. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре. – 1-кітап, 2007. – 309 б.
3. Әбдіманұлы Ө. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі (1900-1940). – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 155 б.
4. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 237 б.
5. Әбсеметов М., Дулатова Г. Міржақов Дулатов шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 375 б.
6. Жақан Д.С. «Ақ жол» газеті және халық мәдениеті // «Керуен» ғылыми журналы №3, 84-том, 2024. – Б. 136-151 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-11>

7. Жиреншин Ә. Ақынды алғаш еске алғандар // «Қазақ әдебиеті» газеті, 21 маусым, 1971. – 5 б.
8. Жүсіпбек Аймауытов шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. Комплекспен оқыту жолдары (оқу-әдістеме) мақалалар, хаттар. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Б. 380-384.
9. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 296 б.
10. Тілешов Е. Қайнар: Мақалалар, сұхбаттар. – Алматы: Сардар, 2015. – 658 б.
11. Ісімақова А. Жазған сөз жаным ашып Алашыма. – Алматы: Дәстүр, 2022. – 304 б.

References:

1. Absadyk AA, Boranbaeva, Kabibek Mukhitov, Dmitry Maksimovich Legkiy. (2022). The Kazakh Newspaper and Its Opponents in Kazakh Society During the First World War // *Bylye Gody*. 17(3) — 1470 — Copyright ©by Cherkas Global University Published in the USA *Bylye Gody* Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028 2022. 17(3): 1470-1481 DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470 Journal homepage: <https://bg.cherkasgu.pres> (in Eng)
2. Alash movement. Collection of documents and materials. (2007). – Almaty: El-shezhire. – Book 1, – 309 p. (in Kaz)
3. Abdimanuly O. (2010). The first period of Kazakh literature of the 20th century (1900-1940). – Almaty: Kazakh University. – 155 p. (in Kaz)
4. Abdimanov O. (1993). «Kazakh» newspaper. – Almaty: Kazakhstan. – 237 p. (in Kaz)
5. Absemetov M., Dulatova G. (1991). Works of Mirzhakov Dulatov. – Almaty: «Zhazushy» publishing house. – 375 p. (in Kaz)
6. Zhakan D.S. (2024). «Ak zhol» newspaper and folk culture// «Keruen» scientific journal 3 (84). – P. 136-151 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-11> (in Kaz)
7. Zhirensin A. (1971). Those who first remembered the poet. «Kazakh literature» newspaper, June 21. – 5 p. (in Kaz)
8. Works of Yusupbek Aimaurov. (2013). A collection of works in six volumes. Ways of complex teaching (teaching-methodology) articles, letters. – Almaty: El-zhezhire. – P. 380-384. (in Kaz)
9. Koygeldiev M. (1995). Alash movement. – Almaty: Sanat. – 296 p. (in Kaz)
10. Tileshov E. (2015). Source: Articles, interviews. – Almaty: Sardar. – 658 p. (in Kaz)
11. Isimakova A. (2022). The written word opened my heart to Alash. – Almaty. – 304 p (in Kaz)

Г.А. Туякбаев¹, А.Б. Жолмаханова², Ж.Т. Ботабаева^{3*}

^{1,2,3}Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: turmagambet@mail.ru, erke_zh@mail.ru, janat_kz_83@mail.ru*

ORCID: 0000-0002-5000-2122, 0000-0001-8273-7046, 0000-0002-8631-3619

ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОГО МИРОВОСПРИЯТИЯ В ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ И ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ

Аннотация. Советская политика способствовала дистанцированию тюркских народов друг от друга. Однако было много общих устных и письменных литературных источников, свидетельствующих об их родстве. В настоящее время назрела необходимость изучения истории и литературы, искусства и культуры тюркских народов с позиции тюркского мировосприятия. Одной из предпосылок переосмысления тюркской целостности и интеграции является фольклорное наследие, в том числе топонимические легенды, являющиеся объектом данной статьи. Для этого современной фольклористике необходимы новые направления и поиски. Тюркология, по сути, результативна только при параллельном рассмотрении таких областей науки как фольклористика, литературоведение, археология, история, этнография. Целью исследовательской работы является изучение проблемы отражения тюркского мировосприятия в топонимических легендах, которое игнорировалось в предыдущих исследованиях. И тем самым оно выступает как научное обоснование взаимосвязи и единства мышления тюркских народов. Наличие общих сюжетов топонимических легенд у нескольких тюркских народов (казахов, турков, азербайджанцев, кыргызов, узбеков, башкир и др.), несмотря на государственные, региональные, местные различия, показывает, что данную проблему можно обосновать только с учетом рассмотрения тюркского народного наследия как единого целого. В статье в первую очередь анализируются научные концепции известных ученых, касающиеся истории сбора и изучения фольклорного наследия тюркских народов и актуальных проблем отражения в нем тюркского мировосприятия. Выявляются современные перспективные направления изучения проблемы тюркского мировосприятия в фольклористике. Сюжетные линии, отражающие общее тюркское мировосприятие в топонимических легендах, рассматриваются с историко-типологической, историко-генетической и историко-сравнительной точек зрения.

Благодарность: Статья написана в рамках проекта AP19678046 «Казахские топонимические легенды за рубежом (Россия, Китай, Монголия): типология, генетика и поэтические особенности» на 2023-2025 годы, реализуемого при грантовом финансировании МНВО РК.

Ключевые слова: Тюркское мировосприятие, топонимические легенды, историко-генетический, типология.

Г.А. Туякбаев¹, А.Б. Жолмаханова², Ж.Т. Ботабаева^{3*}

^{1,2,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: turmagambet@mail.ru, erke_zh@mail.ru, janat_kz_83@mail.ru*

ORCID: 0000-0002-5000-2122, 0000-0001-8273-7046, 0000-0002-8631-3619

Фольклортанудағы түркілік дүниетаным мәселелері және топонимдік аңыздар

Аңдатпа. Кеңестік саясат түркі халықтарын бір-бірінен алыстатуға күш салды. Алайда, түбі бір түркі халықтарының туыстығын білдіретін ортақ ауызша және жазба әдебиет нұсқалары мол болатын. Қазіргі

уақытта түркі халықтарының тарихы мен әдебиетіне, өнері мен мәдениетіне түркілік дүниетаныммен қарап зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Түркілік тұтастық пен интеграцияны жаңғыртудың алғышарттарының бірі - фольклорлық мұралар, оның ішінде осы мақала объектісіне айналған топонимдік аңыздар деп білеміз. Ол үшін бүгінгі фольклортану ғылымына жаңа бағыт пен ізденістер керек. Түркітану, шын мәнінде, фольклортану, әдебиеттану, археология, тарих, этнография сынды ғылым салалары қатар қарастырылғанда ғана нәтижелі болмақ. Зерттеу жұмысының мақсаты осыған дейінгі зерттеулерде назардан тыс қалып келген топонимдік аңыздардағы түркілік дүниетанымды зерделеу болып табылады. Сол арқылы түркі халықтарының ой-танымындағы өзара байланыс пен біртұтастықты ғылыми негіздеу болып саналады. Өйткені мемлекет, аймақ, тұрғылықты жер өзгешеліктеріне қарамай, топонимдік аңыз сюжеттерінің бірнеше түркі халықтарында (қазақ, түрік, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, башқұрт т.б.) ортақ кездесуі халық мұрасын біртұтас алып қарағанда ғана ұлттық дүниетаным мәселесін негіздей алатынымызды көрсетіп отыр. Мақалада алдыңғы кезекте түркі халықтары фольклорлық мұраларының жиналуы мен зерттелу тарихына және ондағы түркілік дүниетанымның өзекті мәселелеріне қатысты белгілі ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына талдау жасалынады. Қазіргі уақыттағы фольклорлық мұраларды зерттеудегі түркілік дүниетанымның перспективалық мәселелері анықталады. Топонимдік аңыздардағы ортақ түркілік дүниетанымды білдіретін сюжеттік желілер тарихи-типологиялық, тарихи-генетикалық және тарихи-салыстырмалылық тұрғыдан қарастырылады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2023-2025 жылдарға арналған гранттық қаржыландыру бойынша АР19678046 «Шетелдердегі (Ресей, Қытай, Монғолия) қазақ топонимикалық аңыздары: типологиясы, генетикасы және поэтикалық ерекшелігі» жобасы аясында жазылған.

Кілт сөздер: Түркілік дүниетаным, топонимдік аңыздар, тарихи-генетикалық, типология.

G.A. Tuyakbayev¹, A.B. Zholmahanova², Zh.T. Botabayeva^{3*}

^{1,2,3}Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: turmagambet@mail.ru, erke_zh@mail.ru, janat_kz_83@mail.ru*

ORCID: 0000-0002-5000-2122, 0000-0001-8273-7046, 0000-0002-8631-3619

Issues of the turkish world in folklore studies and toponymous legends

Abstract. Soviet policy tried to alienate Turkic peoples from each other. However, many versions of common oral and written literature indicated their kinship. There is a need to study the history, literature, art, and culture of the Turkic nations from the perspective of the Turkic worldview. We believe that folklore heritage, including toponymic legends, which have become the object of this article, is one of the prerequisites for the revival of Turkic integrity and integration. For that, today's folklore science needs new direction and research. Turkic studies will be practical only if such fields of science as folklore, literary studies, archaeology, history, and ethnography are considered simultaneously. The research aims to study the Turkic worldview in toponymic legends, which previous studies need to address. In this way, it is considered a scientific justification of mutual connection and unity in the thinking of the Turkic peoples. Despite the differences in the state, region, and place of residence, the common occurrence of toponymic legend plots in several Turkic nations (Kazakh, Turkish, Azerbaijani, Kyrgyz, Uzbek, Bashkir, etc.) shows that we can justify the problem of national worldview only by looking at the national heritage as a whole. First, the article analyzes the scientific findings of well-known scientists related to the history of the collection and research of the folklore heritage of the Turkic peoples and the actual problems of the Turkic worldview. Prospective problems of the Turkic worldview in studying contemporary folklore heritage are determined. Plot lines representing common Turkic worldviews in toponymic legends are considered from historical-typological, historical-genetic, and historical-comparative points of view.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the project «Kazakh Toponymic Legends Abroad (Russia, China, Mongolia): Typology, Genetics and Poetic Features» under grant funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025 (AP19678046).

Keywords: Turkic worldview, toponymic legends, historical-genetic, typology

1. Введение

Формирование в науке этногенетического, культурно-духовного единства через доказательство общности, родства истории и коренной культуры тюркских народов свидетельствует о месте, которое занимает великая культура с тысячелетней историей в мировой цивилизации. В условиях современной глобализации изучение истории и литературы, искусства и культуры тюркских народов с позиции тюркского мировосприятия представляется особенно значимым и актуальным. При этом одной из основных предпосылок переосмысления тюркской целостности и интеграции выступает фольклорное наследие.

В связи с этим для познания и рассмотрения тюркского мира как целостного единства современной фольклористике необходимы новые направления исследований, новые поиски. Учение о тюркологии, основанное в начале XX века, во многом ограничивалось только лингвистическими проблемами. А на самом деле тюркология продуктивна только при параллельном рассмотрении нескольких наук, таких как фольклористика, литературоведение, археология, история, этнография. Цель данного научного исследования – определение места национального мировосприятия в топонимических легендах. Эта проблема является актуальной как для фольклористики, так и для тюркологии в целом.

Результаты научной статьи могут быть использованы в исследовательских трудах по проблемам фольклористики, тюркологии, в образовательных программах вузов по казахскому языку и литературе, филологии.

2. Материалы и методы исследования

2.1 Методы

В статье используются основные методы фольклористики: историко-типологический, историко-генетический и историко-сравнительный методы. При анализе поэтических особенностей легенд и преданий используются структуралистский, герменевтический и семиотический методы.

2.2 Материалы исследования

Мировосприятие – это отношение человека к жизни, природе и создаваемым ею явлениям, его жизненная позиция и убеждения, цели и идеалы. Своеобразие мировосприятия любого народа, его миропонимание, нравственные ценности, особенности поведения отражаются в языке и фольклоре. Язык – это накопитель, хранитель материальной и духовной культуры нации. И благодаря языку все это передается последующим поколениям. В этом заключается кумулятивная функция языка.

Другой основной функцией языка является представление человека как личности, представителя определенного этноса, нации. Культура любого народа, его традиции и обычаи, жизненные принципы и опыт познаются другим народом именно через язык. Таким образом, язык выступает одновременно как средство описания, познания национального мировосприятия, отражения личного, научного мировоззрения, национального менталитета.

А устное народное творчество – это основа, источник национального мировосприятия, мироощущения. Устное народное творчество – это отражение пройденного народом многовекового пути, его обычаев и традиций, культуры и этнографии. Это вид искусства, который создавался и развивается одновременно с развитием человечества. В произведениях – образцах устного народного творчества проявляется и древняя мечта человечества – познать сокровенные тайны природы, раскрыть ее секреты.

Один из самых ярких примеров устной народной литературы, передаваемой из поколения в поколение, – это легенды и предания. Даже несмотря на отсутствие письменности, печатных изданий устные народные произведения, повествующие об исторических личностях, событиях, пережитых народом, о различных природных явлениях и понятиях, имеют большое образовательное, жизнепознавательное значение. В легендах и преданиях сохранились размышления, наставления представителей предыдущего поколения для передачи их последующим поколениям. Самое главное, что эти легенды на протяжении сотен лет, пройдя через «сито» народной критики и анализа, были тщательно переработаны и отобраны. Поэтому можно сказать, что устная народная литература, в том числе и легенды-предания, является отражением, результатом национального художественного мышления.

Среди легенд-преданий особое место занимают легенды, связанные с географическими названиями. История земли – это история страны. Топонимические легенды рассказывают, где, когда поселились наши предки, какие происходили исторические события, какие исторические личности жили, описывают жизненный уклад народа, социально-политические условия.

С незапамятных времен тюркские народы, проживавшие в тесном единении с природой, овладевая ее тайнами и секретами, давали наименования местностям, земельным, водным объектам, горам, камням и т.д. в зависимости от их основных особенностей и свойств. В народе сохранились легенды об истории их наименования. В таких легендах отражается жизненный опыт народа, его взгляды на общество, окружающую среду, природу и ее богатства, на жизнь в целом. Такая историко-познавательная, то есть мировоззренческая, функция топонимических легенд является одной из актуальных проблем фольклористики и языкознания, требующих своего изучения.

Конечно, нельзя утверждать, что в фольклористике легенды, в том числе топонимические, не были объектом исследования. Но в большинстве имеющихся исследований основное внимание уделялось лишь вопросу определения жанровых, тематических, стилевых особенностей легенд, связанных с географическими названиями. В то время в исследованиях по ономастике – одной из фундаментальных областей лингвистики в зависимости от их цели проводились глубокие исследования в области этимологии географических названий, их языковых слоев, морфологических, лексических и фонетических основ и изменений, когнитивных особенностей.

Целью нашего исследования является изучение отражения тюркского мировосприятия в топонимических легендах, которое осталось вне поля зрения в

предыдущих исследованиях. И тем самым обосновать наличие взаимосвязанности, единства в мышлении, мировидении тюркских народов. Ведь несмотря на государственные, региональные, местные различия, наличие общих сюжетов топонимических легенд у нескольких тюркских народов (казахов, турков, азербайджанцев, кыргызов, узбеков, башкир и др.) проблему национального мировосприятия можно обосновывать, только рассматривая тюркское народное наследие как единое целое.

В фольклористике при изучении легенд и преданий особое внимание следует уделять двум аспектам. Во-первых, это сбор легенд-преданий, которые распространены среди народа. Это огромная работа, требующая большой самоотдачи, тщательности и ответственности.

Особое место в сборе фольклорного наследия тюркских народов, в том числе легенд, занимает А. Диваев. В двадцатые годы XX века в результате организованной им фольклорной экспедиции были собраны легенды, сказки, эпические поэмы казахского, кыргызского, башкирского народов. Собранные материалы публиковались в таких периодических изданиях как «Туркестанский сборник», «Этнографические материалы», «Этнографическое обозрение», «Дала уалаяты» и других газетах и журналах. Так, в 1888-1902 гг. в газете «Дала уалаяты» были опубликованы казахские легенды («эпсаналар») «Асан-қайғы», «Жалғыз ағаш (Одинокое дерево)», «Байғыз», а также широко распространенные среди кыргызов легенды об этимологии названия озера Иссык-Куль (Горячее озеро).

Одно из ценных произведений тюркской фольклористики – десяти томная книга ученого – тюрколога В. Радлова «Образцы народной литературы тюркских племен» (Радлов, 1866). В ней собраны легенды различных тюркских народов, в частности, казахские, алтайские, хакасские, кыргызские, проведен их научный анализ.

В 1916 году в журнале «Живая Старина» был опубликован материал «Легенды, предания и сказки казахов и алтайцев», собранный Г.Н. Потаниным в ходе его экспедиции в 1893 году в Кокшетау и Каркаралинск. Материал содержит 61 легенду и рассказы, собранные ученым, и разделен соответственно на казахские и алтайские материалы (Потанин, 1916: 47).

Большую роль в сборе и исследовании народных легенд и преданий в конце XIX в. – начале XX в. сыграла газета «Туркестанские ведомости». Многие материалы собирателей и исследователей образцов устного народного творчества были впервые опубликованы именно в этой газете. Например, на основе собранных легенд об узбекском этнониме в номере газеты за 1871 год была опубликована статья А. Гребенкина, в номере за 1873 год – статья А. Хорошкина. В этой же газете опубликованы легенды, собранные в ходе фольклорной экспедиции И. Яворского в Бухару и Самарканд, в том числе несколько топонимических легенд. Также по материалам исследования узбекских легенд опубликованы научные статьи К. Залемана «Легенда про Хаким ата», П. Шубинского «Голодная степь и ее предания».

Значительный вклад в мировую фольклористику внесли исследования в турецкой фольклористике XX века. Турецкие ученые много работали над сбором народного

наследия. При этом с особой скрупулезностью собирались турецкие легенды. Среди них можно назвать сборники «Bergama'da Efsaneler Âdetler» (Bayatli, 1941), «Türk Efsaneleri» (Orkun, 1943), «101 Anadolu Efsanesi» (Sakaoglu, 1989), «Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi» (Ergun, 1997). Также в этот период были опубликованы работы А.Инана «Makaleler ve İncelemeler», «Tarihte ve Bugün Şamanizm» (Inan, 1987, 1986), Ш. Елчина «Halk Edebiyatına Giriş» (Elçin, 1986), Б. Огеля «Türk Mitolojisi» (Ögel, 1993), в которых содержится всесторонний анализ турецких легенд, выявлены их жанровые, тематические, лингвостилевые особенности.

Со второй половины XX века исследованиями легенд и преданий, в том числе топонимических легенд, активно занимались казахские ученые Алькей Маргулан, Абубакир Диваев, Ауельбек Коныратбаев, Рахманкул Бердибай, Сеит Каскабасов, Шакир Ибраев, Едиге Турсунов, Берик Рахимов и др. Легенды, став предметом специальных научных исследований, рассматриваются с позиций их жанровых, тематических, стилистических особенностей. В работах Малика Габдуллина «Казахское устное народное творчество» (1974), Алькея Маргулана «Древние эпосы и легенды» (1985), Едиге Турсунова «Коренные представители создателей казахской устной литературы» (1976), Сеита Каскабасова «Казахская народная проза» (1984) содержатся обоснованные, убедительные научные мнения о легендах-преданиях.

В сборниках А. Диваева «Казахское народное творчество» (1989), «Тарту» (1992), изданных по собранным им материалам, большое место отведено легендам и преданиям. В сборнике «Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина», изданном в 1972 году, впервые были классифицированы прозаические жанры, в частности, жанр «эпсана-хикаяттар», исторические, топонимические легенды, летописи, не относящиеся к сказочным жанрам (Каскабасов, Смирнова, Турсунов, 1972).

Строгая цензура советской идеологии при сборе и исследовании образцов устного народного творчества последней четверти XIX в. – начала XX века препятствовала обеспечению их полноценной записи и опубликованию. В частности, исторические эпосы и предания, связанные с национально-освободительными восстаниями, топонимические легенды, прославляющие национальных героев, места, где происходили исторические события, перед опубликованием проходили жесткую цензуру. А литературное наследие, признанное чуждым советской идеологии и не прошедшее сквозь «сито» цензуры, оставалось лежать в архивах и редких фондах.

После обретения Казахстаном независимости в науке появилась возможность свободного мышления. Проводится работа по сбору многих фольклорных произведений, ранее не прошедших советскую цензуру. Становится возможным новый взгляд, новое осмысление национального наследия. Были разработаны специальные государственные программы.

Например, в 2011 году в рамках Государственной программы «Культурное наследие» Институтом литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Министерства образования и науки РК издана 100-томная антология казахского фольклора «Бабалар сөзі». 80-89 тома стотомника посвящены легендам, при этом в 80-м томе собраны

топонимические легенды (Әлібеков, Қорабай, 2011). В 2013 году О. Жанайдаров опубликовал «100 легенд казахской земли» (Жанайдаров, 2013). Как следует из названия книги, в сборник вошли 100 легенд, связанных с географическими наименованиями. Главной особенностью данного сборника является создание хронологии топонимических легенд древних и средних веков и перевод текстов на русский и английский языки.

В XXI веке в фольклористике стали проводиться новые исследования и поиски. В 2008 году была издана «История казахской литературы» в десяти томах. Академик С. Каскабасов в предисловии к первому тому «История казахского фольклора» писал, что это «ценный научный труд, имеющий свою концепцию, не придерживающийся ни одной политико-идеологической позиции, всесторонне и объективно анализирующий пути изменения, обновления искусства слова на протяжении длительного периода времени» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2009: 3). И можно сказать, что данная оценка академика относится не только к этой книге, но к современной фольклористике в целом. Здесь можно отметить, что в фольклористике исследования, в которых устное наследие тюркских народов рассматривается как единое целое, способствовали формированию тюркского подхода и тюркской позиции в науке.

В 2002 году в Турции вышло в свет коллективное издание «Türk Dünyası Edebiyat Tarihi» в 9-ти томах. Можно сказать, что данное исследование подняло литературоведение и фольклористику тюркских народов на новый уровень (Sadık, 2002). Во 2-м томе книги собраны исследования о формировании и развитии устного народного творчества тюркских народов, легенд, преданий и сказаний. В трудах известных ученых-фольклористов дифференцированы литературные, языковые особенности легенд более двадцати тюркских народов мира.

В сборнике «Фольклор тюркских народов», составленным известными казахскими фольклористами Ш. Ибраевым, С. Бахадыровой и Б. Рахимовым, обобщено фольклорное наследие около тридцати тюркских народов, дано его научное описание. Ш. Ибраев так объясняет цель первого в казахской науке труда об искусстве устного слова тюркских народов: «Главной целью издания труда, посвященного фольклору родственных народов, было разъяснение, наряду с языковым сходством, тайны сходства духовного наследия тюркских народов в целом, независимо от проживания их в одном регионе или в отдалении друг от друга» (Ибраев, Бахадырова, 2009: 111).

3. Обсуждение

Профессор Б. Рахимов в статье «В тюркологии необходимы новые направления и прорыв» отметил: «Несмотря на то, что основы учения о тюркологии были заложены давно, из-за отсутствия научных мнений о близкородственных связях народов, общности их духовных ценностей сравнительные концепции не были реализованы в широком масштабе».

Вполне очевидно, что каждый тюркский народ должен приложить определенные в этом плане усилия, поскольку это требование сегодняшнего времени, это своего рода неоспоримый приговор, вынесенный временем. Вместе с тем это и надежда

на восстановление разорванных связей. В противном случае можно легко оказаться заложником последствий глобализации. «Если в будущем в фольклористике типологические, поэтические исследования направить в русло тюркского мира, обратившись к целостному анализу с использованием сформировавшихся контекстно – реконструктивных методов и семиотических приемов, тогда можно говорить о прогрессе в науке», – отмечает Б. Рахимов (Рахимов, 2015). Это мнение ученого формулирует задачу, стоящую перед современными тюркологическими и фольклористическими исследованиями. Самое главное, оно указывает путь к тому, в каком направлении должны проводиться такие исследования.

Изучение генетической основы тюркского фольклора равносильно возрождению многолетней истории тюркских народов Средней Азии. Сегодня очень важно изучение культуры, политико-социальных, этнических, литературно-духовных особенностей тюркского мира. Вывести тюркский фольклор на мировую арену – главная задача современной тюркской фольклористики. По мнению исследователей, переосмысление единства тюркских народов – это одна из важных проблем современного устного народного творчества (Таймова, Бегманова, 2022: 180). Авторам статьи удалось поднять некоторые вопросы трансформации национальных ценностей в тюркском устном народном творчестве. Вполне очевидно, что в рамках одной статьи невозможно полностью раскрыть такую обширную тему. Тем не менее, можно сказать, что данная статья исследователей является предпосылкой для предстоящих фундаментальных исследований.

Конечно, в пределах одной статьи невозможно охватить все имеющиеся в фольклористике, литературоведении, лингвистике современные научные исследования, посвященные общности тюркской культуры. В связи с этим мы постарались дать обзор исследовательских работ, связанных именно с нашей темой.

Можно сказать, что любое из перечисленных выше научных исследований написано с учетом целостности тюркской позиции, характерной для современных тюркологических, фольклористических исследований. Прежде всего мы убедились в наличии общих тем, сюжетных линий фольклорных текстов, которые должны быть изучены в тюркологической науке. По нашему убеждению, это станет основой для предстоящих фундаментальных исследований.

Казахстан – единая священная колыбель тюркских народов. Племена и народы тюркского происхождения, разбросанные по всему миру в силу различных политических, исторических обстоятельств того или иного периода, имеют одни и те же корни. Евроцентрический взгляд не позволил увидеть неопровержимые доказательства того, что саки, гунны и другие этнические группы, считающиеся предками современных тюркских народов, были неотъемлемой частью исторического этногенеза нашей нации. А основа общей для тюрков культуры лежит в фольклорном наследии.

Р. Бердыбай так определял актуальную задачу, стоящую перед современной тюркологией: «Фольклор в свою очередь может способствовать возрождению,

воспоминанию о древнем родстве народов, взаимосвязи которых когда-то были разрушены, разделены и отчуждены друг от друга из-за деспотичной политики царской власти, а затем и тоталитарной системы» (Бердібай, 2005а: 56). Поэтому в фольклористике мы можем обосновать тюркское единство посредством рассмотрения общего наследия тюркских народов. Основы этой проблемы были заложены в начале XX века. «В первые годы прошлого века был достигнут некоторый успех благодаря сбору устной литературы тюркских народов». Выполнены качественные исследования вариантов различных национальных литературных источников, представлены их рукописные изложения. Отечественные и мировые ученые и путешественники признали легенды и прозаический жанр «эпсана» отражением истории происхождения, быта и ритуального фольклора тюркских народов и проявили к ним большой интерес» (Таймова, Бегманова, 2022: 180).

Фольклор – это синкретическое искусство слова. Возникнув в глубине веков, оно своими передовыми образцами подняло художественно-эстетическое, философское, морально-этическое мировоззрение народа на новую высоту. На протяжении веков фольклор являлся основной формой развития культуры и духовного облика нашей страны. Это научное определение фольклора также полностью раскрывает природу легенды, которая является предметом нашей статьи. Легенда – это прозаическая форма фольклорных произведений, в которых рассказывается об исторических личностях и событиях в жизни и истории нации, а также об истории происхождения различных географических наименований (населенных пунктов, местности, водных объектов и т.д.).

Топонимические легенды – это художественно-духовное сокровище нашего народа, важнейший образец устной литературы. В них отчетливо отражены отголоски многовековых событий, взгляды и жизненная позиция, мировоззрение, убеждения нашего народа, сформировавшиеся в ходе исторического развития. В топонимических легендах мы также можем найти отражение тюркского мировосприятия, которое является предметом нашей научной статьи. К сожалению, эта проблема не стала предметом специального исследования, имеются лишь косвенные упоминания в отдельных научных статьях. «Общие для тюркских народов специальные исследования древней эпической эпохи и ее проявления в легендах, жанре “эпсана”, сказках отсутствуют. В этом плане мы можем назвать только отдельные статьи» (Бердібай, 2005б: 8).

Конечно, нельзя сказать, что наука в этом направлении не развивалась, не проводились определенные исследования. Выше мы говорили о сборе и изучении фольклорного наследия тюркских народов, в том числе легенд и преданий. Рассмотрев ряд научных работ, посвященных этой теме, мы остановились на основных выводах и положениях ученых-фольклористов. В связи с этим отметим, что считаем мнение казахского фольклориста, академика Р. Бердибая вполне уместным и справедливым. Ведь говоря о проблеме созвучия, сходства фольклорного наследия родственных народов, ученые часто брали за основу эпические произведения. Главные герои,

сюжет, мотив и другие вопросы в них рассматривались в контексте жизни, быта, взаимосвязи, целостности территории родственных народов, т.е. с историко-генетических позиций.

А вот мнения ученых о сходстве, похожести сюжетов в легендах-преданиях, в том числе топонимических: «Легенда – это устная хроника какой-либо одной местности, одной страны либо одного племени, рода, рассказ о том, что произошло в одном регионе; сюжеты легенд в большинстве случаев имеют только национальный характер, легенды не переходят от одного народа к другому. Более того, многие легенды носят региональный (локальный) характер».

Утверждая, что «легенды не переходят от одного народа к другому», следует учитывать то обстоятельство, что легенды двух народов, проживающих в одном регионе, могут передаваться друг другу, но они не получают широкого распространения. Кроме того, вполне могут быть похожими легенды двух-трех народов, которые не живут по соседству. Однако сходство здесь следует рассматривать как историко-типологическое, поскольку известно, что в странах со схожим бытом, средой обитания, убеждениями появляются однотипные сюжеты» (Каскабасов, 2009: 170-171).

В науке вполне правомерно наличие одного или множества мнений по одному и тому же вопросу. Тем не менее, рассмотрение наследия устного народного творчества только как образца словесного искусства в большинстве случаев позволяет выявить лишь их литературные особенности. На самом деле только при рассмотрении фольклора вместе с этнографией, мировосприятием народа, то есть его национальной философией в целом можно раскрыть все присущие ему качества. При этом, на наш взгляд, национальное мировосприятие, мировоззрение должны быть в приоритете при анализе вопросов общности, схожести родственных народов. «Глядя на духовную природу казахского народа с исторической точки зрения, мы видим, что с древних времен и до наших дней в основе менталитета нации лежит единый целостный взгляд. Его следы широко встречаются в фольклоре, мыслительных системах национального философского уровня, притчах и пословицах, поэзии и искусстве, религиозных верованиях и традициях» (Философское наследие казахского народа, 2006: 482).

Так что мнение о том, что топонимические легенды носят исключительно региональный характер, не является неоспоримым. Например, географическое наименование «Қырық қыз (Сорок девушек)» и связанные с ним легенды встречаются у казахского, каракалпакского, турецкого, кыргызского народов. Следовательно, мы не можем придерживаться мнения об исключительно региональном характере топонимических легенд.

При этом возможная причина этого сходства лежит не только в историко-типологической, историко-генетической, историко-культурной плоскостях. Убеждения, мировоззрение не могут не влиять на национальное мышление, национальное сознание. И одним из первых проявлений национального мышления и национального сознания является искусство, в том числе искусство слова. И

упомянутое выше географическое наименование «Кырык кыз (Сорок девушек)», и связанные с ним легенды также подтверждают это.

Среди легенд о Коркыт ата есть одна легенда, которая не так часто встречается у других тюркских народов. Это легенда «Коркыт и сорок девушек». На территории Кармакшинского района Кызылординской области рядом с комплексом Коркыт ата находится «Могила Хромой девушки», одной из этих сорока девушек.

Вообще можно заметить, что число «сорок» часто встречается в легендах о Коркыте. В Туркестанской области Казахстана есть несколько сюжетных линий легенд, связанных с «Сорока девушками». Вторая легенда о них связана с одним из крупнейших горных отрогов Угам – Тенгритау. Две линии легенд, связанные с местом под названием «Сорок девушек», которое расположено в одном регионе, но в двух горных хребтах, схожи друг с другом. Еще одна легенда связана с названием местности «Могила сорока девушек», расположенной в Улытауском регионе.

Если в первой легенде о сорока девушках под мелодичный кюй Коркыта воспеваются такие человеческие качества как любовь к искусству, женское терпение и мужество, то в последующих трех легендах прославляются честь, любовь к родине, умение уважать и почитать ее. А название кургана «Сорок девушек», расположенного в 20-25 километрах от села Инкардария Сырдарьинского района Кызылординской области, народная легенда связывает с именем возлюбленной Алпамыса батыра Гульбаршин.

Легенды о сорока девушках встречаются и в фольклоре кыргызского народа. Одна из легенд называется «Гора Музарт». МузАрт – это название горы в Кыргызстане, что означает «ледяная гора». Она расположена между Жумгалским районом Нарынской области и горой Кошкар ата.

4. Результаты

Хотя в фольклористике не так много исследований, связанных с легендой «Сорок девушек», но все же они имеются. Одно из них встречается в статье «Great silk road legends and myths: Forty legendary girl» («Легенды и мифы Великого шелкового пути: Сорок легендарных девушек»): «Во время археологических раскопок на территории Хорезма в 1938 году в 27 км к северу от города Бируни (Узбекистан) было обнаружено древнее поселение города «Сорок девушек» (I-VI вв. до н. э.). По мнению ученых, это оборонительная крепость, встроенная в цепь укреплений для защиты границы северо-восточной части древнего Хорезма. Название крепости очень интересное. «Город сорока девушек» буквально означает «Курган сорока девушек».

Отмечается, что по всей Центральной Азии существует множество легенд и мифов, связанных с загадочными «сорока девушками». Так, в Термезском регионе (Узбекистан) и в Мерве (Туркменистан) есть одноименная крепость, Подобные места также встречаются в Азербайджане, Северном Афганистане и Северном Иране» (Beskempirova, Baltabayeva, Yıldız Naciye, 2019: 99). Таким образом, можно убедиться, что топонимические легенды, связанные с названием «Сорок девушек», помимо тех, которые мы приводили выше, существуют и у других народов.

Заставляют задуматься и неоднозначные мнения исследователей об этимологии названия национальности «кыргыз». Автор статьи «Народная кыргызская легенда «Сорок девушек» пишет: «В Китае существует множество легенд о происхождении кыргызской нации и самого названия «кыргыз». Одна из них легенда «Сорок девушек». Так, в книге «Юань Шы» (История периода Юань), изданной в Китае, в разделе «Шибей дилиджи» (Сведения о Юго-Западных регионах) также содержатся сведения по этой теме. Когда мы проводили исследования, я впервые услышал легенду о том, что кыргызский народ ведет свою историю от сорока девушек» (Ху Чжэнхуа, 2017).

А вот что пишет профессор, доктор Мерал Демирюрек в статье «Оценка двух вариантов мифа о сорока девушках в письменной культуре»: «Фактически легенда о сорока девушках, о которых идет речь в этом исследовании, также является одним из таких примеров. Легенда «Кырк Кыз («Сорок девушек»), объясняющая происхождение названия одного из тюркских племен, ныне известного как кыргызы, и происхождение самого названия «Кырк Кыз», была записана двумя писателями в начале 20 века. Цель этого исследования – провести сравнительный анализ текстов двух легенд «Сорок девушек», записанных Омером Сейфеттиным в 1918 году и Ахметом Зухури в 1927 году.

Кроме того, отмечая, что неизвестная до этого времени интерпретация Ахмета Зухури (Советник) и работа Омера Сейфеттина были впервые опубликованы в «Крымском журнале», автор обосновывает их вклад в национальную культуру и литературу (Demiryürek, 2017: 47). Анализируя две сюжетные линии легенд о названии «кыргыз», встречающихся в тюркском народном фольклоре, ученый подчеркивает, что они легли в основу письменной литературы.

5. Заключение

Фольклорное наследие, свидетельствующее об историко-духовном родстве тюркских народов, в том числе топонимические легенды, по-прежнему требует обобщения, систематизации и отдельного исследования с позиции общетюркского мировосприятия.

Тематико-идейная близость в топонимическом наследии тюркских народов ближнего и дальнего зарубежья, общие или похожие сюжетные линии, схожесть или идентичность географических наименований и сейчас, несмотря на проживание народов в разных регионах, указывают на их «единокровное» происхождение, несомненное родство в мировоззренческом и эстетико-познавательном, национальном мышлении, в обычаях и традициях.

Ранее топонимические легенды, как и другие фольклорные произведения, рассматривались в основном только с жанровой, тематической, стилевой, познавательно-исторической точек зрения. В настоящее время в тюркской фольклористике назрела необходимость в новом направлении исследований – рассмотрение фольклорного наследия тюркских народов с позиций их единого родства, общности мировосприятия. Появляются возможности изучения топонимических легенд с историко-типологической, историко-генетической, историко-культурной

точек зрения. Коллективное исследование «Türk Dünyası Edebiyat Tarihi» в 9-ти томах, изданное в Турции в 2002 году, подняло литературоведение и фольклористику тюркских народов на новый уровень.

Во 2-м томе издания представлено более 20 легенд тюркских народов, проанализированы их литературно-языковые особенности. Такого рода исследования есть и в казахской фольклористике. Так, в сборнике «Фольклор тюркских народов» (2009), составленным Ш. Ибраевым, С. Бахадыровой и Б. Рахимовым, собрано фольклорное наследие около 30-ти тюркских народов. Известно, что такие сборники существуют и у других тюркских народов. Это, несомненно, проложит путь к изучению имеющихся общих тюркских топонимических легенд.

Существуют различные мнения относительно топонимических легенд. Одно из них заключается в том, что легенды о географических наименованиях носят исключительно региональный характер. На наш взгляд, данное мнение не является неоспоримым, оно требует изучения и переосмысления. Например, упомянутые в статье географические наименования «Қырық қыз («Сорок девушек»), «Қыз мұнарасы» («Девичья башня») и связанные с ними топонимические легенды встречаются у казахского, каракалпакского, турецкого, кыргызского народов. Одна из возможных причин, вероятно, связана с общими убеждениями, общим тюркским мировосприятием, мировоззрением, возникающими в силу единого родства тюркских народов.

Литература:

1. Bayatlı O. (1941) Bergama'da Efsaneler Âdetler. İstanbul: Bergama Belediyesi Kültür Yayınları. – 75 s.
2. Beskempirova A.U., Baltabayeva A.Yu., Yıldız Naciye. (2019) "Great silk road legends and myths: "Forty legendary girl" // Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 6, Number 382. – 99 p. <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/1210>
3. Demiryürek M. (2017) Kirk kız efsanesinin yazılı kültürdeki iki örneği üzerine bir değerlendirme //Millî Folklor, Sayı 116. Sayfa 47. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=116&Sayfa=47>
4. Elçin Ş. (1986) Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Akça Yayınları. – 763 s.
5. Ergun M. (1997) Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. – 919 s.
6. İnan A. (1986) Tarihte ve Bugün Şamanizm. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. – 235 s.
7. İnan A. (1987) Makaleler ve İncelemeler. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. – 712 s.
8. Ögel B. (1993) Türk Mitolojisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. – 657 s.
9. Orkun H.N. (1943) Türk Efsaneleri. İstanbul: Çınar Yayını. – 245 s.
10. Sadık T. (2002) Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. 2 cilt. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. – 498 s.
11. Sakaoğlu S. (1989) 101 Anadolu Efsanesi. – Ankara: Gençlik ve Halk kitaplar dizisi. – 271 s.
12. Әлібеков Т., Қорабай С. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. – 472 б.
13. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Кәусар бұлақ. Екінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 472 б.
14. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. Бірінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 464 б.
15. Жанайдаров О. Қазақ жерінің 100 аңызы. – Алматы: Сораба қоғамдық қоры, 2013. – 240 б.
16. Каскабасов С.А., Смирнова Н.С., Турсунов Е.Д. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина (Архивные материалы и публикации). – Алма-Ата: Наука, 1972. – 382 стр.
17. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 том. // Бурбаев Т. Қазіргі қазақ менталитетінің ерекшеліктері. – Астана: Аударма, 2006. – 482 б.

18. Қазақ әдебиетінің тарихы, 2009. – 812 б.
19. Қасқабасов С.А. Ойбөріс. – Алматы: Жібек Жолы, 2009. – 303 б.
20. Потанин Г.Н. Казах-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // В кн.: Живая старина. СПб, Вып. 2-3, 1916. – С. 47-198.
21. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. / Собраны В.В. Радловым. – Санкт-Петербург: Акад. наук, - 12 т. 1866-1907. – 411 стр.
22. Рахымов Б. «Түркологияға жаңа бағыт пен соны серпіліс керек». <https://qa.bilim-all.kz/33/>
23. Таймова Г.Ж., Бегманова Б.С. Түркі фольклорындағы құндылықтардың трансформациялануы. // «Керуен» (74), 2022. Б. 180. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-14>
24. Ху Чженхуа. (2017) «Kırgız milletine ait «Kırkız efsanesi». <https://docplayer.biz.tr/2652948-Kırgız-milletine-ait-kırkız-efsanesi.html>
25. Ыбыраев Ш. Бахадырова С. Түркі халықтарының фольклоры. - Астана: Полиграфия, 2009. - 111 б.

References:

1. Alibekov T., Korabaj S. (2011) The word ancestors: Hundredthome. – Astana: Foliant. – 472 p. (in Kaz)
2. Bayatlı O. (1941) Legends and Customs in Pergamon. Bergama Belediyesi Kultur Yayinlari, İstanbul. – 75 p. (in Turk)
3. Berdibaj R. (2005) Collection of works in five volumes. Epic is a treasure of the country. The first volume. – Almaty: Kazygurt. – 472 p. (in Kaz)
4. Berdibaj R. (2005) Collection of works in five volumes. Kausar Bulak. The second volume. – Almaty: Kazygurt. – 464 p. (in Kaz)
5. Beskempirova A.U. (2019) «Great silk road legends and myths: «Forty legendary girl». Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 6, Number 382, - 99 p. <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/1210> (in Eng)
6. Demiryurek M. (2017) An Evaluation on the Two Samples of the Literacy of Forty Girls' Legend. Milli Folklor, Sayı 116. – 47 p. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayı=116&Sayfa=47> (in Turk)
7. Elchin Sh. (1986) Introduction to Folk Literature. – Ankara: Akcha Yayinlari. – 763 p. (in Turk)
8. Ergun M. (1997) The Motif of Change in the Legends of the Turkic World. Ataturk Kultur, Dil ve Tarih Yuksek Kurumu. – 919 p. (in Turk)
9. Hu Zhenghua. (2017) Kyrgyz country legend «Forty Girls». <https://docplayer.biz.tr/2652948-Kırgız-milletine-ait-kırkız-efsanesi.html> (in Turk)
10. İnan A. (1986) Shamanism in History and Today. – Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi. – 235 p. (in Turk)
11. İnan A. (1987) Articles and Reviews. – Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi. – 712 p. (in Turk)
12. History of Kazakh literature. (2009) – 812 p. (in Kaz)
13. Kaskabasov S.A. (2009) Thought field. – Almaty: Zhibek Zholy. – 303 p. (in Kaz)
14. Kaskabasov S.A., Smirnova N.S., Tursunov E.D. (1972) Kazakh folklore in the collection of G.N. Potanin. – Alma-Ata: Nauka. – 382 p. (in Russ)
15. Kazak halkynyn filosofiyalyk murasy. 20 tom. (2006) // Burbaev T. Philosophical heritage of the Kazakh people. Volume 20. – Astana: Audarma. – 482 p. (in Kaza)
16. Ogel B. (1993) Turkish Mythology. – İstanbul: Milli Egitim Basimevi. – 657 p. (in Turk)
17. Orkun H.N. (1943) Turkish Legends. – İstanbul: Chinar Yayini. – 245 p. (in Turk)
18. Potanin G.N. (1916) Kazakh-Kyrgyz and Altai legends, legends and fairy tales // V kn.: Zhivaya starina. CPb, Вып. 2-3. – P. 47-198. (in Russ)
19. Radlov V.V. (1866-1907) Samples of folk literature of Turkic tribes living in Southern Siberia and Dzungarian steppe / Sobrany V.V. Radlovym. – Sankt-Peterburg: Akad. Nauk. – Volume 12. – 411 p. (in Russ)
20. Rahymov B. (2015) Turkology needs a new direction and a breakthrough. <https://qa.bilim-all.kz/33/> (in Kaz)
21. Sadik T. (2002) Literary History of the Turkish World. – Ankara, Ataturk Kultur Merkezi Yayinlari, - 2 cilt. – 498 p. (in Turk)
22. Sakaoglu S. (1989) 101 Anatolian Legend. – Ankara: Genclik ve Halk kitaplar dizisi. – 271 p. (in Turk)
23. Taimova G.Z., Begmanova B.S. (2022) Transformation of National Values in Turkic Folklore // Keruen. №1 (74). – 180 p. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-14> (in Kaz)
24. Ybyraev Sh., Bahadyrova S. (2009) Folklore of Turkic peoples. – Astana: Poligrafiya. – 111 p. (in Kaz)
25. Zhanajdarov O. (2013) A hundred legends of the kazakh land. Almaty: Soraba kogamdyk kory. - 240 p. (in Kaz)

A.Zh. Kaztuganova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhasaganbergen@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1248-2759

CLASSIC OF FOLK INSTRUMENTAL MUSIC IN THE WORKS OF ACADEMIC MUSICOLOGISTS

Abstract. The relevance of studying the work of great kuyshi, classic of Kazakh instrumental music Kurmangazy Sagyrbayuly, whose name entered scientific circulation almost a hundred years ago, today seems diminished. After the works of academician A.Zhubanov, musicologists P.Aravin, N.Tiftikidi, A.Mukhambetova, B.Baikadamov, S.Utegalieva, G.Omarova, R.Nesipbai, performers A.Akhmedyarov, A.oktagan, K.Sakharbaeva, M.Abugazy, historians I.Kenjalieva, M.Zholzhanov, folklorist A.Seidimbek, etc., it seems there is little left to study or publish. However, manuscripts and audio recordings in the M.O.Auezov Institute of Literature and Art archives, articles in the press, and rare collections confirm the scientific and practical importance of new research into Kurmangazy's work. This study aims to introduce into scientific turnover materials from the Institute's archives, articles published in periodicals, and rare collections, alongside unrealized ideas of scientists from the "Musicology" department of the M.O.Auezov Institute, who made significant contributions to studying Kurmangazy's work. The article applies methods of source and comparative analysis of archival materials. The findings are significant for strengthening theoretical and applied aspects of interdisciplinary sciences. The archival materials include manuscripts about Kurmangazy and his kuys, poems, statements, kuyshi memoirs, travel reports, audio recordings, alternative versions of kuys, and previously unpublished kuys from ethnographic expeditions. These, along with the findings of academic musicologists, promoting the development of art history, enhance the authority and recognition of Kurmangazy and his kuys.

Acknowledgements: This article was prepared within the framework of the project AP19676609 "Academic musicology in the process of forming a new humanitarian knowledge".

Keywords: folk instrumental music, kuy, classical kuyshi, manuscript, audio recording, archival document, Academic musicology.

А.Ж. Қазтуғанова

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: zhasaganbergen@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1248-2759

Академиялық музыкатанушылардың еңбектеріндегі халықтық аспаптық музыканың классигі

Аңдатпа. Бір ғасыр бұрын ғылыми айналымға түскен қазақтың аспаптық музыкасының классигі Құрманғазы Сағырбайұлының шығармашылығын зерттеудің өзектілігі бүгін жоғалғандай іспетті. Оның үстіне зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде басшылыққа алынатын академик А.Жұбановтың, музыкатанушылар – П.Аравин, Н.Тифтикиди, Ә.Мұхамбетова, Б.Байқадамова, С.Өтеғалиева, Г.Омарова, Р.Несіпбайлардың, орындаушылар – Қ.Ахмедияров, А.Тоқтаған, К.Сахарбаева, М.Әбуғазылардың,

тарихшылар – И.Кенжалиев, М.Жолжанның, фольклортанушы – А.Сейдімбектердің еңбектері – бұл тақырыптың зерттейтін де, шығаратын да дүниесі қалмағандай эсер қалыптастырады. Дегенмен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының мұрағатында сақталған ұнтаспалар мен қолжазбалар, баспасөз беттеріндегі мақалалар және сирек қорлардағы материалдар Құрманғазы шығармашылығының жаңа қырларының ашылуына мүмкіндік беріп, ғылыми және практикалық тұрғыдан зерттеушілерге де, орындаушыларға да маңыздылығын көрсетеді. Дүлдүл күйші Құрманғазы Сағырбайұлының шығармашылығына қатысты елеулі еңбек еткен ҚР ҰҒА қарасты М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Музыкатану бөлімінің қызметкерлері мұрағатқа жинаған материалдарын, өз заманында баспасөз беттерінде жариялаған деректері қазіргі кезеңде сирек қорларға көшірілген. Бүгінгі қоғам біле бермейтін олардың мақалаларын жаңғыртып, ғалымдардың тың идеяларын ғылыми айналымға түсіру – зерттеудің негізгі мақсаты ретінде белгіленді. Мақалада мұрағаттық материалдарды тиістілік арқылы деректемелік-анықтау және салыстырмалы талдау әдістерді пайдаланылды. Ұсынылған зерттеу нәтижелері пәнаралық ғылымдардың дамуындағы теориялық және қолданбалы аспектілерді күшейту үшін маңызды. Зерттеудің құндылығы ретінде анықталған мұрағаттық материалдар, оның ішінде этнографиялық экспедициялардан жинақталған Құрманғазы және оның күйлері туралы әңгімелердің, өлеңдердің, күйші жайында естеліктердің қолжазбалары, ғылыми қызметкерлердің іссапарларының есептері және Құрманғазының бұрын-соңды шықпаған жаңа күйлерінің, қолдағы бар күйлердің өзгеше нұсқаларының ұнтаспалары және өнертану саласын қалыптастыруға және дамытуға үлес қосқан академиялық музыкатанушылардың ғылыми тұжырымдары халықтық аспаптық музыканың классигі ретінде мойындалған беделін арттыруға мүмкіндік туғызады.

Алғыс: Мақала АР19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты жоба аясында әзірленді.

Кілт сөздер: халықтық аспапты музыка, күй, күйші-классик, қолжазба, ұнтаспа, мұрағаттық құжат, Академиялық музыкатану.

А.Ж. Казтуганова

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: zhasaganbergen@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1248-2759

Классик народной инструментальной музыки в трудах академических музыковедов

Аннотация. Актуальность изучения творчества великого кюйши, классика казахской интрументальной музыки Курмангазы Сағырбайұлы, имя которого введено в научный оборот почти столетие назад, сегодня кажется утраченной. Кроме того, после работ академика А. Жубанова, музыковедов – П. Аравина, Н. Тифтикиди, А. Мухамбетовой, Б. Байкадамовой, С. Утегалиевой, Г. Омаровой, Р. Несипбай, исполнителей – А. Ахмедьярова, А.Токтаган, К.Сахарбаевой, М.Абугазы, историков – И. Кенжалиева, М. Жолжанова, фольклориста А. Сейдимбек и др., кажется, что не осталось ничего, что можно изучать и издавать. Тем не менее, рукописи и аудиозаписи, хранящиеся в архиве Института литературы и искусства им.М.О. Ауэзова, статьи на страницах прессы и материалы в редких фондах, подтверждают важность с научной и практической точки зрения как для исследователей, так и для исполнителей новых поисков в изучении творчества Курмангазы. Основная цель исследования – ввести в научный оборот собранные в архиве Института материалы, опубликованные в свое время статьи в периодике, на современном этапе переведенные в редкие фонды и малоизвестные современному обществу, высказанные, но не реализованные идеи ученых, сотрудников отдела «Музыковедение» Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова при НАН РК, внесших значительный вклад в исследование творчества непревзойденного кюйши Курмангазы Сағырбайұлы. В статье использованы методы, связанные с источниковедческим и сравнительно-сопоставительным анализом архивных

материалов. Результаты представленного исследования значимы для усиления теоретических и прикладных аспектов в развитии междисциплинарных наук. Определенные в качестве ценности предпринятого исследования архивные материалы, в том числе рукописи рассказов о Курмангазе и его кюйях, стихотворения, красноречивые высказывания, воспоминания о кюйши, командировочные отчеты научных работников, аудиозаписи, другие версии функционирующих кюйев и новые, ранее не издававшиеся кюйи, собранные в этнографических экспедициях, и научные выводы академических музыковедов, оказавших влияние на формирование и развитие области искусствоведения, способствуют подтверждению и повышению авторитета признанного классика народной инструментальной музыки.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: народная инструментальная музыка, кюй, классик-кюйши, рукопись, аудиозапись, архивный документ, Академическое музыковедение.

1. Introduction

Now we can confidently assert that the name of Kurmangazy Sagyrbayuly, who became a classic of folk instrumental music, his kuys (instrumental works performed on Kazakh folk instruments – dombra, kobyzy, sybyzgy, etc.) such as “Adai”, “Balbyraun”, “Saryarka” or “Serper” are a national value that inspires and inspires the Alash people living in different parts of the world, as well as the public inhabiting the vast Kazakh lands. As his music is performed on world stages, the name of the great kuyshi (folk professional performer kuys) is glorified, the art of the Kazakh people, rising to the heavens, is continuously revived. This is, of course, the result of the mutual influence of science and the performing arts.

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Akhmet Zhubanov, in the 1930s of the twentieth century, having started his research activity and until the end of his life studying the works of the oral-professional folk composer Kurmangazy, who lived in the XIX century, published several books glorifying the greatness of Kurmangazy (“Kurmangazy” 1936, 1960, 1961, 1978), put a lot of effort to assign his name to the orchestra of folk instruments, conservatory. In this regard, the following lines written by B.Momyshuly are recalled: “...he resurrected Kurmangazy, who was long dead. [...] Although people have different opinions about him, Ahan [...] immortalised Kurmangazy as a composer. After that he founded the Kurmangazy National Orchestra. He orchestrated his kuys. In Russian he is “erected a monument not made by hands”. This is how the great civic deed was done for Kurmangazy. I consider it a great moral, a great civic duty of Ahan” (Momyshuly, 2006:106). Akhmet Zhubanov’s work dedicated to Kurmangazy Sagyrbayev as fundamental and based on active cooperation in the field of education and science was always in the centre of attention of the musical community. In this sense, the articles written by A.Zhubanov’s followers, for the most part, remained in the shadows (Kaztuganova, 2023:273). For example, articles about Kurmangazy by musicologists who worked within the walls of this institute B.Gizatov “Eternal life”, Zh.Rsaldin “Great work on the great composer”, G.Bisenova “People’s composer”, S.Kuzembay “Kurmangazy – a great son of the great steppe”, Z.Kospakov “Kurmangazy and the activities of A.Zhubanov in the study of his work” and others. In order that such publications, contributing to the full recognition of Kurmangazy’s work, formed opportunities for new searches, it was decided to actualise the materials devoted to

the work of Kurmangazy Sagyrbaev, collected by the efforts of the staff of the Department of Musicology of the Institute of Literature and Art named after M.O.Auezov at the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan in the archives, published at one time in the press, but at the present stage little known to the public and on the introduction of new ideas of scientists into the scientific turnover.

2. Methods and materials

2.1 Methods

It is known that data on Kurmangazy, the work of kuyshi, were published both before and after Akhmet Zhubanov and were in the focus of attention of musicologists, literary critics, historians, writers, travellers, ethnographers.

In particular, in 1868 in the newspaper "Ural military district" N.F.Savichev, admiring Kurmangazy's kuys, said that this is a soul striking with rare musical abilities, and that he could become a giant star in the musical world, if he had European knowledge: involuntarily quoting the lines "In short – Sagyrbaev is a rare musical soul, and if he had European education, he would be a star of the first magnitude in the musical world..." (Savichev, 1956:64).

2.2 Material description

The works of P.Aravin, N.Tiftikidi, A.Mukhambetova, B.Baikadamova, S.Utegalieva, G.Omarova, P.Shegebaev, R.Nesipbai, D.Bakhtygalieva and kuyshi performers K.Akhmediyarov, A.Toktagan, K.Sakharbaeva and others, following academician Akhmet Zhubanov, who researched Kurmangazy's kuys in the field of kuyology, contributed to the identification of many topical issues in his heritage. Regardless of the fact that Kurmangazy's kuys have been in the centre of attention of several generations of researchers, including, as a result of the activity of domestic art historians and researchers from outside, the continuous publication of new collections, his legacy lives among the people, having formed its own process of functioning and development.

Academic musicologists who continued the path of A.Zhubanov were B.Gizatov, Zh.Rsaldin, G.Bisenova, Z.Kospakov, S.Kuzembay and others. The works of the above-mentioned scientists are presented as a methodological basis.

The article uses methods of differentiation of scientific conclusions of researchers, systematisation of archival materials, comparative analysis.

3. Discussion

Paying attention to the materials stored in the archive, we made sure that new data about Kurmangazy appear. Thus, in the archive of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art manuscripts and audio recordings directly related to his work were found.

In archival folders, along with manuscripts of stories, poems, eloquent statements, memoirs about Kurmangazy and his kuys, there are also travel reports of researchers who familiarised themselves with the documents of the Astrakhan and Orenburg archives. For example, the manuscript of Abish Baibosynov (1957), brought from an expedition to the Shevchenko district of the Guryev region; Kilanbekov Tokish manuscript (1988); Manuscript of M.M.Tleuzhanov, doctor of philological sciences, written in the period from

1954 to 1984 (1988); poems preserved in the record in the old alphabet, “Kurmangazy’s word in prison”, “Kurmangazy’s word before Makash” (1952); written in cyrillicised poems “One of Kurmangazy’s reflections” (year not given); astrakhan and orenburg materials (1965), which T.Bekhozhina collected in november-december 1965, are of particular interest. These materials require special historical-theoretical study in the future. Especially relevant is the work to clarify the textual and axiological sides.

Manuscripts about Kurmangazy, stored in the Institute’s archive

The cipher of the manuscript	The name of the texts	Genre, the number of notebooks	Passport data, alphabet, volume, in which year it was written and in which year it was delivered, author, narrator, deliverer
241 Not. 2	Kuyshi Kurmangazy	Story	In 1957, Abish Baibosynov graduated from Kirov Secondary School in the Shevchenko district of Guryev region. Collected and recorded Zh.Nurmakhanov. B.Adambayev brought it from the Guryev expedition.
296	Legends-stories about kuyshi Kurmangazy	Legends-stories	In 1957, they were collected by A.Omarov, recorded from the words of Zhakypbaev Konyrali.
332 Not. №1	34 Kurmangazy’s Word in prison 38 Kurmangazy’s word with Makash	Poems written in Arabic letters	Manuscripts, samples of oral literature collected by Tahir Auatanuly in 1952. Author elder Kozhekein in 1955.
350 №8–not.	About Kurmangazy	Poems written in Arabic letters	The works of Kaigali Sadykov. The expedition in 1957 to Western Kazakhstan. Collected by A.Omarov.
364 Not. №1	Kurmangaz’s Life	Poems written in Arabic letters	Samples of the handwritten version, oral literature, collected and submitted by Kusniev Murat, 1950-1956.
826	Meeting of Kurmangazy Sagyrbayev and Imam Tatiman, pp. 42-43.	Information. Poems. Historical data.	A.Kilambekov. The Tokush’s manuscript.
910/a bundle 4	Memories about Kurmangazy	Memories	Collected: Doctor of Philology M.M.Tleuzhanov. Ural, 1954-1984 / 4-volume manuscript collection of the Department of Kazakh language and Literature. Typewritten.
1010 Not. 6	About Kurmangazy. Materials from the Astrakhan archive.	Report	Astrakhan and Orenburg materials, which were collected in november-december 1965. Narrators: Zakharyaev Gafar, Zhumagaliuly Kali, Kusimov Kalym, Amirov Kozhamzhar, Arbitrators Kayyr, Unzira Toresh’s daughter-in-law, Sergeeva Sulushash, Sudeyeva Muzdarila
1122 Not. 15	Kurmangazy’s reflection	eloquent statements	P. 24, Cyrillic. Copies of regional and district newspapers of South Kazakhstan, Semipalatinsk, Zhezkazgan, Kostanay and other regions of Kazakhstan

There are oral retellings of Kurmangazy in the archive of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art. These audio recordings were selected from the materials of the Kazakh diaspora inhabiting Astrakhan, Samara, Saratov, during a business trip within the framework of the project “Literature, Folklore and Art of Kazakhs abroad” in 2012-2014 (Matyghanov, Omarova., Turmagambetova, Kaztuganova, 2019:1). Candidate of Art History B.Zh.Turmagambetova, who visited this business trip and collected materials, wrote the following in her study “Song traditions of the Kazakhs of the Volga region: preservation and revival (from a trip to Samara, Saratov, Astrakhan)”: “Stories about Kurmangazy are often told in Astrakhan. Along with the work of the glorious kuys, there are various stories in art about the legends of each kuys, as well as about the performing skills that have always delighted others, and about natural qualities characterized by mysterious power” (Turmagambetova, 2012: 46). From the materials collected on this business trip, we will present information about who the stories about Kurmangazy were recorded from in the following table:

Audio recordings about Kurmangazy in the Institute’s archive:

First and last names of the informants	Information about records	Information about an informant	Recorded
Abylgaziev Gennady Mukhametkalievich	An interview about Kurmangazy’s creation. Kuy of Kurmangazy	Born in 1941 in the Kozlovo village. The genus – Berish – Sobek.	Senior researcher of M.O.Auezov Institute of Literature and Art Bakhyt Turmagambetova. Materials of the 2012 expedition.
Kurmangaziev Miyas Nagimovich	An interview about Kurmangazy and Eszhan	Born in 1940 in Sakhma. The genus – Kyzylkurt – Yershi.	
Kaziev Karimolla Musayevich	Kuy. The legend of Kurmangazy and akyn (poet) Ybyr	Born in 1937 in Koshevan. The genus – Kuttygai – Zhaiyk. Has a higher education, a mathematician.	
Dosaliev Kulymbet Rustemovich	The poetic work to Kurmangazy’s kuy “Kairan sheshem”, created by akyn (poet) Ybyr	Born in 1941 in the village of Korn, Astrakhan region. The genus – Kyzylkurt – Soba. The manuscript of Ybyrai, kept by Kulymbet, has been photographed	

New, previously unpublished kuys, other versions of existing kuys and original interpretations by dombra performers have been found in the Institute’s archives. Here is a table to prove it.

Recordings of Kurmangazy's kuys stored in the Institute's archive:

Performers and audio storage	Kuys	Information about a performer	Recorded
Kusainov Gafur 02 bobbin	Kurmangazy "Kishkentai" (II) "Zhas nauaiy"	Kusainov Gafur was born in 1927 in the Ural region. He is the author of several kuys and songs. He is also known as the poet-aitysker.	Taliga Bekhozhina, Junior researcher of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, 1962.
Orazov Sapar 07 bobbin	Kurmangazy "Syrym sazy" "Kyz Nazym" "Korkem kh-anym" "Amandasar" "Saryarka" (II) "Bulbuldyn kurgyry"	Sapar Orazov was born in 1926 in the Novobogad district of the Guryev region (now Makhambet). There are many Kurmangazy's kuys in his repertoire. He is a dombrist who performs each kuy in his own style.	Tmat Mergaliev, Junior researcher of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, 1964.
Zhumagaliev Sapargali 08 bobbin	Kurmangazy "Kos alka" (I)	Sapargali Zhumagaliev was born in 1889 in the village of Konyrat (formerly Kulai) in the Zhanibek district of the Ural region. From an early age, Sapar, who was passionate about art, studied dombra playing from his uncle Baiymbet, and then with a dombra player named Kuanyskali in his village.	Tmat Mergaliev, Junior researcher of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, 1963.
Kadyrgaliev Nurbay 09 disk	Kurmangazy "Eski bulbul"	Nurbay Kydyrgaliev is a kuishi who lived in Saratov. The kuys in his performance are "Ainam kaldy", folk kuys "Konyr", "Eski teriskakpai", "Aaidyn zhauga shapkan kuyi", etc.	Tmat Mergaliev, Junior researcher of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, was recorded in 1965 in a scientific expedition.
Kusainov Mukas 10 bobbin	Kurmangazy "Aksak kula"	Kusainov Mukas Kasipkaliuly (1927-?). Ural region, Taipak district. He was born in the village of Masat, Krasnoyarsk village council. Mukas learned to play the dombra from his father. He independently learned and popularized the kuys of folk composers Balamaysan, Turkesh, Kurmangazy, a dombra player Dosmagambet. Mukas is a master of dombra, the repertoire is rich. Kuy performed by Mukas was registered in the foundation of M.O.Auezov Institute of Literature and Art in 1964.	Foundation of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art. From the materials of the expedition in 1973.
Izmukhambetova Asima 451	Kurmangazy "Buktym-buktym"	Asima Izmukhambetova (1926-1973). Guryev region, Kurmangazy district. She was born in the village of Koshkalak. Learned to play the dombra from Baki Niyazgaliuly. She performed 62 kuys at the Republican Amateur Performance Festival in Almaty. In her performance preserved the kuys "Kart zhigeri", "Kok ala at" of Kurmangazy, "Baizhuma" of Makash, "Koshelen" of Musiraly, etc.	Foundation of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art. From the materials of the expedition in 1962.

The names of the six *kuyshi* listed in the table are widely known in the Atyrau region, but not to the general public at the republican level. While one of the works was published in collections, others were not mentioned at all, were not recorded. For example, Kurmangazy's *kuy* "Syrym sazy", performed by Sapar Orazov in the collection "Dombra sazy", was presented as a folk *kuy*, and the *kuy* "Amandasar" and "Saryarka" found this time are another variant, different from what was used earlier. And "Kosalka" (II version), performed by "Korkem khanym" and Sapargali Zhumagaliev, is a new *kuy* found in the works of Kurmangazy. Before that, *kuy* had only been known by this name in the works of Dauletkerey. According to historical data, two people apparently created several *kuys* in the process of exchanging them, and there are already *kuys* of the same name in their works. This is proved by the "Bulbul", "Zhiger" Dauletkerey and "Bulbuldyn kurgyry", "Zhiger" Kurmangazy, presented in the work of the academician A.Zhubanov. And the fact that they walked together for a long time, the academician wrote: "Dauletkerey, having given up his administrative work, now travels around the country from Kurmangazy or some time" (Zhubanov, 2002: 92). The fact that only 2 *kuys* were released after this meeting during the exchange of creative experiences does not correspond to reality. Undoubtedly, outstanding *kuyshi*, who have the traditions of improvisation, influence and enrich each other at each creative meeting, that is, at each performance of the *kuy*. Therefore, several versions of the *kuy* "Kosalka" have been preserved in Kurmangazy's work (the archive contains the II version of the *kuy* Kurmangazy "Kosalka" performed by Dosmukhambetov Mazhit (14 reels). This work was recorded by T.Mergaliev on a business trip in 1965, the appearance of *kuys* "Korkem khanym" Kurmangazy is quite natural (let's clarify that before the *kuy* "Kosalka" and "Korkem khanym" were strongly associated only with Dauletkerey).

KOSALKA

Kurmangazy

Performed by Sapargali Zhumagaliev

Musical notation Dinara Nurbayeva

KORKEM KHANYM

Kurmangazy

Performed by Sapar Orazov

Musical notation Dinara Nurbayeva

There is an opinion that the works of Kurmangazy Sagyrbayuly do not seem to have a lyrical orientation, as they are energetic, assertive. Such misjudgments can be contrasted with the point of view of scientists on the kuys created in a lyrical direction. Thus, B.Gizatov noted: “Kurmangazy is a master who skilfully decorated an elegant gallery of female images, depicted female images with a very subtle and psychological personality. In the kuys “Nazym”, “Balkaymak”, “Kayran sheshem” we see the beauty and restraint of Kazakh girls, the kindness of women and a wide heart. They are strong in their purity, benevolence, devotion and respect. Kurmangazy has very skilfully personified in the language of music the eternal, inexhaustible source of motherly love” (Gizatov, 1998:311).

The musicologist Zh.Rsaldin, in his article “The great work on the great kuyshi”, testifies about the work dedicated to Kurmangazy by Akhmet Zhubanov: “Akhmet Zhubanov, in connection with the publication of each kuy Kurmangazy, tells an interesting story in the book how. Looking at this, we can say that Kurmangazy’s kuys cannot be called only “biographical kuys”. According to the author, “kuy Kurmangazy does not fit into the narrow shell of the narrative about the lifestyle of one person” (Rsaldin, 1971: 34). At the same time, it is appropriate to quote the opinion of Z.Kospakov: “The complexity of the form of Kurmangazy’s works and the scale of the use of large volumes (the range of many kuys is up to two octaves) are most likely related to the depth of the content of the works. The importance of kuyshi works lies not only in the thematic content, but also in the ability of a talented composer to create his kuys in a diamond-sharp language, in lyrical and epic terms” (Kospakov, 1998: 355). In an article on Kurmangazy, S.Kuzembay states: “The composer’s kuy are fiery and ardent, they are mature instrumental masterpieces in artistic structure and composition. Through his kuys, Kurmangazy reflected his attitude to life and social reality. Thanks to this, new contents appeared in his kuys, new principles of building musical forms, special techniques of playing the dombra. The novelty of Kurmangazy’s music lies in its melody” (Kuzembay, 2017:245).

In this regard, summing up the discussion section, let us recall the words of David Huron, a Canadian professor of arts and humanities at Ohio State University: "Research contributes an important part to the thoughts and conversations we have about music. Of course, research doesn't merely provide compelling stories about music. It also can have practical utility. At its best, research can help us solve problems, can offer new insights into how music works its wonders, suggest alternative approaches to music and music-making, and potentially point to possible unexplored musical realms – that is, novel regions of musical expression that have yet to be investigated by creative artists" (Huron, 2021:6).

In this way, the works of academic musicologists allow us to look at Kurmangazy's works from different angles, opening up possibilities for self-expression in research.

4. Results

Considering that the data itself may be questionable, an effort was made to identify the characteristic features of Kurmangazy during the analysis of the above works. At the same time, the vast majority of Kurmangazy's kuys noted the consistency of size, clarity and energy in the performer's playing, the use of glissando techniques between notes, the ascent from a small saga to a large saga, the assertiveness in the development of accent lines and melody.

On this basis, in the 2nd volume of the anthology "Ancient motifs of the great steppe", published in 2020, the work of Kurmangazy Sagyrbayev was presented for the first time in 3 languages – Kazakh, Russian, English and in accordance with the musical recordings of selected kuys with their audio version as an important part of the kuyshi tradition within the regional system and from the point of view of spiritual value (Ancient motives of the great steppe, 2020: 844).

The new edition – the anthology "Ancient motifs of the great steppe" – as an intellectual product was developed for use not only in Kazakhstan, but also all over the world. Two volumes of the anthology have also been published in digital format with a QR code and CD. The audio book and e-book editions developed were uploaded to a specially created online platform. The publications are in modern digital format and can be opened and viewed using the QR code on the cover of each volume. Both anthologies, each with a print run of 10,000 copies, were distributed free of charge to educational institutions and libraries in all regions of Kazakhstan and to the artists involved in the project.

Kuyshi Kurmangazy, as the leader of the famous and selected kuyshi who lived in Kazakhstan and abroad, is represented not only in performance versions for the dombra, but also in arrangements for the ancient shankobyz instrument. It was shown that along with the masters of the dombra – Kali Zhantleuov, Ryspay Gabdiev, Batyrzhan Myktybayev – kuy Kurmangazy has preserved in his performance the often unmentioned, almost forgotten Sapar Orazov, Mukas Kusainov, Sapargali Zhumagaliyev, Nurbay Kadyrgaliyev, and the special energy of "Saryarka" Kurmangazy can be felt both in the performance of the whole orchestra and in the sound of a shankobyz.

During the study, the following results were obtained:

- Materials on the heritage of Kurmangazy Sagyrbayuly, collected by the staff of the Department of Musicology of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art of the

National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan during expedition trips, still retain their historical value and scientific potential;

- Handwritten and audio materials found in the ILI archive fund have revealed previously undisclosed aspects of Kurmangazy Sagyrbayuly's work;

- Problems of systematization and analysis of archival materials about the life and creative path of the outstanding kuishi (in the direction of genre, style, performance features) they actualize the need for a qualitatively new comprehensive consideration of them in the context of the regional and national specifics of the Kazakh kuy.

5. Conclusion

"Variant mastery, improvisational fantasy, performing virtuosity – these qualities inherent in the leading instrumentalists of Bashkortostan and Kyrgyzstan, Lithuania and Belarus, Moldova and Tatarstan, are the identification of an individual, personal beginning in traditional art. Bright personalities, both in terms of performance and form, are well-known innovators. Among Kurmangazy's innovations are glissando, the use of a dissonant small second, raising the elbow of the right hand and pressing the soundboard for heroic ff, covering the soundboard with the elbow (the effect of a mute)" (Matsievsky, 2007: 186) – this is how the Russian doctor of art history, Professor I.V.Matsievsky, describes the musical uniqueness of the Kazakh kuyshi master.

It is no coincidence, as the researchers point out: "Through kuy Kurmangazy (performed by the orchestra of Kazakh folk instruments), the whole world got to know the Kazakh people and their musical culture. His kuy "Saryarka" was classified as a classic work by the decision of the International Musical Tribunal in 1973 and recommended for performance in all countries united under the auspices of UNESCO" (Kuzembay, 2017: 247).

When it comes to studying the work of Kurmangazy Sagyrbayuly, it seems that after the academician Akhmet Zhubanov there is nothing left for either a speaker or a writer. However, the archival heritage requires that the work of Kurmangazy Sagyrbayuly be studied in accordance with new requirements: including solving the problem of achieving a common opinion in the musical community, the Kazakh public regarding the year of his birth and death, proving historically untested and undisclosed aspects, comparing manuscripts from the point of view of textual studies, professional propaganda of those who have become kuyshi masterpieces – all this should be mastered in the future worthy of the personality of the great kuyshi (musician) and the global context.

References:

1. Ancient motifs of the Great Steppe: the anthology. In three volumes. (2020) – Vol. 2: Ancient instrumental motifs. Traditional art of kuy. – Almaty: Brand Book. – 1184 p. ISBN 978-601-08-0111-0 (in Kaz, Russ, Eng)
2. Gizatov B. (1998) Eternal life // Kurmangazy. Collection: research, memoirs, new facts, articles about the life and work of the great kuyshi/editor-in-chief A.Nysanbayev. – Almaty: Kazakh Encyclopedia. – P. 310-312. ISBN 5-89800-121-2 (in Kaz)
3. Huron D. (2021) On the future of music research // Proceedings of the Future Directions of Music Cognition International Conference, 6-7 March. – P. 5-24. <https://doi.org/10.18061/FDMC.2021.0002> (in Eng)
4. Kaztuganova A. (2023) The first academician in art history of Kazakhstan // «Keruen» scientific journal. Volume 81, Number 4. – P. 273-284. ISSN 2078-8134 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-22> (in Kaz)

5. Kospakov Z. (1998) Kurmangazy and the activity of A.Zhubanov in the study of his work // Kurmangazy. Collection: research, memoirs, new facts, articles about the life and work of the great kuyshi/editor-in-chief A.Nysanbayev. – Almaty: Kazakh Encyclopedia. – P. 355-358 ISBN 5-89800-121-2 (in Kaz)
6. Kuzembay S. (2017) Kurmangazy – the great step of the great step // Kuzembay S.A. Kazakh music: National idea "Mangilik El" (Original works by S.A.Kuzembay to 80 years. – Almaty: Gylym ordasy. – P. 244-252. ISBN 978-601-230-064-2 (in Kaz)
7. Matyghanov K., Omarova A., Turmagambetova B., Kaztuganova A. (2019) The Kazakh Professional Song Traditions // International Journal of Innovation, Creativity and Change 8(11) 1-21 ISSN: 22011323 sjr 0.20 Q2 Percentile 13 <https://www.ijcc.net/index.php/volume-8-2019/140-vol-8-iss-11> (in Eng)
8. Matsievsky I. (2007) Folk instrumental music as a cultural phenomenon. – Almaty: Dyke Press. – 520 p. ISBN 9965-699-56-7 (in Russ)
9. Momyshuly B. (2006) Academician Akhmet Zhubanov // Akhmet Zhubanov / Comp. N.S.Ketegenova, A.K.Omarova. – Almaty. – P. 106-111. (in Kaz)
10. Rsaldin Zh. (1971) A great work about a great composer // From song to opera. – Almaty: Writer. – P. 26-40, 0158 (in Kaz)
11. Savichev N. (1956) Memories of Kurmangazy // Musical culture of Kazakhstan. – Alma-Ata. – P.63-64. (in Russ)
12. Turmagambetova B. (2014) Song traditions of the Kazakhs of the Volga region: preservation and revival (from a trip to Samara, Saratov, Astrakhan) // Art of foreign Kazakhs. – Almaty. – P. 9-69. ISBN 978-601-230-041-3 (in Kaz)
13. Zhubanov A. (2002) Nightingales of the centuries: essays on the life and work of Kazakh folk composers. – Almaty: Dyke Press. – 325 p. ISBN 9965-441-71-5 (in Kaz)

Әдебиеттер:

1. Ancient motives of the great steppe: the Anthology. In three volumes. (2020). – Vol. 2: Ancient instrumental motifs. Traditional art of kuy. – Almaty: Brand Book. – 1184 p. ISBN 978-601-08-0111-0
2. Физатов Б. Мәңгілік ғұмыр // Құрманғазы. Жинақ: Ұлы күйшінің өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер, естеліктер, жаңа деректер, мақалалар / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 1998. – Б.310-312. ISBN5-89800-121-2
3. Huron D. (2021) On the future of music research // Proceedings of the Future Directions of Music Cognition International Conference, 6–7 March. P. 5-24. <https://doi.org/10.18061/FDMC.2021.0002>
4. Қазтуғанова А. Қазақ өнертану ғылымының тұңғыш академигі // «Keruen» scientific journal. Volume 81. Number 4 (2023). – С. 273-284. ISSN 2078-8134 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-22>
5. Қоспақов З. Құрманғазы және оның шығармашылығын зерттеудегі А.Жұбановтың қызметі // Құрманғазы. Жинақ: Ұлы күйшінің өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер, естеліктер, жаңа деректер, мақалалар / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 1998. – 355-358 б. ISBN 5-89800-121-2
6. Күзембай С. Құрманғазы – ұлы даланың ұлы перзенті // Кузембай С.А. Казахская музыка: национальная идея «Мәңгілік Ел» (избранные труды С.А.Кузембай к 80-летию. – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – С. 244-252. ISBN 978-601-230-064-2
7. Matyghanov K., Omarova A., Turmagambetova B., Kaztuganova A. (2019) The Kazakh Professional Song Traditions // International Journal of Innovation, Creativity and Change 8(11) 1-21 ISSN: 22011323 sjr 0.20 Q2. Percentile 13 <https://www.ijcc.net/index.php/volume-8-2019/140-vol-8-iss-11>
8. Мациевский И. Народная инструментальная музыка как феномен культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 520 с. ISBN 9965-699-56-7
9. Момышұлы Б. Академик Ахмет Жұбанов // Жұбанов А. /Құраст. Н.С.Кетегенова, А.Қ.Омарова. – Алматы: Өнер, 2006. – Б.106-111. ISBN 9965-768-49-8
10. Рсалдин Ж. Ұлы композитор туралы үлкен еңбек // Өннен-операға. – Алматы: Жазушы, 1971. – Б.26-40. УГ 0158
11. Савичев Н. Воспоминания о Курмангазы // Музыкальная культура Казахстана. – Алма-Ата, 1956. – С.63-64.
12. Тұрмағамбетова Б. Еділ бойы қазақтарының ән дәстүрі: сақталуы мен жаңғыруы» (Самара, Саратов-Астрахань сапарынан) // Шетел қазақтарының өнері. – Алматы, 2014. – Б.9-69. ISBN 978-601-230-041-3
13. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 325 б. - ISBN 9965-441-71-5

З.А. Ыдырыс^{1*}, Д.С. Шарипова², Ж.А. Аксакалова³

¹Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

^{2,3}М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

¹zukhraydyrys@gmail.com, ²dilyarazam@mail.ru, ³nurbinur_86@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-73740366, ²0000-0002-8432-7339, ³0009-0001-9150-3417

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ӨНЕРІНДЕГІ РОМАНТИЗМ
ФЕНОМЕНИ: МҮСІН ЖӘНЕ КЕСКІНДЕМЕ**

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала Қазақстанның мүсін және кескіндеме өнеріндегі романтизм бағытындағы көркем шығармаларын жан-жақты зерттеуге арналған. Мақалада батыс еуропалық романтизмнің еліміздегі көркемдік тәжірибеге әсері мен оның ұлттық өнердің дамуына тигізген ықпалы айқындалды. Зерттеу барысында романтизмнің Қазақстандағы көрінісі, оның мәдени құндылықтарды сақтаудағы рөлі және елдің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру кезеңінде көрініс тапқан, көркем шығармалардағы маңызды тақырыптар мен стильдер қарастырылды. Қазақ суретшілері мен мүсіншілерінің халық қаһармандары мен тарихи тұлғалардың портреттері, ұлттық табиғат көрінісі, күнделікті тұрмыс пен мәдениет бейнелерін қамтыған шығармалары өнертанушылық тұрғыдан талданды. Зерттеу негізінде романтизм сарынында орындалған туындыларда ұлттық аспаптардың, костюмдер мен әшекейлердің бейнелері, сондай-ақ ұлттық ою-өрнектер мен ұлттық нақыштағы элементтердің жиі қолданылғандығы анықталды. Авторлар мақалада Т.Досмағамбетов, М.Әйнеков, Ө.Шанов, Ж.Қайрамбаев, Қ.Әжібеков, Ә.Баяндин және Ж.Кәкенұлы сынды белгілі тұлғалардың шығармашылығын қарастыра отырып, қазіргі таңдағы бейнеле өнеріндегі негізгі өзекті мәселелер мен тақырыптарды талқылады. Бұл зерттеу Қазақстан өнерінің дамуын және оның әлемдік контексте маңызды орнын айқындай отырып, ұлттық мәдениеттің тарихи тамырларымен байланысын, сондай-ақ қазіргі заманғы өнердегі эстетикалық үрдістер мен шығармашылық бағыттардың өзара қарым-қатынасын көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның мәдени мұрасының байлығын әрі оның әлемдік өнердегі орнын дәлелдей отырып, ұлттық романтизмнің өзекті рөлін айқындайды.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» атты іргелі ғылыми зерттеу жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: романтизм, кескіндеме, мүсін, мәдени мұра, ұлттық құндылық, ұлттық бірегейлік.

З.А. Ыдырыс^{1*}, Д.С. Шарипова², Ж.А. Аксакалова³

¹Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан

^{2,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹zukhraydyrys@gmail.com, ²dilyarazam@mail.ru, ³nurbinur_86@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-73740366, ²0000-0002-8432-7339, ³0009-0001-9150-3417

**Феномен романтизма в современном искусстве Казахстана:
скульптура и живопись**

Аннотация. Данная научная статья посвящена всестороннему исследованию произведений искусства в направлении романтизма в казахстанской скульптуре и живописи. В статье рассматривается влияние западноевропейского романтизма на художественную практику Казахстана и его воздействие на развитие национального искусства. В ходе исследования анализируются проявления романтизма

в Казахстане, его роль в сохранении культурных ценностей и в формировании национальной идентичности, а также ключевые темы и мотивы, отраженные в художественных произведениях этого периода. Анализируются произведения казахстанских художников и скульпторов, включающие портреты народных героев и исторических личностей, изображения национальной природы, повседневной жизни и культуры. Исследование выявляет, что в произведениях, выполненных в стиле романтизма, часто используются изображения национальных музыкальных инструментов, костюмов и украшений, а также элементы национальных орнаментов и декоративного искусства. Авторы статьи, рассматривая творчество таких известных личностей, как Т. Досмагамбетов, М. Айнеков, У. Шанов, Ж. Қайрамбаев, К. Ажибеков, А. Баяндин и Ж. Какенулы обсуждают основные актуальные проблемы и темы в современном изобразительном искусстве. Это исследование позволяет рассмотреть развитие искусства Казахстана и его важное место в мировом контексте, а также установить связь между историческими корнями национальной культуры и современными эстетическими тенденциями и творческими направлениями. Результаты исследования подчеркивают богатство культурного наследия Казахстана и его место в мировой художественной практике, а также подтверждают актуальную роль национального романтизма.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования (BR20281009) «Актуальные проблемы современного литуроведения и искусствоведения».

Ключевые слова: романтизм, живопись, скульптура, культурное наследие, национальная ценность, национальная идентичность.

Z.A. Ydyris^{1*}, D.S. Sharipova², Zh.A. Aksakalova³

¹Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹zukhraydyrys@gmail.com, ²dilyarazam@mail.ru, ³nurbinur_86@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-73740366, ²0000-0002-8432-7339, ³0009-0001-9150-3417

The phenomenon of romanticism in contemporary art of Kazakhstan: sculpture and painting

Abstract. This scientific article is dedicated to a comprehensive study of works of art in the direction of romanticism in Kazakhstani sculpture and painting. The article examines the influence of Western European romanticism on the artistic practice of Kazakhstan and its impact on the development of national art. The study analyzes the manifestations of romanticism in Kazakhstan, its role in preserving cultural values, and in shaping national identity, as well as key themes and styles reflected in the artistic works of this period. The works of Kazakhstani artists and sculptors, including portraits of national heroes and historical figures, depictions of national nature, everyday life, and culture, are critically analyzed. The research reveals that works created in the romantic style often feature images of national musical instruments, costumes, and jewelry, as well as elements of national ornaments and decorative art. The authors of the article, considering the works of such prominent figures as T. Dosmagambetov, M. Ainekov, O. Shanov, Zh. Kairambaev, K. Azhibekov, A. Bayanid and Zh. Kakenuly, discuss key contemporary issues and themes in visual arts. This research allows for an examination of the development of Kazakhstani art and its significant place in the global context, as well as the relationship between the historical roots of national culture and contemporary aesthetic trends and creative directions. The findings of the study highlight the richness of Kazakhstan's cultural heritage and its place in global art practice, while also affirming the relevant role of national romanticism.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the basic scientific research project BR20281009 «Actual problems of modern literature and art studies».

Keywords: romanticism, painting, sculpture, cultural heritage, national value, national identity.

1. Кіріспе

Қазақстанның қазіргі өнеріндегі романтизм феномені – ұлттық өнердің дамуы мен мәдени ерекшеліктерін көрсететін маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Романтизм өз кезінде тек өнердің стилі ғана емес, ол қоғамдық және философиялық ойлаудың жаңа бағыттарына да ықпал етті. Осы стильдің негізгі ерекшелігі – адамның эмоциялары, қиялы мен жеке тұлғалық еркіндігін жоғары бағалау, дәстүрлі ережелер мен шектеулерді жоққа шығару. Бұл кезеңде өнер өкілдері табиғат пен адамның ішкі әлемін бейнелеуде өз сезімдері мен интуициясына сеніп, сонымен қатар жаңа көркемдік құралдар мен әдістерді іздеуге ұмтылды. Кескіндеме мен мүсін өнерінде романтизм тақырыптарының таңдалуы, бейнелердің терең символикалық мәні мен аллегориялық элементтерді қолдану суретшілердің өз шығармашылығында жаңа белестерге жетуіне жол ашты.

Қазақстанда романтизм бағытындағы көркем шығармалар әсіресе ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, тарихи өткенді дәріптеу, халық қаһармандары мен табиғаттың сұлулығын шынайы көрсетуде айқын байқалады. Қазақ суретшілері мен мүсіншілері романтизмнің негізгі принциптерін өз шығармашылығына енгізіп, халықтың мәдени мұрасын, тарихын және табиғатын кенеп бетіне түсірді. Ұлттық нақышта бейнелеген картиналардан музыкалық аспаптардың, ұлттық киімдер мен әшекейлердің, сондай-ақ қазақ даласының табиғи көріністерінің бейнелері ұлттық мәдениеттің қайта өркендеуіне үлкен үлес қосқанын көруге болады.

Осылайша, ғылыми мақалада Қазақстан өнеріндегі романтизмнің ерекшеліктері мен оның батыс еуропалық романтизммен байланысы зерттеледі. Зерттеудің мақсаты – осы көркемдік бағыттың қазақ өнеріндегі көрінісін, оның мәдени мұра мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы ролін анықтау. Қазақстанның қазіргі өнеріндегі романтизм феномені тек эстетикалық құбылыс қана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени және тарихи санасын қайта жаңғыртуға бағытталған маңызды процесс болып табылады.

2. Зерттеу әдістер мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Суретшілер мен мүсіншілер шығармаларын зерттеу барысында жалпы теориялық әдістер: типологиялық, стилистикалық, салыстырмалы, иконологиялық әдістері қолданылды. Яғни, ғылыми мақалада белгілі кескіндемешілер мен мүсіншілер шығармашылығы жан-жақты талданып, негізгі қолтаңба ерекшеліктері, бейнелеу техникалары мен стильдері, көркемдік шешімдері мен идеялық мән-мағыналары айқындалды.

Мақалада біз стиль ұғымынан бастап, ХХІ ғасырдағы шығармаларда орын алған романтизм ұғымын тереңінен ашуға тырысқан, қазіргі заманғы өнертанушылардың ізденістеріне назар аударамыз. Мысалы, С.М. Грачёва қазіргі реализм мәселесі туралы интеллектуалдық талқылауларда, бұл стильдің қарастырылатын мәселелері бар екенін сенімді түрде дәлелдейді және «осы кең ұғымның аясында өнердегі бағыттар мен әдістердің ондаған түрлері қамтылып, оның интерпретацияларының көптігі

мүмкін» деп жазады (Грачева, 2020: 535). Сондай-ақ зерттеу барысында романтизм дәстүрлеріне негізделген символизмге, стильге қатысты жасалған ғылыми ережелер кешені маңызды болды. Осы ережелерді жасаған О. Давыдова «көркемдік құбылысты – камералық шығарманы немесе дәуірлік құбылысты талдауға кәсіби көзқарас өнертанушыны өнер тарихының дамуындағы белгілі бір кезеңнің маңызды белгілерін неғұрлым органикалық түрде ашатын жаңа тілдік құралдарды іздеу қажеттілігіне сөзсіз қояды» – деп атап өтті (Давыдова, 2020: 743). Сондықтан мақалада біз өнер туындыларын зерттеудің ерекше контекстік-ассоциативті әдісін қолданамыз, онда отандық өнердегі бір немесе басқа құбылыс «басқа дәуірлік және дүниетанымдық бағыттармен полифониялық көп өлшемді өзара әрекеттесу тұрғысынан» зерттеледі (Давыдова, 2020: 744).

2.2 Материалдарға сипаттама

Көркем туындылардағы романтикалық кейіпкер жоғары мұраттар мен құндылықтарға ұмтылып, табиғатпен үйлесімділікке, шығармашылыққа, және медитацияға терең бойлайды, осылайша өз заманының шектеулерінен, әсіресе техникалық прогреске байланысты қауіптерден алыстайды. Ол табиғат әлемімен тікелей байланыс орнатып, ғылыми жаңалықтарға күмәнмен қарап, оларды адам рухына және руханиятқа қауіп ретінде қабылдайды. Бұл оның өткен дәуірлердің құндылықтары мен дәстүрлеріне деген құрметін және қазіргі әлемде жоғалып бара жатқан асыл мұраларды қайта жаңғыртуға ұмтылысын көрсетеді. Бұл сипаттамалар мүсін мен кескіндеме шығармаларында аллегория арқылы көрініс табады. М. В. Омеляненконың «бейнелеу өнерінің мазмұнымен жұмыс істеудің романтикалық тәсілі» (М. В. Омеляненко, 2016:135) туралы тұжырымдамасы, атап айтқанда, романтикалық өнердің аллегориялық элементтерін енгізу арқылы авторлар терең философиялық ойларын білдіреді. Романтикалық стильдегі әрбір туынды – бұл тек сыртқы бейнелердің емес, ішкі дүниенің де көрінісі. Тарихи оқиғалар, тұлғалар, табиғат көріністері мен әлеуметтік жағдайлар арқылы суретші өз ішкі сезімдері мен көзқарастарын жеткізе отырып, көрерменге тек қана визуалды емес, рухани және философиялық тәжірибе ұсынады. Бұл жағдайда романтикалық кейіпкердің мәні мен философиясы суретшінің шығармашылығында толыққанды көрініс табады, әрі оның ішкі әлемін, идеялары мен құндылықтарын көрермендерге жеткізудің негізгі құралы болады.

Бұл кезеңдегі суретшілер шынайы өнер ұлылық пен тереңдікке енуі керек, ол сезініп, қорқытуы керек, қорқыныш пен қуаныш тудыруы керек деп үйретті. Романтиктер жанның құпиялары мен беймәлім нәрселерге еруге тырысты, олар болмыстың және жұмбақтың жоғары салаларын білуге ұмтылыс жасады. Олардың керемет тәжірибесі өнер мен әдебиет саласында ғана емес, саясатта да көрініс берді. Романтиктер революциялар мен өзгерістерде үлкен және трансформациялық құбылысты, бостандық идеясын және адам құқықтары үшін күресті көрді. Олар революция қоғамның өзгеруіне және жоғары идеалға қол жеткізуге әкелуі мүмкін деп сенді.

Романтикалық эстетикада пейзаж жанры да маңызды рөл атқарады, өйткені табиғатқа жүгіну романтизмнің негізгі белгілерінің бірі болып табылады. Сол кездегі философтар табиғат пен өнерге қызығушылық танытып, оларды өзін-өзі дамытуға қабілетті және өзінің орындылығына ие органикалық біртұтас бірлік ретінде қарастырды. Романтиктер Канттың өнердің орынды, бірақ түпкі мақсаты жоқ деген пікірімен келіскен. Алайда, романтиктердің табиғат пен өнерді түсінуі әлдеқайда тереңірек. Әлемдік романтизм кескіндемесіндегі пейзаж табиғатқа ерекше көзқарасымен басқа көркемдік бағыттардан ерекшеленеді. Романтизмде табиғат тек сыртқы орта ретінде ғана емес, сонымен бірге өзінің жаны мен эмоционалды күші бар субъект ретінде қарастырылады. Шеллинг философиясы табиғатты Құдайдың көрінісі болып табылатын абсолютті ғаламның бөлігі ретінде бейнелейді. Таланты бар суретші өнер арқылы шексіздікті, абсолюттің толық түсіну мүмкін емес бөлігін енгізе алады. Осылайша, романтиктер үшін табиғат пен өнер бір-бірімен байланысты және ғаламның тұтастығын білдіреді, ал суретшілер өз шығармаларына белгілі бір шексіздікті енгізе алады (Шеллинг Ф. В., 1966).

Ф. Шлегель үшін табиғат пен бүкіл универсум – бұл ғаламның негізін құрайтын шексіз поэзия идеясы. Ал суретшінің шығармашылығы болса сондай «жоғары поэтикалық сұлулықты» кенеп бетіне түсіруші (Шлегель Ф., 1983:33)

Философ Вакенродердің пікірінше, табиғат – Құдай сөйлейтін тіл, ал өнер - табиғат тіліне ұқсас тіл, ол арқылы Жаратушы көрерменге «адам рухының қазыналарын» ашуға мүмкіндік береді екен (Вакенродер В.Г., 1977:68). Романтикалық суретшілер өздерінің жан дүниесінің объективті арқылы кенепте өздерінің сезімдік тәжірибелерін бейнелейді. Олардың табиғат бейнесі әр түрлі формада, материалдарда, масштабта, техникада, композицияда, түстік үйлесімде көрініс тапты. Өйткені романтизмде дайын шығармашылық формула немесе канон жоқ және бола алмайды. Британдық суретші Уильям Тернердің шығармаларында пейзаж өте поэтикалық түрде көрінеді – ол көрерменге біздің әлемнің көрінісін ашып, шындықты дәл көрсетуге тырыспайды, ол экспрессивті құралдар арқылы өз өмірін өткізіп қана қоймай, кескіндеме ішінде қозғалады. Англия мен Германиядан кейін романтизм Франция бейнелеу өнерінде көрініс тауып, кескіндемеде Теодор Жерико мен Эжен Делакруаның шығармашылығы арқылы дамиды.

3. Талқылау

Ал қазақ бейнелеу өнеріндегі романтизм мәселесі арнайы зерттеу объектісі ретінде әлі де болса кеңінен зерттелмеген. Себебі тәуелсіздік аламыз дегенше романтизм соцреализмнің көлеңкесінде ғана көрініс беріп отырды. Бұл әдебиетте де солай болды. «Ұлт-азаттық қозғалыс, ұлттық сананың ояну дәуірінде романтизмнің өркен жаятыны белгілі. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде романтикалық тенденциялардың күшейе түсуіне қоғамдық сананың өсуі, жеке тұлғаның қоғамдағы орны мен маңызының арта түсуі, сонымен қатар жаңа көркемдік формалар бағытындағы ізденістер де ықпал етті» (Жанұзақова Қ.Т., 2018:10). Иә, романтизм XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінің дамуына қатты әсер етті. Осы уақытта

Қазақстанда ұлттық сананың оянуы және қоғамдық сананың нығаюы орын алды. Адамдар өздерінің ұлттық ерекшеліктерін түсініп, бостандық пен тәуелсіздікке ұмтылды. Қазақ әдебиетіндегі романтизм даралық пен тұлғаның маңыздылығына, сондай-ақ жаңа көркемдік формаларды іздеуге баса назар аудара отырып, осы өзгерістерді әдеби шығармаларда көрсетті. Осылайша, романтизм ұлттық мұраларды танытуда, өнер арқылы еркіндікті ұлықтауда қазақ әдебиетінің дамуындағы күшті қозғаушы күшке айналды.

Қазақ бейнелеу өнеріндегі романтизм бағытының алғашқы белгілерін Ә.Қастеев, Ә.Ысмаилов, Н.Нұрмұхамедов, Қ.Тельжанов, Ж.Шарденов, М.Кенбаев, С.Мамбеев және К.Шаяхметовтың тарихи-батальдық және пейзаждық туындыларынан көре аламыз. Қазақ кескіндемесінің негізін қалаушылардың бірі – Ә.Ысмаиловтың шығармашылығындағы романтизм және өткен ғасырдың ортасындағы шеберлердің пейзажындағы ұлттық романтизм туралы қызықты бақылауларды О.В.Батурина мен Д.С.Шарипова (Батурина, 2009; Шарипова, 2012) өз зерттеулерінде атап өтті. Өнертанушы ғалымдар неміс-американдық өнертанушы Э. Панофскийдің әртүрлі тарихи кезеңдердегі Ренессанс құбылысын қалпына келтіру идеясына сүйене отырып (Панофский, 2006), алғаш рет XX-XXI ғасырлар тоғысындағы Қазақстан бейнелеу өнері мен сәулетінде романтикалық парадигманың болғандығын анықтады. Заманауи романтикалық стиль тенденциясын түсіну үшін суретшілердің әлемді қабылдау ерекшеліктерін сипаттау, олардың идеалистік ойлауын, туындылардың ішкі мағынасын ашу маңызды болды.

Ал ұлттық мектеп өкілдері әлеуметтік реализмнің қатаң канондарынан бас тартып, жаңа формалармен және жанрлармен тәжірибе жасай отырып жаңа романтизмге қарай аяқ басты. Мысалы, С.Айтбаев туған жеріне және табиғатқа деген сүйіспеншілігін ашық түстер мен формаларды бұзу арқылы көрсетсе, А.Сыдыханов өзі елінің ұлылығы мен сұлулығын символдар мен таңбалық белгілер арқылы көрсетуге көшті. Ал Т.Тоғысбаев болса кенеп бетінде түстермен ойнау арқылы өзінің ерекше қолтаңбасын қалыптастырды. Бұл суретшілер қазақ кескіндемесінде жаңа стильдер мен әдістерді қалыптастырып қоймай, өз елінің ұлттық бірегейлігі мен мәдени мұрасын жеткізуге тырысты. Олар көшпелі қазақтардың мәдениетін тереңінен зерттеп, дәстүрлі қазақ өнерінің элементтерін өз жұмыстарында қайта жандандырды. Осылайша, 1960 жылдардың екінші жартысы – 1970 жылдардың басы қазақ кескіндемесінің дамуындағы маңызды кезеңдерінің біріне айналды. Бұл кезеңдегі суретшілер реализмнен бас тартып, өзекті және мағыналы болып қалатын жаңа, заманауи ұлттық стильді қалыптастыруды мақсат етті.

Осыдан кейін қазақ өнеріндегі өзгерістер кеңес кезеңінде басылған және бұрмаланған ұлттық бірегейлікті қалпына келтіруге және бекітуге байланысты кең контекстке ие болды. Қазақ суретшілері өздерінің ұлты мен мәдениетіне деген құрметтерін өнер арқылы білдіруге ұмтылып, кенеп бетінде қазақтың тұрмыстық өмірін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен табиғат сұлулығын көрсетті. Бұл өз кезегінде ұлттың мәдени мұрасын қалпына келтіру және сақтау бір тәсілі болды.

Осы тұрғыда суретшілер өздерінің ерекше көркемдік көріністерін жасау үшін ұлттық мотивтер мен символизмдерді қолдана отырып, жаңа формалар мен стильдер жасады. Кеңес Одағының әртүрлі аймақтарындағы өнердегі өзгерістер тоталитаризмнің әсерінен кейін қоғамды қалпына келтіруге бағытталды, бірақ әр аймақта бұл процестер өз ерекшеліктеріне ие болды. Мәскеуде сталинизмнен кейін тұлғаны қалпына келтіру маңызды болса, Қазақстанда ұлттық сана мен мәдени бірегейлік мәселесі алдыңғы қатарда тұрды. Қазақ суретшілері үшін өнерде ұлттық ерекшелікті қалыптастыру, Шаймардан Сариевтің сөздерімен айтқанда, «қазақша жазу» стилін дамыту, өткен биліктің насихаттарына қарсы тұрып, халықтың өзін-өзі тануы мен өзіндік анықтамасын қалыптастыру маңызды болды.

Ұлттық мектеп өкілдерінің шығармашылық идеологиясының ерекшелігі – әмбебаптық, бейбітшілік және рухани бостандық идеялары болды. Суретшілер адамзат өмірінің барлық аспектілерін бейнелейтін жалпыланған, әмбебап бейнеге ұмтылды, ал бұл өз кезегінде ерекше стильді қалыптастыруға ықпал етті. Суретшілер шығармаларда жиі қолданатын негізгі мотивтер Қазақстанның тарихы мен мәдениетімен байланысты болды, бірақ олар басқа ұлттық мәдениеттердің элементтерін қосу арқылы өзгертілді және әмбебаптандырылды. Осылайша, қазақ суретшілерінің жаңа буыны өз жолын тауып, ұлттық көркем мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосты. Олардың жұмыстары Қазақстан өнерінде болып жатқан оқиғалардың көрінісі ғана емес, сонымен қатар қазіргі әлемдік өнердегі жаһандық үрдістердің көрінісі болып отыр.

1980-2000 жылдар аралығындағы қазақ бейнелеу өнерін жалпы қызықты және прогрессивті даму кезеңі деп бағалауға болады. Романтизм осы екі онжылдықта Қазақстан кескіндемесінде маңызды және ықпалды стиль болып қалыптасты. Алайда уақыт өте келе ол жаңа формалар мен интерпретацияларға ие болды. Суретшілер идеялар мен эмоцияларды зерттеуді жалғастырды, бірақ ұлттық бірегейлікке, мәдениетке және тарихқа қатысты заманауи тақырыптар мен мәселелерге кеңінен назар аударды. Олар әлеуметтік, саяси және экологиялық мәселелерге деген көзқарастарын білдіру үшін түрлі көркемдік құралдарды қолданды. Суретшілердің кейбіреулері романтизм дәстүрлерін дамытуда түстер мен пішіндерді қолданса, ал енді бірі символизм мен метафораға жүгінді.

Бұл кезеңдегі ұлттық романтизмнің негізгі тақырыбы – қазақ халқының мәдени мұрасын, оның тарихы мен дәстүрлерін сақтау. Осы кезеңдегі суретшілердің еңбектерінде халық қаһармандары мен тарихи тұлғалардың портреттерін, қазақ даласы мен тау жоталары бейнеленген пейзаждарды, сондай-ақ ұлттық аспаптардың, костюмдер мен әшекейлердің бейнелерін көруге болады. Суретшілер өз жұмыстарында ұлттық мотивтер мен ою-өрнектерді де қолдана отырып, ұлттық дәстүрдің қайта жандануына себепші болды. Суретшілер романтизм бағытының негізгі ерекшеліктерін зерттей отырып, кенеп бетінде жеке тұлғаға және оның ішкі әлеміне назар аударды. Романтикалық өнердің негізгі аспектілерінің бірі драмалық сюжеттер жасау болғандықтан, суретшілер өз туындылары арқылы эмоциялар мен тәжірибелердің қарқындылығын жеткізуге тырысты.

2000 жылдарда басталған мемлекеттік тапсырыстар негізінде жарық көрген суретшілер туындыларынан романтикалық стильде жаңаша үдерістің айрықша орын алғанын байқаймыз. Қазақ өнеріндегі алуан түрлі көзқарастардың, бағыттардың, көркемдік жүйелердің өзара үзенгі қағыстыруы, батыс өнерімен өзара байланыста дамуы бейнелеу өнерін жаңа сапаға көшіріп, жаңа деңгейге көтерілуіне себепші болды. Әлбетте, тәуелсіздік идеясы суретшілерге жаңа серпін берді, шығармаларына романтикалық рух дарытты. Сол себепті де егемендік алған жылдардан бергі қазақ бейнелеу өнерінің мақсат-мұраты, тынысы мен өрнек-айшықтары, орындалу техникасы мен атмосфералық көңіл-күйі де жаңаша болып қалыптасты. Осылайша, қазақтың ұлттық кескіндемесі әлемдік көркем мәдениеттің ұлттық дәстүрлері мен әдістерінің бірегей синтезі болып табылады, ол дамуын жалғастырып, әлемдік көркем мұра мен жалпы мәдениетке маңызды үлес қосады.

Ал енді мүсін өнеріндегі романтизм көріністерінің ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, «Романтизм – бұл біздің заманымыздың адамдарын бейнелеу» деп Стендаль айтқандай, өз дәуіріндегі қоғамның өзекті мәселелерін көтере алған тұлғалардың көркемдік бейнесін өте өткір драматизммен, жоғары эмоцияда және аса күшті құштарлықта бейнелеу арқылы көрініс табады. Мүсін өнеріндегі романтизм де осындай кереғарлық заңдылығына негізделі отырып, екпіндеп алдыға қарай ұмтылған композициялық құрылым кейіпкердің ішкі жан дүниесі мен эмоционалдық жағдай арқылы тарқатылады. Мүсін өнеріндегі романтизм әдетте тарихи кейіпкерлер мен ұлттық маңыздылығы жоғары сюжеттерге негізделеді. Осылайшы бүгінгі күннің ең маңызды деген оқиғаларын ширықтыра шегіне жеткізе бейнелеу арқылы оны ертеңгі күннің тарихына айналдырады.

Мүсін өнеріндегі романтизмнің негізін қалаушылардың бірі тегі француз мүсінші «Марсельеза» туындысының авторы Франсуа Рюд. Оның шығармашылығында романтизм екпінді әрі қарқынды композициялық құрылыммен, әсерлі эмоционалдық жағдаймен және кейіпкерлердің іс-әрекеттерінің барынша жанды әрі экспрессивті шешім табуымен ерекшеленетін. Романтизм үшін аса маңызды саналатын аллегориялық бейнелер де оның шығармашылығында басты кейіпкердің бейнесі арқылы мейлінше көркем ашылған болатын.

Қазақ мүсін өнерінде өз шығармашылығы арқылы романтизмнің озық үлгісін көрсеткен мүсіншілердің бірі – Төлеген Сәбитұлы Досмағамбетов болды. Оның шығармашылығынан халыққа жол тартқан туындылары негізінен романтизмнің сарынымен айқын көрініс алады. Оны біз Алматы-1 вокзалының алдындағы «Әліби Жангелдиннің», Алматы қаласындағы оқушылар сарайының бақшасындағы «Ғани Мұратбаевтың», Қ.Сәтбаев атындағы политехникалық университеттің алдына орнатылған «Қаныш Сәтбаевтың, Талдықорған қаласындағы «Ілияс Жансүгіровтың», Көкшетау қаласындағы облыстық театр алдына орнатылған «Ақан сері» мен «Біржан салдың» және орталық алаңдағы Шоқан Уәлихановтың толық тұлғалық мүсіндерінің қайсыбірін алып қарасақта баппйқарымыз анық. Осы аталған туындылардың әрбіріне кейіпкер бейнесін романтизмге тән детальдарды

экспрессияда бере отырып оның ішкі жан дүниесі мен эмоционалдық жағдайын тарқату әдісі тән. Сонымен қатар толық тұлғалық мүсінде кейіпкер образын ашуда мүсінші әдеби поэтизациялауды және аллегорияны да пайдаланып, туынды мазмұнын одан бетер аша түседі. Монументалды мүсіндік туындыларда Т.Досмағамбетов детальға барынша мән бергенімен олар ешқашан мүсіннің силуэттік тұрғыда тұтас қабылдануына кедергі жасаған емес.

Романтизмнің айқын белгілерін «Шоқан Уәлихановтың», «Әліби Жангелдиннің», «Қаныш Сәтбаевтың» басын сәл төмен қарай еңкейтіп қабағын түйіңкіреп ойға шомқан күйі алдыға қарай адымдаған қозғалысынан байқаймыз. Ішкі жағдайдың толғанысы мен ой үстіндегі көңіл күйді автор «Шоқан Уәлиханов» мүсінде алдыңғы түмелері ағытылған мундирінің қайрылған жағасы мен етегі, мойнына таққан шарфының желбіреуі арқылы шешсе, «Әліби Жангелдин» мен «Ғани Мұратбаев» мүсіндерінде ол ауыр массалы дене тұрқын кубистік сом пішіндірге сыйдыра отырып, алдыңғы аяғын алдыға қарай адымдатқан күйі ұсталған салтанатты қаһармандық бейнесі арқылы ашқан. Қаныш Сәтбаев пен Ілияс Жансүгіров мүсіндерінде мүсіндік пішін силуэте өте әсерлі шешіліп, кейіпкердің ішкі жан-дүниесін арқасына желбегей жамылған польтосы мен костюмінің алдынан соққан желге желбірей түскен әрекеті арқылы айқындалған. Желбегей жамылған сырт киімнің бұлай экспрессивті желбіреуі арқылы мүсінші кейіпкер тағдырының қиын әрі драмалық тұстарын әсірелейтін романтизмнің белгілеріне жүгінеді.

Ал Көкшетау қаласындағы облыстық театрдың алдында орнатылған «Ақан сері «мен «Біржан сал» мүсіндері де осындай сипатта. Лирик ақын Ақан образын Төлеген Сәбитұлы кезекті шығармасын шығарар алдындағы толғаныс үстінде сомдаған Композиция күрделі ракурста латын S әріпінің пішінінде шешіліп, кереғарлыққа құрылған. Музыкалық шығармадағы драматизм ақын үстіндегі шапанының желбіреуі мен кейіпкердің алысқа көз тастауы арқылы тарқатылады. Осы жердегі композицияны толықтыратын келесі мүсін Біржан салға арналып, оның мағыналық және композициялық құрылымы кейіпкер өмірінің драмалық тұсын тарқатуға бағытталған. Автор Біржан сал өміріндегі қиындықтарды, өмірінің таргедияға толы тұстарын мүсіндік композицияда әдеби баяндау тілі мен символикалық белгілер арқылы сомдаған. Ағаш қазыққа қолы қайрылып арқанмен кеуде тұсынан бастап маталған әншінің бейнесінен өз заманындағы күрескер бенесін танимыз. Сол арқылы мүсінші оның қаһармандық сипатын айқындайды. Оның алдында шанағынан екі бөлініп сынған домбыраның жатуы арқылы мүсін композициясындағы драматизм одан бетер арта түскендей әсер қалдырады. Романтизмнің осындай поэтикалық сарында шешілген көлемді туындыларының бірі көп фигуралы композицияға негізделіп күрделі шешім тапқан «Ақан сері-Құлагер» композициясы.

Бурабайға барар жолдағы жазық алаңқайға орнатылған бұл мүсін композициялық құрылымы жағынан күрделі, көп тұлғалы туынды. Мүсін құрамы тұлпарға жас ерекшелігіне қарамай жеңіл мініп, домбырасын жүйіткіткен ақын Ақаннан, оның атақты қағанаты, бір мың үш жүз атты артқа салып, үш жүз атты Сағынайдың асында

басып озып, бүкіл жұртты таң қалдырған Құлагерден, құмай тазы Базаралыдан, бүркіті Қараторғайдан тұрады. Мүсінді қай жағынан алып қарасақ та ондағы қозғалыс күшті. Тұлпар, тазы, бүркіт бейнелерімен Ақанның серілігі ашылып, толыға түскен.

Көлденеңінен созыла түскен тұлпардың шабысы өте сұлу. Оның денесі алға қарай созыла түскендіктен бұлшықеттері тартылып, қозғалыс күшінен жиырылып нығыздалған. Бұл қозғалыс аттың аяқтары мен құйрық жалынан өз жалғасын табады. Осы қозғалысты оның алға қарай тартыла созылған мойны мен басы айқындай түседі. Бас сүйегінің еттері, әсіресе ауыз қуысы алдынан қарсы соққан екпінді ауаға үрленіп, тамырлары білеуленіп көрініп тұр. Ерен шабыстан танауы делбиіп, көз шарасы үлкейіп кеткен. Ал, едірейе қалған құлақтары желден ыға түскен.

Ақан Сері Көкшенің ұлы перзенті. Қазақ поэзиясы мен өнерінен белгілі ол өз дәуірінің дүл-дүл ақыны мен сазгері болған. Ақан образы сұлулықтың, мәңгі жастықтың символы. Ақанды есіне түсіріп, аузына алғандардың сөзіне қарағанда кәрілік оның сырт пішінін ғана емес, жалпы сыртқы тұлғасымен қоса миын да жаулап ала алмаған көрінеді. Ол қиын-қыстау заманда бабалар өнері мен серілікті жалғастырып, өмірдің мәнін содан іздеген. Әдебиетте болсын, бейнелеу өнерінде болсын Ақан образы осылай қалыптасты. Төлеген Досмағамбетовте Көкшетау қаласында орнатқан Ақан мүсінін осылай сомдады. Ақан бейнесі мүсінші шығармашылығындағы көп қозғалған тақырыптардың бірі. Көкшетау қаласындағы Ақанның толық тұлғалық мүсіні трагедиялық сипатта. Ол мәңгі тартыс үсінде. Өлім мен өмір, қуаныш пен қайғы, сұлулық пен сиықсыздық арасындағы күрес. Әдебиетте «Тарихи тақырыпқа арналған прозадағы көркем шындықты тірілтудің басты құралы ретінде қаламгерлер айтулы тарихи тұлғалардың, хан-батырлардың, би-шешендердің халық жадындағы образдарына жиі жүгінеді, сол арқылы олардың ауызекі сөйлеу машығын, баяндау тәсілдерін жиі пайдаланады.» – екен (Жанұзакова және т.б. 2024:179). Иә, шынында да шешендік өнер қазақ әдебиетінде, әсіресе тарихи шығармаларда көрермендерді автор жеткізген шындықтың маңыздылығына сендіруге көмектесті. Ал бұл әдіс бейнелеу өнерінде тарихи образдардың әсерлі іс-қимылы, бет-бейнесіндегі ым-ишарасы арқылы жеткізумен орын алмастырады. Мұндай «ым-ишаралар» мен экспрессивтілік тарихи оқиғалардың атмосферасын құруға және аудиторияны қызықтыруға көмектесті.

Мүсінші шығармашылығындағы өзекті, комақты да құнды жұмыстарының бірі – Ақан Сері-Құлагер мүсіндік топтамасы. Мүсінші Құлагер образын жасауда қазақ әдебиеті мен мәдениетінің бетке ұстар тұлғалары – Мағжан, Ілияс, Сәкен, еңбектеріне сүйенбеуі мүмкін емес. Әсіресе Ілияс Жансүгіровтің суреттеуі ерекше. Ал мына бір «Салпыйтып саптыаяқтай төменгі ернін», – деген теңеулер Құлагердің екшелеп айтатын ерекше белгілерінің бірі. Шебер бұны да өз назарынан тыс қалдырмайды. Мүсіндегі Құлагердің бүкіл сұлу сипатында мін болмаса да көзге танадай болып түсетіні де дәл осы ерні. Құлагердің екпінді қозғалысын Ақан Серінің жартылай жүресінен отырған кейпі тежейді және тұлпар бойындағы жеңілдікті баса түседі. Мүсінші бұл арқылы композицияны

бір тұғырға орнықтырады. Сонымен қатар ақын қолындағы домбыраның белсенді әрекет үстінде болуын демей түседі.

Алайда, аталған екі пішін де тұтас. Адам мен жылқы бір-бірінен ажыратылмай бір шеңберде алға қарай ұмтылған әрекет үстінде. Яғни, бұл адамның табиғатпен тікелей байланысты екенін нақтылай түседі. Оның үстіне мүсіндік топтама кеңістікке бай алаңқайда орналасқан. Осы орайда, мүсіншіні адам мен табиғат тақырыбы ерекше қызықтырғаны байқалады. Бұған адам мен тұлпардың бір композициялық шеңберде орналасуының өзі дәлел.

Мүсіндік топтаманың оң жақ қапталы құмай тазы Базаралының бейнесімен байытылған. Деректерде бұл тазыны Ақан Сайрат деген төреден алған деген мәліметтер кезігеді. Ол бір жылда тоғыз қасқырға дейін алғанға ұқсайды. Тазының жүгірісі Құлагердің шабысымен үндестік тауып бір ырғақта жасалынған. Оның қозғалысынан жеңілдік сезіледі. Бірақ адам мен тұлпардың алып денесі олардан әлдеқайда төменде орналасқан бұл жеңілдікті басып, орнықтырып тұр. Топтаманың аталмыш қапталында денелер бірінен соң бірі кезектестіріліп баспалдақ тәрізді орналастырылған. Яғни, пастамент, ит, жылқы, содан кейін барып ең жоғарғысында адам. Бұдан адам деңгейінің тірі тіршілік атаулыдан жоғары сатыда екенін ұғамыз.

Мүсін келесі сол жақ қапталынан, композициялық құрылымында силуэтті түрде жақсы шешілген. Адамның қозғалысымен оның шапанының желбіреген етегі және құс бейнесі бір-бірімен астасып жатыр. Бұл Көкторғай деген бүркіт Ақанның Зілғараның баласы Әділбек батырдан алған сыбағасы болатын. Халық аузында бүркіт бір жылда алпыс түлкі алған деген сөздер бар. Деседе, мүсіндік топтамадан бүркітті емес, одан көлемі жағынан әлдеқайда кіші қырғи құсты көреміз. Құс пен адамның портретінде драма мен үрейдің табы жатыр. Ақынның домбыра ұстаған қолдары арқылы бұл үрейлі күй бір нүктеге тұйықталса, желбіреген шапанының етегі оны дамытып, тарқата түседі.

Мүсінші ақынның үстіндегі киімін жалпылама бедерлеп, акцентті тек саптама етігі мен шапанына ғана берген. Саптама етігі арқылы ел ағасы жасынан асқан ақынның көңілінің әлі жас екенін, серілікті серік еткендігін аңғаруға болады. Ал, алуан толқынға түсіп желбіреген шапаны оның өмірінің қуаныш пен қайғыға толы қым-қиғаштығын астарлап жеткізеді. Басындағы ауыр салмақтағы, барынша қарапайым пішілген бөркі Ақан басына бұйырған ауыр өмірден хабар берсе, оның қарапайымдылығы ақсүйек тұқымынан шыққан Ақанның өмір бойы қара халық арасында өмір сүргендігін білдіреді. Мүсін бойындағы барлық белсенді қозғалыс адам портретіне жиналып, домбырада тұйықталады және де домбыра осы қозғалыстың демеуші күші болып табылады.

Композицияға тұғыр, тіреу қызметін шөп бейнесінде бедерленген көлемді, айналмалы рельефті плинт атқарып тұр. Оның қозғалысы жоғарыда баяндалған жылқының әрекетіне қарама-қарсы бағытта сомдалған. Бұл әдіс топтамада белсенді әрекеттегі денелердің шабыстары мен қимылдарын күшейте түседі. Мүсіннің өн бойында өтпелі ауа тесіктері көп. Ол біріншіден, жұмыстың тұтастай

массасын жеңілдетсе, екіншіден, оның әрбір бөлшегін айқындап көрсетеді. Бұл ауа ойықтары тұлпарға ауада шауып бара жатқандай, тіпті, ұшып бара жатқандай әсер қалдырады. Ал, пастамент қызметін ұзынша келген, көлемі тіктөртбұрышты, бір жағы қиғашталған, көлемді, қарапайым пішінді тұғыр атқарады. Ол композициясы динамика мен қозғалысқа толы мүсіндік топтаманы жан-жағынан жинақтайды. Сонымен қатар пішінінің қаталдығы жағынан мүсін композициясын ашып, топтаманың композициялық динамикасы мен пішіндік қозғалысын дамытады.

Т.Досмағамбетов бұл мүсіндік топтамасында дәстүрлі парадтық көріністерден бас тартып, композицияны еркін құруға көшеді. Алдына қойған негізгі мақсаты - Ақан образының тек серілік қырын ашу болып табылады. Сонымен бірге еркіндікті, бостандықты бейнелеуге талпынады. Мүсінші оны қозғалыс, пішін, композиция, образ арқылы ашуды негіздейді. Нәтижесінде, ел жұртқа өзінің дархан даралығымен белгілі болған-Сері Ақан образын ашуға негізделген, көлемді мүсіндік топтама, автор мен ақынның туған жерінің төрінен орын алады. Туған жер қашанда туған баласын шеттеткен емес. Әсіресе топтан озып, барша жұрттың жағдайын ойлаған ұлдарын тағдыр тепкісіне талай салса да тарих бетінен, абырой-даңқтың биігінен түсірген емес.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары мүсін өнерінде романтизмді өз шығармашылығында дамытқан мүсіншілердің қатарында Марат Әйнеков пен Өмірзақ Шанов болды. Марат Әйнековтың Желтоқсан көшесінің Қ.Сәтбаев көшесімен түйіскен жерінде орналасқан «Желтоқсан құрбандарына» арналған ескерткішінен де осы романтизмнің белгілерін айқын көреміз. Қоғамдық саяси жағдайға қарсы шыққан қазақ жастарының ерлігі мен рухын өскелең ұрпақтың жадында мәңгі қалдыру мақсатында орнатылған ескерткіш аллегориялық бейнелер мен пафосты салтанаттылыққа толы. Орталық негізгі фигура әйел адам бейнесінде шешіліп, жазықсыз жапа шеккен қазақ жастарының, олардың бейкүнә жандары мен қаһармандық ерліктерінің бейнесі іспеттес. Ал көгершіндер еркіндікке ұмтылған жастардың жанының символы және бейбітшіліктің белгісі ретінде тарқатылады. Ескерткіштегі кейіпкер киімінің өн бойындағы өткір сызықтар шашында және көгершіндердің қанаттарында бірізді қайталанып, желтоқсан оқиғасының ызғарлы қасіретімен ассоциацияланады. Ескерткіштің артқы жағындағы бедерлі мүсіннің сюжеттік қатарында 1986 жылғы орталық алаңда болған қайғылы оқиғадан үзінділер беріліп, олар кино лента секілді таспалы композицияда шешім тапқан. Мүсіндік композицияның артында ортасынан қақ айрылған символикалық мәні зор стелла орналасқан. Бұлда өзінің мән мағынасында осы желтоқсан оқиғасынан кейін Кеңес Үкіметінен бөлініп өз тәуелсіздігін алған еліміздің еркіндігінің белгісі іспеттес. Осындай символикалық белгілер мен аллегориялық бейнелер негізінде құрылған композиция егемендік жылдарындағы қазақ мүсін өнеріндегі романтизмнің өзіндік ерекшелігін қалыптастырды десек болады.

Станокті мүсін өнеріндегі романтизмді өз шығармашылығында дамытқан мүсіншілердің бірі Өмірзақ Шанов болды. Оның қондырғылы мүсін өнерінде

орындалған туындыларының басым бөлігіне психологиялық портреттер мен әбеди баяндау тіліне ие композициялар тән. Автор өз шығармашылығында станокті мүсіндерді орындауда миниатюралық әдісті пайдалана отырып гротескке де басымдық береді. Оның портреттік туындыларында сыртқы физикалық ұқсастықтан гөрі оның көркем шығармада суреттелген портретін айқындау үшін кейіпкердің эмоционалдық және психологиялық жағдайы мен көңіл күйін бет-әлпетті мейлінше әжуалау арқылы жүзеге асады. Тақырыптық туындыларында композицияны барынша ширықтыра отырып күрделі ракурстарда символикалық пішіндерге ендіре отырып мүсіндеу тән.

Қазақ мүсін өнеріндегі романтизм, жоғарыда айтылғандай, суретшілердің шығармашылық бағыты мен қолтаңбалық ерекшеліктері арқылы дамып, халықтың мәдениетін сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге ұмтылады. Бұл үрдіс белгілі бір уақыттың шегінде болғанымен, оның көрінісі жалпы ұлттық рухты жаңғыртуға негізделген. Мүсін өнеріндегі романтизмді зерттеу, оның тарихи дамуымен және белгілі бір кезеңдердегі шығармашылық бағыттармен байланыстырыла отырып, ұлттық құндылықтарға деген терең сүйіспеншілікті, сондай-ақ қазақтың тарихи және мәдени мұрасын бейнелеуді мақсат етеді. Мүсіншілер қазақтың бай мәдениетіне, ата-бабалардан қалған мұраға ерекше назар аударып, фольклор мен дәстүрге сүйене отырып, өнердің жаңа түрлерін жасап шығарған.

Ал ұлттық романтизм, әсіресе қазақ кескіндемесінде, фольклорға және дәстүрлі өнерге негізделген. Академиялық доктрина мен салон өнерінен ауытқып, суретшілер халықтың мәдениетін сақтап, оны жаңа формада ұсынуға тырысады. Бұл өнердің түрлері мен бағыттары арасындағы ұқсастық, әсіресе халықтың мұрасын жаңғыртуда көрініс табады. Мүсін өнеріндегі романтизм мен кескіндемедегі ұлттық романтизмнің арасында, қазақ халқының мәдениеті мен тарихына деген сүйіспеншілікті, ұлттық өнерді жаңғырту мақсатындағы біртұтас шығармашылық бағыттар қалыптасқанын көруге болады. «Қазіргі қазақ кескіндемесіндегі ұлттық романтизм белгілі бір дәрежеде алдыңғы бөлімдерде зерттелген қаһармандық жадымен тең түсуде. Бұл бағыттың өкілдері академиялық доктринадан, салоннан кетуге тырысады. Олар басты назарды халықтың дәстүрлі өнер түрлерін қайта жаңғыртып, фольклорға сүйене отырып, ұлттық стилді қалыптастыруға бағыттайды» (Культурная память как духовный ресурс национальной идеи «Мәңгілік ел» в современном изобразительном искусстве и архитектуре Казахстана., 2022:223 бет.) Иә шынменде, ұлттық романтизм өкілдері – қазақи мәдениет пен туған жерге деген сүйіспеншіліктерін, сондай-ақ ата-баба мұрасы мен қазақ елінің бай мәдени және тарихи мұрасын сақтауға және оны келешек ұрпаққа жеткізуге деген қызығушылықтарын фольклор мен салт-дәстүрге жүгіну арқылы көрсетеді.

Қазіргі таңда романтизм бағытында еңбек етіп келе жатқан суретшілердің бірі – Ж. Қайрамбаев. Оның шығармашылығы жұмбаққа, эмоционалды және сонымен бірге терең философияға толы. Суретші басты тақырып ретінде адамды ала отырып, оның әлеммен, табиғатпен, аспанмен және жермен өзара байланысын зерттейді.

Қылқалам шебері адамзаттың эмоцияларын, сезімдерін, құмарлықтары мен оны қоршап тұрған ортаны қабылдауды бейнелейтін ерекше көріністерді кенеп бетіне түсіреді. Шығармалары көрерменнің ішкі жан дүниесін қозғайтын терең руханиятқа толы. Ж. Қайрамбаевтың шығармашылығы адам жанының жаңа қырларын ашуға, оның құпиялары мен тереңдігін түсінуге үйренуге ұмтылатын романтизм идеяларын бейнелейді. Оның суреттері эмоциялар мен түйсіктің маңыздылығын, олардың жоғары құндылықтар мен философиялық идеяларды жеткізу қабілетін көрсетеді. Суретшінің ұлттық романтизм бағытында жасаған еңбектерінде терең метафоралық сипат бар. Себебі оның композицияларында нақты пейзаждардың көрінісі ғана емес, сонымен қатар табиғатты түсіну мен қабылдауды жоғары деңгейге көтеретін ғаламның және рухани әлемнің символдық көрінісі бар. Суретшінің шығармашылығы философия, дін мен өнердің тоғысуының бірегей үлгісі болып табылады. Сонымен қатар оның туындылары табиғат пен адамның ғарышпен және жоғары күштермен өзара байланысының символы болып табылады.

Көрермен көңілінен ерекше орын алған «Абай», «Яссауи», «Райымбек», «Кенесары», «Жамбыл», «Жалаири» сынды еңбектерінің әрқайсысында Ж. Қайрамбаев өз ұлтының тарихына бет бұрып, оны эмоционалды, жарқын бейнелеу формаларына айналдырады. Сонымен бірге ол өткеннің шынайы дәлдігін қайталауға тырыспайды, бірақ өз жұмысын символдық және философиялық терең мағынамен толтырады. Оның картиналарында адамдар, табиғат пен мәдениет біртұтас тұтастыққа біріктіріліп, қазақ халқының даналығы мен ұлылығын бейнелейтін әлемнің үйлесімді бейнесін жасайды.

Аталмыш бағытта өз шығармашылығын жасап келе жатқан келесі суретші – Әділғали Баяндин. Ол Ақтөбе қаласының тумасы, қазіргі таңда өз шығармашылығын елордамызда жалғастыруда. Суретшінің қазақи иіс айқын сезілетін картиналары өзінің ерекше бояу үйлесімімен таң қалдырады. Кенеп бетінде ерекше атмосфераны құру және көңіл-күйді жеткізу үшін түстерді шебер үйлестіре біледі. Ә.Баяндин жиі жылы, қанық реңктерді пайдалануы оның композицияларына жайлылық пен жылулық сезімін ұялатады.

Оның шығармашылығының ең басты ерекшелігі – кенеп бетінде ерекше әлемді туындата алауында. «Атамекен», «Кездесу», «Түркілер», «Астана», «Қыран», «Серуен», «Ана бақыты» атты туындыларында өылқалам шебері энергия мен күш-қуатты жеткізу үшін ашық, қанық түстерді, ал тыныштық пен нәзіктік сезімін беру үшін жұмсақ, пастелді реңктерді қолданады. Баяндин көрерменнің назарын аудару және шығармаларына ерекше тереңдік пен мәнерлілік қосу үшін контрасттармен шебер ойнайды. Нәтижесінде, Әділғали Баяндиннің суреттеріне қарағанда, көрермен өзін жайлы түстер мен таныс реңктермен қоршалған қауіпсіз әлемде тұрғандай сезінеді. Сондай-ақ оның кенептері көрерменді бір сәтке естеліктер әлеміне жетелегендей әсерге бөлейді. Суретшінің көпшілік туындыларына тән қасиет – адамның бет-әлпетін анық бейнелемейді. Дене тұрқында тек сұлбалап көрсетеді.

«Баяндин кенептері сонау уақыт өткелдері арқылы көрінген сағымға ұқсайды. Жақын түстердің бір-біріне көшуі байқалмайтын, кеңістік шекарасы тек кейде ғана түсті қалыңдатып жағу арқылы білінетін, жұмсақ жазылған дала мен шатқалдарының пейзаждық көрінісі оның кескіндемелік техниканы шебер меңгергенін көрсетеді. Қылқаламының жұмсақ әрі байсалды жағысы арқылы ол өзінің «тып-тыныш» табиғат көріністеріне қоршаған орта тіршілігінің біркелкі сарынын бұзатын адамдар мен жануарлар бейнесін енгізеді. Олар кеңістік пен уақытта бізден алыстап, тұманға сіңіп, тіршіліктің қайта қайталанатын шексіздігінің иллюзиясын жасай отырып, мәңгілік әсерін жеткізеді. Адам өміріндегі құндылықтардың, оның іс-әрекеті мен ұмтылысының таразысы секілді. Уақыт пен мәңгілік Баяндин кенептерінде көзге көрінерліктей болмаса да автордың ұстанымдарына айтарлықтай әсер етуші ең басты қозғаушы бейне ретінде көрінеді.» (Суретші Әділғали Баяндин жазған 7 картина., 2020). Бұл Баяндиннің туындыларын жаңа қырынан көруге мәжбүр ететін кенептің керемет сипаттамасы. Ә.Баяндиннің «Абыз», «Қобызшы», «Көш», «Шәмші Қалдаяқов» атты туындылары суретші шығармашылығының тереңдігін және табиғаттың сұлулығын ғана емес, оның адамға эмоционалды әсерін де жеткізе білуімен ерекше. Осылайша кескіндеме өнері көз алдымызда бізді мәңгілік әлемге апарып, құндылықтарымыз бен ұмтылыстарымызды бейнелейтін өмірдің шексіздігі елесін жасай алады.

Өз шығармашылығына қастерлі жылқы малын арқау еткен суретшілердің бірі – Нұрлыбаев Жеңіс Кәкенұлы. Жылқы тақырыбы қазақ өнері үшін қазіргі таңда аса маңызды әрі ауқымды тақырып. Себебі қайсы бір тарихи кезеңді қарасақта қазақ халқының өмірі мен тіршілігі жылқымен аса байланысты. Жылқы малы тектіліктің, еркіндіктің, бостандықтың символы және төрт түліктің төресі болып табылады. Суретшінің өзінің айтуынша ол жылқыны өзге суретшілер сынды адамның тақымының астында бейнелеген жоқ, керісінше туындысының басты кейіпкеріне айналдырып, жылқыны адам деңгейіне көтерген. Осы жылқылар тақырыбына арналған туындылар топтамасын суретші сәйгүлік семантикасы деп атайды. Туындыларды қылқалам шебері түрлі жазу техникаларымен көркемдей түседі. Оның ішінде Жұмақын Қайрамбаевтың қолтаңбасына тән ағызып жазу тәсіліне де көбірек жүгінеді. Суретшінің осы жылқыға арналған «Оралхан Бөкейді оқығанда», «Жасырынбақ», «Бұла мен бұлдырық», «Керме үзген», «Айнакөл», «Арбау өлең», «Кие» және т.б. көптеген туындыларын атап өтуге болады.

Барлық композицияларында жылқыны тек адамның досы, сырласы, саналы тіршілік иесі ретінде сомдайды. Сонымен қатар Ж.Кәкенұлының туындыларында адам жануармен, табиғатпен тығыз байланысты. Суретшінің колориты өте салмақты. Бояулар палитрасында қоңыр-қызылқай, көкшіл, ақ-сары және жасыл түстердің өзара үйлесімін жиі кездестіреміз. Туындыларға қарап отырып автордың кенеп бетіне жаққан әр бір жағысынан, әр бір штрихынан жаны рахаттанып, ләззат алатындығын анық байқалады. Композициядағы көріністен адамзаттың, жылпы тіршіліктің сыртқы кейпінен гөрі, ішкі әлемнің ой-толғаныстарына толы екенін аңғарамыз.

Қазіргі таңда романтизм бағытында еңбек етіп кел жатқан Қазақбай Әжібекұлы – талантты суретші ғана емес, сонымен қатар ұлттық тарих пен мәдениеттің нағыз қорғаушысы. Оның туындылары терең мағына мен тарихи құндылықтарға толы. Суретші туындыларын өз еліне және оның тарихына деген сүйіспеншілікпен және құрметпен жасайды және шығармашылығы біздің шығу тегімізді мақтан тұтуға, дәстүрлеріміз бен құндылықтарымызды құрметтеуге мүмкіндік береді.

Суретшінің «Алаш Орда» атты туындысы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне терең енген. Қылқалам шебері ұлттың ұлылығы мен күшін өз жері үшін кез келген құрбандыққа баруға дайын алашордалық батырлардың бейнелері арқылы жеткізеді. Ренессансқа тұспалдау мен сызықтық перспективаны қолдану осы тұлғалардың тектілігі мен ұлылығының әсерін күшейтуге көмектеседі.

Жалпы композиция плакаттық сипатқа ие болып, коллаждандыру әдісіне жүгіну арқылы шешім табу арқылы қызықты визуалды әсер қалдырады. Түс схемасы мен контрасттар көрерменнің назарын аударады және эмоционалды шиеленіс пен оқиғалардың динамикасын жеткізуге әсерін тигізуде. Бұл өнер туындысы қазақ халқының тарихи өткенін көрсетіп қана қоймай, оның рухы мен батырлығын да бейнелейді, Суретші көрерменді шабыттандыратын және рухын көтеретін күшті және әсерлі туынды жасай алды деп толық айта аламыз. Шығармада суретші Алашордалықтар мен халықтың бейнесі арқылы сол кезеңдегі атмосфераны толық жеткізуге тырысқан. Кенеп бетінде жарқын көрініс тапқан көк түс алаштықтардың бойындағы рухани күш-қуат пен энергияны сезіндіргендей болады. Түстердің алуан түрлілігі де қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерінің байлығын көрсетеді. Сонымен қатар, автор Алаш-Орда мұрасын және оның болашақ үшін маңыздылығын жеткізу үшін, осы партия тарихының құпиясы мен ұлылығын сезіну үшін түрлі-түсті контрасттар мен реңктермен ойнайды.

Ал «Әбу Насыр Әл-Фараби» атты туындысында суретші әлемнің екінші ұстазы атанған түрік ойшылы Әл Фараби образы арқылы ғылымның дамуын көрсетеді. Қайта өрлеу кезеңінде ғылым мен білімнің жан-жақты дамуы орын алғандығын білеміз. Әжібеков өз туындысында ғылым мен білімнің дамуын адамзатты ұлықтау арқылы жеткізеді. Бұл туындыны Лоренцо Монако, Андрея Мантенья, Джованни Беллини, Пьетро Перуджино, Колантиноның, аннлтелло де Мессина, Паола Веронезе кескіндемелері және Альбрехт Дюрердің «Әулие Иерониум және арыстан» атты графикалық туындысымен салыстыруға болады. Жалпы әулие Иерониум шіркеу жазушысы, Киелі кітаптың канондық латын мәтінін жасаушы ғұлама болған. Мұнда неге әулие арыстанмен бейнеленген деген сұраққа дереккөздердегі жауап Иерониум мен арыстан туралы аңыз жауап бола алады.

Бұл көркем туынды адамзаттың білім мен ағарту, руханият және адамзат прогресі идеалдарын айқын бейнелейді. Әулие мен арыстан бейнесінің үйлесімі, сондай-ақ әр түрлі дәуірлер мен мәдениеттердің рәміздері мен көркемдік әдістерінің бірігуі туындының терең мағыналық деңгейін ашады. Автор адамның білім мен рухани дамуға ұмтылысын, сондай-ақ оның табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасын

суреттей отырып, өнердің әлеуметтік және философиялық маңызын көрсетеді. Шығарма адамзаттың қоршаған әлемді өзгертуге, сұлулық пен үйлесімділік құруға қабілеттілігі туралы терең гуманистік ойды насихаттайды. Адам өзінің шығармашылық әлеуетін табиғаттың қамқоршысы, жаратушысы ретінде пайдалана отырып, қоғам мен қоршаған ортаны жақсартуға деген ұмтылысты бейнелейді. Туындының композициясы адамға әлемдегі ерекше рөл мен миссия берілуін, оның өзін-өзі жетілдіру және даму жолындағы терең мәнін көрсетеді. Осылайша, шығарманың гуманизм идеалдары мен шығармашылықты дамытуға шақыруы бүгінгі күнде де өзекті болып қалады.

4. Зерттеу нәтижесі:

Мүсін мен кескіндемедегі романтизм бағытының өзара байланысы қазақтың мәдениеті мен дәстүрін сақтап, оны заманауи өнер арқылы көрсетуге бағытталған ортақ көзқарас пен шығармашылық үрдістерінде жатыр. Бұл бағыттың дамуы Қазақстанның мәдени тарихымен, халықтың бай мұрасымен тығыз байланысты. Романтизмнің өнердегі көріністері суретшілердің шығармашылығында ұлттық құндылықтарға, фольклорға, дәстүрге деген терең құрметпен анықталады. Мүсін және кескіндеме салаларындағы романтизм өзіне тән ерекшеліктермен дамып, жаңа формада ұлттық мұраны көрсетуге ұмтылды. Мүсін өнерінде романтизмнің даму үрдісі, мүсіншілердің шығармашылық бағыты мен қолтаңбасына негізделі отырып, тарихи ескерткіштерді жаңғырту, халықтың тарихи және мәдени мұрасын бейнелеу мақсатында жүзеге асырылған. Мүсіншілер қазақ халқының бай мәдениеті мен дәстүрлерін өз шығармашылығында терең көрсете отырып, қазіргі заманның талғамына сай жаңа өнер туындыларын дүниеге әкелді.

Кескіндемедегі ұлттық романтизм қазақ мәдениетіндегі қаһармандық жадыны жаңғыртуға бағытталған. Бұл бағыттың өкілдері академиялық салон өнерінен бас тартып, ұлттық стильді қалыптастыруға, халықтың дәстүрлі өнерін қайта жаңғыртуға тырысты. Олар фольклор мен салт-дәстүрге сүйене отырып, қазақтың тарихи мұрасын келешек ұрпаққа жеткізуді көздеді. Заманауи қазақ кескіндемесіндегі романтизмге тән белгілердің бірі – идеализация және эмоционалды қабылдаудың жоғары тереңдігі. Романтизм кескіндемесі мәнерлілігімен және терең символизмімен ерекшеленеді, көбінесе тарихи сюжеттерді, табиғи пейзаждарды және халық өмірінің бейнелерін бейнелейді. Суретшілер романтикалық атмосфераны ашық және қанық түстерді қолдану арқылы, сондай-ақ объектілердің немесе сюжеттің жұмсақ және бұрмаланған формалары арқылы жеткізе алады. Сонымен қатар романтизм бағытының қазақ кескіндемесінде жиі қолданылатын тақырыптардың бірі – табиғат. Суретшілер табиғаттың сұлулығы мен күшін, сондай-ақ адамның онымен байланысын көркем пейзаждар, жарық пен көлеңке сиқыры, мистикалық және фантастикалық бейнелер сияқты романтикалық элементтерді пайдалану арқылы жеткізе алады. Осылайша, романтиктер үшін асқақтық олардың дүниетанымы мен шығармашылығының ажырамас бөлігіне айналды. Қылқалам шеберлері жанның, тарихтың және табиғаттың шындырына саяхат жасауға тырысты. Ал мүсін өнері

қазақ қоғамының мәдени және рухани аспектілерін көрсете отырып, эмоциялар мен идеяларды жеткізу үшін үш өлшемді кеңістіктің маңыздылығын атап көрсетеді.

5. Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ бейнелеу өнеріндегі романтизм үрдістерін нақты мындай ғана болды деп сипаттау қиын, себебі ол әр суретшінің өзінің жеке қолтаңбасы мен орындау техникасына байланысты түрліше көрініс тауып отырды. Романтизм дәстүрлерінің даму кезеңдеріне ортақ типологиялық белгілермен ғана жалпылама айта аламыз. Яғни мұндай қылқалам шеберлерінің туындыларынан авторлардың қоғамға деген наразылығын, өмірге деген сыни көзқарастарын, рухани азғындыққа деген іштей қарсылықтарын, азаттыққа ұмтылу идеясын, заман шындығынан аулақ кетуге деген ұмтылысты; арман мен қиялға ерік беру, өткенді дәріптеу арқылы тарихты қайта жаңғырту, соның негізінде фольклорға, тарихқа ден қою, қайғы-уайым, ғажайып жайттарға құштарлық пен әсірелеуге толы лирикалық сарындарды байқаймыз.

Зерттеу көрсеткендей, Қазақстан өнеріндегі романтикалық үрдістер ұлт бірегейлігінің қалыптасуына әсер ете отырып, қазіргі жағдайда да сақталып қана қоймай, дамып келеді. «Көркемөнердегі Романтизм бағыты ұлттық жаңғыру мен өнердегі ойларға сілкініс беретін бағыттардың бірі. Ұлттық өнердің жаңғыруында мәдени мұраны пайдалану, жасампаздығын көрсету қазіргі қоғам мен өнердегі негізгі мәселе.» (Берістен Ж. 2018:25). Сондықтан ұлттық өнерді сақтау және жандандыру мәдени мұраны сақтау мәселесіне ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті сақтау және ілгерілету құралына айналады. Суретшілер мен мүсіншілер қолданған тақырыптар мен көркемдік құралдардың алуан түрлілігі елдің мәдени мұрасының байлығын және оның әлемдік контекстегі маңыздылығын көрсетеді. Яғни, Қазақстанның қазіргі өнеріндегі романтизм феномені мүсін және кескіндеме арқылы ұлттық идеяны, мәдени мұраны сақтап, оны жаңаша көзқараспен ұсыну мақсатында дамып келеді. Бұл құбылыс өнер саласындағы шығармашылық еркіндік пен жаңа бағыттарды іздеу үрдісін көрсетеді және Қазақстанның қазіргі өнеріндегі ерекше құбылыс ретінде бағаланады.

Әдебиеттер:

1. Батурина О. В. Пейзажная живопись Казахстана. – Алматы: Арекет, 2009. – 259 с.
2. Берістен Ж. Тұран романтизмі стилі – ұлттық өнерді жаңғыртудың өзіндік жолы. Central Asian Journal of Art Studies, т.3, № 3, 2018, <https://cajas.kz/journal/article/view/156>
3. Вакенродер В.-Г. Фантазии об искусстве. – М.: Искусство. 1977. – 68 с.
4. Грачёва С.М. Границы и горизонты реализма в современной петербургской живописи. Актуальные проблемы в теории и истории искусства. Вып.10. Percentile (Arts and Humanities: Visual Arts and Performing Arts) – 64, Quartile – Q1. СПб.: НП-Принт, 2020: 535-545. <http://dx.doi.org/10.18688/aa200-3-47>
5. Давыдова О.С. Динамика изучения символизма: российский опыт в контексте европейской традиции // Актуальные проблемы теории и истории искусства. сб.науч.статей. Вып.11. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2021. – С.743-756. // Actual Problems of Theory and History of Art. CiteScore 0,19, Quartiles Q 1. <http://dx.doi.org/10.18688/aa2111-07-60>
6. Жанұзақова Қ.Т. Қазақ әдебиетіндегі романтизм құбылысы және оның ұлттық ерекшеліктері Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018. ISSN: 2587-1331. 10-бет.

7. Жанұзакова Қ.Т., Ахетова М.Қ., Байбатшаева Ж. Қазақ прозасындағы шешендік сөз үлгілері. Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. № 2. 2024. – 178 б.. ISSN 2710-3528
8. Культурная память как духовный ресурс национальной идеи «Мәңгілік Ел» в современном изобразительном искусстве и архитектуре Казахстана. – Алматы: Service Press, 2022. – 384 с.
9. «Марсельеза» Франсуа Рюда — главная романтическая скульптура Франции | Скрипка Энгра: об искусстве | Дзен <https://dzen.ru/a/ZPme376E2XPK6eeT>, 7 сентября 2023.
10. Суретші Әділғали Баяндин жазған 7 картина. 18.07.2020. <https://madeniportal.kz/article/5354>
11. Омеляненко М. В. Взаимодействие общего и конкретного в изобразительном искусстве романтизма. Вестник СПбГУКИ № 3 (28) сентябрь 2016
12. Панофский Э. Ренессанс и «ренессансы» в искусстве Запада. – М.: Азбука-классика, 2006. – 640 с.
13. Sharipova D.S. Mountain landscapes of Kazakhstan in the work of Aubakir Ismailov // *Iskusstvoznanie: teoriya, istoriya, praktika.* №3 (04). 2012. – P. 55-58 // https://uyrgii.ru/sites/default/files/documents/iskusstvoznanie_dekabr_2012_0304_n.pdf (impakt-faktor 0,017). ISSN 2227-2577. (in Eng.)
14. Шеллинг Ф. В. Философия искусства. – М.: Мысль, 1966. – С. 67-90
15. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. Том первый. – М.: Искусство, 1983. – 33 с.

References:

1. Baturina O.V. (2009) Landscape painting of Kazakhstan. – Almaty: Areket. – 259 p. (in Russ)
2. Beristen Zh. (2018) The style of Turan romanticism is a kind of way to revive national art. *Central Asian Journal of Art History*, Vol. 3, No. 3, <https://cajas.kz/journal/article/view/156> (in Kaz)
3. Cultural memory as a spiritual resource of the national idea «Mangilik el» in modern fine arts and architecture of Kazakhstan. *Kollektivnaja monografija* (2022). – Almaty: Service Press. – 384 p. (in Russ)
4. Davydova O.S. (2021) Dynamics of the study of symbolism: the Russian experience in the context of the European tradition // *Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva. sb.nauch.statej.* Vyp.11. – Spb.: Izd-vo SPbGU. – 743-756 p. // *Actual Problems of Theory and History of Art.* CiteScore 0,19, Quartiles Q 1. <http://dx.doi.org/10.18688/aa2111-07-60> (in Russ)
5. Grachjova S.M. (2020) Granicy i gorizonty realizma v sovremennoj peterburgskoj zhivopisi. *Aktual'nye problemy v teorii i istorii iskusstva.* Vyp.10. Percentile (Arts and Humanities: Visual Arts and Performing Arts) – 64, Quartile – Q1. Spb.: NP-Print, 535-545 p. <http://dx.doi.org/10.18688/aa200-3-47> (in Russ)
6. «La Marseillaise» Francois Ryuda — the main romantic sculpture of France | Ingres Violin: about art | Dzen (dzen.ru) 7 sentjabrja, 2023. (in Russ)
7. Omel'janenko M. V. (2016) The interaction of the general and the concrete in the visual art of Romanticism. *Vestnik СПбГУКИ № 3 (28) sentjabr.* (in Russ)
8. Panofskij Je. (2006) Renaissance and «renessances» in the art of the West.. М.: Azbuka-klassika.– 640 p. (in Russ)
9. Seven paintings by artist Adilgali Bayandin. (2020)18.07. <https://madeniportal.kz/article/5354>
10. Sharipova D.S. (2012) Mountain landscapes of Kazakhstan in the work of Aubakir Ismailov // *Iskusstvoznanie: teoriya, istoriya, praktika.* №3(04). – P. 55-58. // https://uyrgii.ru/sites/default/files/documents/iskusstvoznanie_dekabr_2012_0304_n.pdf (impakt-faktor 0,017). ISSN 2227-2577. (in Eng.)
11. Shelling F. V. (1966) *Philosophy of Art.* – М.: Mysl', 67-90 p. (in Russ)
12. Shlegel F. (1983) *Jestetika. Philosophy. Criticism.* Tom pervyj. – М.: Iskusstvo, 33 p.
13. Vakenroder B.G. (1977) *Fantasies about art* — М.: Iskusstvo. 68 p. (in Russ)
14. Zhanuzakova K.T. (2018) The phenomenon of romanticism in Kazakh literature and its national features. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)* Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran . ISSN: 2587-1331. – 10 p. (in Kaz)
15. Zhanuzakova K.T., Ahetova M.K., Bajbatshaeva Zh. (2024) Examples of eloquence in Kazakh prose. *Herald Toraiyrov University. Philological series. № 2.* – 178 p. ISSN 2710-3528. (in Kaz).

A.E. Alpysbayeva^{*1}, S.A. Ashymkhanova², M.A. Buribayeva³

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan*

E-mail: ¹aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, ²Svetlana-1943@mail.ru,

³Buribayeva.mainura@korkyt.kz

ORCID: ¹0000-0002-5947-6084, ²0000-0002-4167-6985, ³0000-0002-2739-0905

TRANSLATOR'S LABORATORY OR TRANSLATION HISTORY OF M. ZHUMABAYEV'S POETRY INTO ENGLISH

Abstract. The article considers and presents to the domestic scientific community and the general reader the translation experience of Professor Timur Kocaoglu, who first translated the poetry of the Kazakh poet Magzhan Zhumabayev into English. Among the works of national literature, gradually translated from Russian into world languages so far, this is one of the few works translated directly from the Kazakh language, which has not yet received wide recognition. We can say that this is a breakthrough and important step in the direction of Magzhan studies, Kazakh translation studies and literature. That is why the aim of the study is to perform the poetic translation experience of a polyglot translator who spent more than a half century to render Magzhan's poetry in English. For this purpose, an interview was conducted based on open questions with T. Kocaoglu which solve the following tasks: to determine the background of the translation of Magzhan's poetry by the translator; to form a holistic picture of the translation process itself; to draw conclusions that will lead to deeper understanding of the nature of a poetic translation. Any translator faces linguistic, aesthetic and socio-cultural problems in literary translation. In particular, poetic translation requires a perfect language training, abilities and talent from the translator. Knowledge and study of the difficulties of a translation, special training and translation strategies, principles and solutions in the process of translating Magzhan's poetry, the master of words, into English is an invaluable resource for the emerging national society of translators. The first translations published in 1993 were discussed.

Acknowledgements: The research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project No. AP19175235 "Linguopoetics of Magzhan Zhumabayev's poetry: translation features and strategies").

Keywords: poetry, language, translation laboratory, poetic translation, literary connections.

A.E. Алпысбаева^{1*}, С.А. Ашимханова², М.А. Бурибаева³

^{1,2}*Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,*

³*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан*

E-mail: ¹aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, ²Svetlana-1943@mail.ru,

³Buribayeva.mainura@korkyt.kz

ORCID: ¹0000-0002-5947-6084, ²0000-0002-4167-6985, ³0000-0002-2739-0905

Аудармашы лабораториясы немесе М. Жұмабаев поэзиясының ағылшын тіліне аударылу тарихы

Аңдатпа. Мақалада қазақтың біртуар ақыны Мағжан Жұмабаевтың поэзиясын алғаш рет ағылшын тіліне тәржімалаған ғалым, профессор Тимур Кожаоглудың аудармашылық тәжірибесі қарастырылып, отандық ғылыми қауым мен көпшілік оқырманға таныстырылады. Осы уақытқа дейін әлемдік тілдерге орыс тілінен сатылай аударылып келе жатқан ұлттық әдебиет туындыларының ішінде тікелей қазақ

тілінен тәржімаланған, әлі көпшілікке таныла қоймаған бірденбір еңбек. Қазақ аударматануы мен әдебиеті үшін, Мағжантану бағытындағы ірі, маңызы зор қадам десе де болады. Сондықтан да зерттеу мақсаты – Мағжан поэзиясын ағылшын тіліне аударуға жарты ғасырдан астам уақыт жұмсаған полиглот аудармашының поэтикалық аударма тәжірибесін зерттеу. Осы мақсатта Т.Қожағлымен ашық сұрақтар негізінде сұхбат жүргізілді, ол келесі міндеттерді шешеді: аудармашының Мағжан поэзиясының аудару алғышарттарын анықтау; аударма процесінің тұтас бейнесін қалыптастыру; поэтикалық аударма табиғатын тереңірек түсінуге жетелейтін қорытындылар жасау. Кез келген аудармашы көркем аударма барысында лингвистикалық, әдебиэстетикалық, әлеуметтік-мәдени мәселелермен бетпебет келеді. Әсіресе, поэтикалық аударма аудармашыдан әбден ұшталған тілдік машық, қабілет пен дарынды талап етеді. Мағжандай сөз өрнегі ерекше ақынды ағылшын тіліне тәржімалау барысында аудармашының басынан өткізген қиындықтары, арнайы дайындығы мен аудармашылық стратегиялары, ұстанымдары, шешімдері жайлы білу және одан сабақ алу қалыптасып келе жатқан ұлттық аударматанушылар қоғамы үшін баға жетпес дереккөз болып табылады. 1993 жылы жарық көрген алғашқы аудармалары талқыланды.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүргізіледі (№AP19175235 «М.Жұмабаев поэзиясының лингвопоэтикасы: аударылу ерекшеліктері мен стратегиялары» жоба аясында).

Кілт сөздер: поэзия, тіл, аудармашы лабораториясы, поэтикалық аударма, әдеби байланыс.

А.Е. Алпысбаева^{1*}, С.А. Ашимханова², М.А. Бурибаева³

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

³Кызылординский университет имени КORKYT Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: ¹aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, ²Svetlana-1943@mail.ru,

³Buribayeva.mainura@korkyt.kz

ORCID: ¹0000-0002-5947-6084, ²0000-0002-4167-6985, ³0000-0002-2739-0905

Лаборатория переводчика или история перевода поэзии М. Жумабаева на английский язык

Аннотация. В статье рассмотрен и представлен отечественному научному сообществу и широкому читателю переводческий опыт профессора Тимура Коджаоглу, впервые переведшего на английский язык поэзию казахского поэта Магжана Жумабаева. Среди произведений национальной литературы, постепенно переведенных с русского языка на мировые языки до сих пор, это одно из единичных произведений, переведенное непосредственно с казахского языка, которое еще не получило широкого признания. Можно сказать, что для казахского переводоведения и литературы это большой и важный шаг в направлении Магжановедения. Именно поэтому целью исследования является изучение опыта поэтического перевода переводчика-полиглота, который потратил более полувека на перевод поэзии Магжана на английский язык. С этой целью было проведено интервью на основе открытых вопросов с Т. Коджаоглу, решающее следующие задачи: определить предысторию перевода поэзии Магжана переводчиком; сформировать целостную картину самого процесса перевода; сделать выводы, которые приведут к более глубокому пониманию природы поэтического перевода. Любой переводчик сталкивается с лингвистическими, литературоведческими и социокультурными проблемами при художественном переводе. В частности, поэтический перевод требует от переводчика отточенной языковой подготовки, способностей и таланта. Знание и изучение трудностей перевода, специальной подготовки и стратегий, принципов и решений в процессе перевода мастера слова Магжана на английский язык является бесценным ресурсом для формирующегося национального общества переводчиков. Обсуждались первые переводы, изданные в 1993 году.

Благодарность: Исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (проект № AP19175235 «Лингвопоэтика поэзии Магжана Жумабаева: особенности и стратегии перевода»).

Ключевые слова: поэзия, язык, переводческая лаборатория, поэтический перевод, литературные связи.

1. Introduction

Almost 32 years have passed since Kazakhstan gained independence, recovered and moved forward. During this period history, literature, culture, national values of the Kazakh people not only revived in the native language, but also have been translated into other foreign languages. Kazakh translation studies is one of the youngest sciences in the country. The first samples of literary translations were made by Abay (1845-1904), then Magzhan (1893-1938) and others followed his example. It indicates that the foundations of Kazakh translation were laid long ago. However, today there are not enough translators who put his/her effort to the translation of world classics into the Kazakh language or deliver the best works of Kazakh literature to foreign readers. This is influenced by many factors. Formation of talented, qualified national translators stuff also requires some time, experience, and a large systematic work plan. A number of original works of Kazakh literature and poetry are being translated into foreign languages, but direct translation from the Kazakh language is a rare phenomenon since there is mostly sequential translation from Russian.

Therefore, this article is devoted to a special case that is important for the entire domestic translation studies and literature, which is a unique translation path from Kazakh into English. "In 2018, on the eve of the 125th anniversary of the birth of Magzhan Zhumabayev, Timur Kocaoglu, professor from Michigan University presented his book with translations "Magzhan Zhumabayev – poet of flame, freedom and love" at the international forum "Rebirth of Cultural Heritage and Identity: Turkish from the Past to the Future" at the UNESCO headquarters in Paris" (Dyusekeev, 2018). The professor released a list of selected works about the poet in Kazakh, Turkish, and English, dedicated to Magzhan's life and creativity, and presented 20 translations of poems into English in his book (Kocaoglu, 2018: 2-19). This opened the door for the Kazakh poet to the English-speaking readers of the whole world. A poetic form of the translation enhances its value since "poems, translated in prose, even good prose – die" (Goncharenko, 2018: 4).

Overall purpose of the research paper is to reveal the poetic translation experience of a well-known polyglot translator, scientist professor T. Kocaoglu in the case of translation of M. Zhumabayev's poetry. To achieve this goal, the following tasks have been set: firstly, to get acquainted with work and creativity of the translator, to read and grasp his translations of M. Zhumabayev's poetry, and as a result of this to build interview questions that will lead to deep understanding of the translator's intention, translation process and difficulties. And conclusions of this article will introduce us with the translation experience and laboratory of the translator who first translated Magzhan's poetry into English.

2. Research methods and materials

2.1 Methods

To release and perform a translator's translation experience and laboratory we have used materials from the first source, which is from the translator himself. The main method used in this article is qualitative interviewing. "The qualitative interview is one of the most important data gathering tools that is used in qualitative research of all kinds, whether

positivist, interpretive or critical" (Michael & Michael, 2007: 2). "Interview technique is mostly preferred as a data collection tool in qualitative research methods. During the interview process, the researcher can collect as detailed data as possible. It can deepen the data and provide data diversity with different question forms (Dursun, 2023: 100). "There are different styles of interviews (structured, semi-structured and unstructured). Structured interviews are based on a fixed set of pre-determined questions" (Harris & Brown, 2019: 11). Our interview is structured. To consider the interview results we have used method of analysis, generalization and conclusion.

2.2 Material description

Analysis and evaluation of translation is always a difficult process, since the translator is not alive, and it is impossible to ask him or her personally why he/she made any kind of translation decisions. But we had a unique occasion when we could talk, have a conversation with the translator himself. Interview results are crucial and new for domestic literature and translation. Questions are open. This is a question list:

1. When and how was the first acquaintance of T. Kocaoglu (translator) with the Kazakh poet Magzhan and his creativity?

2. What prompted him to translate Magzhan's poetry? (Maybe some feeling, an interest in the poet's work or a situation)

3. Was the translation made from the original? (The reason we asked this question is that the translation of Kazakh literary works into English from the original is a rare and surprise case. For example, Abay's work was translated into English from the Russian translations, so in most cases there is a loss of artistry and meaning)

4. Literary translation is the most complicated translation. The genre of poetry requires a very high artistic skill and abilities. It may take a brave heart to translate a poet with a unique expression and melodiousness, and of course a lot of preparation. How much time did it take the translator to come to the decision to translate Magzhan's poetry?

5. Any translator determines the target audience before starting the translation. That is, questions about who the translated text is intended for and why. Did the translator define the target audience?

6. The question of how to translate non-equivalent vocabulary is a controversial issue in modern translation studies. Is it relevant to preserve the national color and uniqueness or bring the translation closer to the readership and adapt it? What principle did the translator mostly follow while translating the poetry by Magzhan?

7. What other difficulties arose during the translation of Magzhan's poetry?

8. Is the translator familiar with translations of the poet Magzhan in other languages or in Turkish? If he were, how would he rate them?

9. Does T. Kocaoglu plan to translate Magzhan's poetry or prose again in the future? In general, what advice would he give to translators who intend to translate Magzhan's works in the future?

These questions will help us to explore deeper the translator's laboratory and experience.

3. Discussion

Translation is both an ancient and a new art (Cronin, 2003: 17). Literary translation is an integral part of speech, literature, journalism and is the hardest type of translation. Moreover, translation of poetry requires a translator's poetic ability, talent and skill. According to T. Alimkulov, the translator's knowledge, taste, talent, personality, and character must all come through in the translation. The translator must translate the work from the bottom of his heart, with warm emotions and nutritious taste. A person cannot produce a lasting work in his or her home tongue if they are not inspired and do not write with all of their heart (Alimkulov, 1971: 17). The time-tested points of many scholars evidence this. The statement that poetry is an original genre, according to philosopher and culturologist M.M. Bakhtin, is supported by the fact that "only poetry squeezes all the juices out of the language" (Bakhtin, 1975: 146) or that only poetry drips the language's honey. V. Zhukovsky asserted that the translator's aesthetic aptitude had to be comparable to that of the author (Cheremesina&Girfanova, 2014: 2). The poetic and aesthetic claim made by V. Rozhdestvensky is that translation not only brings the blossom of another location to your soil but also causes it to rebloom as a complete (Levin, 1985: 112).

In foreign translation discourse B. Raffel named translating poetry as an "art" (Raffel, 1988: 23), D. Weissbort compared translating poetry with "double labyrinth" (Weissbirt, 1989: 47) and later P. Robinson called poetic translation the "art of impossible" (Robinson, 2021: 9). Who is the translator in this case? Zaixi Tan gave a list of "categories" or metaphors that represent the identity of the translator: painter, actor, musician, mediator, bridge-builder, matchmaker, photographer, competitor, transformer, traitor, slave, traveler, merchant, reporter, pass keeper, and a morning star (Tan, 2012: 19).

All this show the difficulty of poetic translation. Fortunately, for the first time we had an interview with Professor T. Kocaoglu, who faced all stages of literary translation. We asked many questions, got answers and were truly impressed.

Literary translation, especially the translation of great personalities, requires a lot of courage and responsibility. In addition to translation skills, there is a need in internal training. When did this preparation begin, the first impetus, T. Kocaoglu's acquaintance with the poet's work?

"For the first time I read Magzhan's poems in 1953-1954. I got acquainted with him at the age of 6-7. My father Usman Khoja (Osh in 1878-Istanbul in 1968) read me the poems of two outstanding poets of Turkestan: Sholpan's poems in Uzbek and Magzhan's poems in Kazakh. From 1915 to 1939, Usman Khoja (1890-1941) was a close friend of Mustafa Shokay and a political companion in Turkestan and abroad. Usman Khoja published the first Central Asian magazine "New Turkestan" in Istanbul (1927-1934).

Mustafa Chokay (1929-1939) published the magazine "Young Turkestan" in Paris. Later, in high school, I read Magzhan's poems in the book of the Bashkir professor Ahmed Zeki Velidi Togan "Today's Turkestan and its new history" in Istanbul and the book of the Kazakh emigrant Hasan Oraltay "Poems of the great Turkish nationalism Magzhan Zhumabayev", published in Istanbul in 1965.

In 1972, when I left for New York to study for a doctorate at Columbia University, I found Magzhan's book "The Poems of Magzhan Zhumabayev" in the library, published in 1923 in Tashkent. In 1976, I wrote a master's essay on the topic "The problem of the nation in the Kazakh lyric poetry of 1960-1970". In this work, I have provided an English translation of several of Magzhan's poems. So, from 1953 to the present, this means that I have been studying Magzhan's poetry for 66 years. Although Magzhan's poems were banned in Kazakhstan during the Soviet Union from 1938 to 1980, I freely read and translated his poems. For this I am very grateful to my father, because he was the first to teach me Magzhan's poems when I was a child" (Interview with T. Kocaoglu, September, 2020).

Thus, the acquaintance, which began 66 years ago, continued for more than half a century of deep study and research. T. Kocaoglu not only studied his father's path to the world of literature, but also translated into another language. This is consistent with current government ideology "Spiritual revival is an orientation to the future" which aims at presentation of the most valuable works of Kazakh original literature in the most popular languages of the world. So, what prompted him to start translating the poet as Magzhan, taking on such a great responsibility?

"From the early times four words in Magzhan's poems attracted my attention: sun, fire, flame and love. The more I read his poems, the more I noticed that the poet used these four concepts in many of his poems. Therefore, I felt that these words were the main themes of his poems. His poem "Fire" is a very powerful literary work. The first eight lines take us to a completely different poetic world. Magzhan uses these keywords in his other poems. For example, in the poem "Bulbul" there is flame and burning. The second important point that caught my attention was the frequent use of words *Turkestan* and *Turkish* in Magzhan's poems. I was also very impressed by the beautiful style and metaphorical themes of his poetry. The words fire, flame, sun and love are metaphors for human freedom. In many of his poems, Magzhan speaks of freedom and strives for independence. They were written in 1920-1930, when Kazakhstan and the whole of Turkestan did not have freedom as part of the Soviet Union. The poems of the Kazakh poet Magzhan and the Uzbek poet Cholpan in the most repressive years of the Soviet Union were two powerful voices calling for freedom and independence in Central Asia. For this reason, Magzhan (1893) was killed in 1938 at the age of 45, Sholpan (1897) at the age of 41, along with hundreds of other poets, writers, intellectuals" (Interview with T. Kocaoglu, September, 2020).

From this answer, we find that the translator not only deeply grasps the poet's poetry, highlighted the basic concepts, saw their metaphorical image, felt that they were intertwined with universal human values, but also realized what the poet's heart was striving for and how he fought. The poet wanted to convey to his readers truthful poetry, intertwined with the reflections of the time, society in which he lived. T. Kocaoglu spoke about it at the aforementioned international conference: "Magzhan's poetry is the voice of a courageous man who listened not only to the ideological doctrines of the Soviet era, but also to his own heart and was convinced of their correctness, right to fight injustice, discrimination, evil and violence" (Dyusekeev, 2018).

The next significant question is if the translation was made from the original or not.

"I have translated 20 poems of Magzhan from Kazakh into English. Of course, I always asked my Kazakh friends about meaning of some words and terms in the poems. They helped me understand a few tricky phrases. One of my friends was Hasan Oraltay (Tarbagatay 1930-2010 Munich, Germany). He was my colleague at Radio Azattyq from 1977 to 1994. My Hasan Aga worked in the Kazakh branch of the radio, and I worked in the Uzbek branch. My native Uzbek language also came in handy for understanding Magzhan's poems. However, from an early age I read poems by Magzhan, Abay and other Kazakh poets. While working on my Ph.D. thesis, I read about 200 Kazakh novels and short stories. In this regard, it was not difficult for me to translate Magzhan's Kazakh poems into English. The American poets Mel Kenne and Eric Gerson helped me translate these poems into literary English" (Interview with T. Kocaoglu, September, 2022). It means that the translator read and knew not only Magzhan but also other Kazakh poets. Obviously, for the continuation of cultures in translation, the translator must be qualified at the level of a representative of both cultures. This situation becomes even more special when the cultural nature of the translator and the cultural nature of the reader in relation to the target language are usually considered as factors influencing the translation. Since the identity of the translator belongs to the Uzbek people, the original is Kazakh, and the text of the translation is viewed from the point of English culture. The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation has been studied by Y. Baurzhanuly and S.A. Ashymkhanova who concluded that background knowledge plays a crucial role in understanding both the original and translated text (Baurzhanuly& Ashymkhanova, 2023: 189).

Also, during the interview, we have known that the professor translated Magzhan's poems not only into English: "In 1975-1977, when I was writing my master's essay, I translated two poems of Magzhan from Kazakh into English. After receiving my doctorate in 1982, I began translating Magzhan's poems into Turkish. Some of translations of mine were published in a Turkish literary magazine along with an article on Magzhan's poetry. My article was called "Mağcan'ın Şiirlerinde Güneş, Ateş ve Alev" (Sun, fire and flame in Magzhan's poems). The first English translations of Magzhan's poems were published in the English-language newspaper "Kazakhstan" (Almaty) in 1993, two years after gaining independence: "Poems of the great Kazakh poet Magzhan Jumabayuly". This means that I have been reading Magzhan's poems for 66 years, and for 40 years I have been trying to translate them. However, I have not achieved much in this translation work; In addition to the 20 translated poems, I have selected 10 more of them for subsequent translation into English" (Interview with T. Kocaoglu, September, 2020). Professor also sent us a copy of the article, which was published back in 1993. The article contains 7 poems by the poet Magzhan in English. These are "To the Lady Rose", "The Word of Tamerlane", "The Fire", "Nightingale" "Wind" and "Prisoner" (Kocaoglu, 1993: 7):

kazakhstan

The Great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli's poems

by Dr. Timur Kocaoglu¹

Maghjan Jumabayuli (1898-1938) is the greatest Kazakh poet of the 20th century. His poetry is filled with a passionate love for nature and fatherland as well as a strong longing for human freedom and independence. Although Maghjan's personal life had been passed by many years of difficulties, deprivation, and pain, he had never lost his hope for human freedom and dignity. In the 20th century, Kazakh literature, as other poet laureates Maghjan was able to define the true character of the Kazakh people in poetry. According to Maghjan, the Kazakh is a part of the Turkic whose nation is all his and who are strong and free as the wind. After a long period (1938-1940) of forced labor on Maghjan and his poetry, few of his poems appeared in Soviet Kazakh press in 1951 and a selected collection of his poetry was finally published in 1959 (Kazakh ASSR Akademiya Ushatqanovna, Astana). In 1998, Maghjan's several poems, however, have been published outside of Kazakhstan from 1979's down to present day in the Turkish language journals such as Yash Turkistan (Paris), Milyu Turkistan (Berlin), Turkish Duzenlik, Beyazik Turkish (Istanbul), and by the scholar and writer such as Prof. Ahmet Zeki Velidi Togan and Hasan Celal (Hayvan Turkso San Maghan Cumhuriyetimiz Hakkinda, Izmir, 1983). I have translated several poems of Maghjan into English. Only size of these translations are presented here. These translations were made from

Maghjan's poems as they were published in both the 1980 and earlier. The most famous and poetic images of Maghjan's Kazakh poems were being presented in their English translation. These translations, however, are not word by word translations. Sometimes new words or phrases were added in the English translations in order to represent the rich imagery of Maghjan's original poetry in Kazakh. I have attempted to render Maghjan's poems from Kazakh to English, as if the poet Maghjan himself would have written in English. The readers, of course, will judge whether these translations of Maghjan's poems are successful or not. These few English translations of Maghjan's poems are dedicated to the 10th anniversary of the great poet of the "Lucky World".

May 1998
Munich, Germany

TO THE LADY ROSE!

O pretty-rose, sweet-eyed Lady Rose!
The life goes on wherever we impose.
But, when I catch your eyes, suddenly,
Why a turbulence my soul expect?

The pretty-eyed, sweet-eyed Lady Rose!
The smile bright, but the sun may pass;
The dew know how to glide on the sky,
And burn me with her love. I possess.

*For my delightfully life that is peerless,
I gaze not away, but attentively.
When I gaze at you, your life's beauty
It extends it's arms to the sky heights.*

*It is passionate, a smoldering ardor,
Sometimes, it is mortal like a cigarette
but it also has a peaceful ecstasy in it.
My woman, indeed, is the life.
My smile and my heart's desire.
I'm down the fire, I'm with the fire.
I'm flame, therefore, I burn.*

*From the earth, I was born,
When the darkness hidled it's disgrace,
When the sun displayed it's scarlet face,
I was born from the dark to the light,
I have roared by heart and flame,
I have cleared my path and flame,
I have exhibited them with the flame.
My both heart and soul are the fire,
My both flesh and honor are the fire.*

*Since I was born as a glowing jewel,
I know I have strengthened my spirit.
The darkness is not able to challenge;
For hearing down it's a daily task,
I'm carrying out it a blind eye.
Many times I have raised up to anger,
From the Alpha to the Alpha I have flown,
From China to the Balkans I have flown.*

THE WORD OF TAMERLANE

*What is the world? Do you understand?
I see a place as big as your heart!
Has anyone seen that more than you? God
Can easily fit in a single hand?*

*The God is the king of the sky; I define,
He creates and rules if how he can desire.
I'm, Timur who is the lord of the earth,
In the God wouldn't I touch my empire.*

*The God of the heavens has no kin,
He has neither a body nor a sin.
The earth's lord Timur belongs to the Turk,
His nature is Turk, his need is to win.*

*I'm the child of the sun,
I abide and burn.
I obey the sun only.
In the sun, I'm the fire,
My tongue is flame, my slanted eyes
are blue.
I worship to myself only.
The single God on the earth is the sun.
There is no God other than the sun.*

*When it flows with its tongue gently,
The beloved one burns evidently.
When it flows by itself intensely,
It turns every thing into ember.
How is the only thing that can remember
Every thing offers into flame.
I burn, because I'm fire.
O God! You see my kind, I admit!
I'm the prince of the sky is with the sun,
Nothing else it needs to require.
I worship the fire to satisfy my desire.
For my smile, meand, and dignity.*

THE NIGHTINGALE

*O my dear, you sing beautiful song in grief,
Sometimes calm, sometimes wild in disbelief.
You say your body swings between heat and cold
Your soul and, never, never lies down in relief.*

*You release sweet voice with a still beating,
For the entire heart, it is appearing.
When you sing, the crown, spirit and veins
In absence and disarray, return from separating.*

*Your rebel and fumes were suppressed by fate,
The ribs and back were strengthened by blows.
Who can't be disheartened by your mad and anger?
The creeks could never be your heart's deluge.*

*O nightingale! I come with fire in my soul,
I gaze in my eyes, inside me a burning coal.
Only you had it usually for my joy,
In my love heart, no one comes to take a stroll.*

*Fly away from here to my beloved one,
And gently night on a perch for fun.
Let her my condition in deep sorrow,
Don't fly back, if her heart hasn't been spun.*

*You should burn her seed by changing
your voice
The flame should wrap her breast without
a choice.
Change her mind, melt her heart,
Leave her in impatience, but let her rejoice.*

*O nightingale, my glorious voice, heart!
You are the only one who can vary,
If you don't pity for this poor fellow,
There is any hope for me to hope!*

*Any body who is a fool,
If anyone covers her face,
It displays her prideful,
Wind doesn't have patience in its life,
It dries and dries always in its life,
From the moment it is awake,
Suddenly, it burns a hole,
Which has been discovered unnoticed.
It shakes the lake for its surface,
Sometimes, it cracks the old woods,
But quickly brings to it's good mouth,
By sucking charmingly from trees,
Sometimes, it's thoughts it can realize,
Sometimes in heart, it can't breathe,
Hides under the grass in its shame,
Barks, without taking a rest,
In love, it asks to remember
+My pretty maid! For you,
I have come flying, I'm blue!
Please, just turn your face to me,
Only, your face, I possess!
Singing this, it kisses her eyes,
Flies and circles here, nowhere,
Then, the wind beats her body side.
O God wind, you are grateful!
O God! Why do I fear a wind,
And why am I not grateful?*

THE PRISONER

*My lady has fire, your heart flame, your eye heart,
You pass your days and nights in great despair.
You sit on a straw bed in a pitch dark cell,
You have only blood heat and need nothing to eat.*

*Dear! I your hair turn grey and your head will decline,
You don't have anyone to cry out your mouth,
Whenever you need, those bastards will decline.
Neither the moon nor the sun in the jail,
For calling you +O my dear, no single word!*

*Wind is also a naughty child,
It's love of the gold wreath is wild
It darts without taking a rest,
And so a hope without it rest,
Sometimes comes like hurricane,
Sometimes comes like hurricane,
Nothing can be equal to breeze.
It's power, the mountain can't change,
It breaks into laughter fits.*

---

¹ Timur Kocaoglu is a Turkish composer born in Turkey (1947) and living in Germany at present. He received his Ph. D degree at Columbia University New York, 1982 on Kazakh and other Central Asian literatures. He has written and arranged his dramatic compositions (Kazakh and Turkish) since at Harzard University (Boston), the 1970s and 1970s. (M. A. Kocay, and other Kazakh Turkish in 1988-1989) in Encyclopedia of World Literature in the 20th Century, Vol. 1 (New York, 1989), p. 602.

Picture 1 – Maghjan’s poems translations published in the English-language newspaper “Kazakhstan” (Almaty) in 1993

Impressed by the answers we received, we continued the series of questions. Any translator identifies the target audience before proceeding with the translation. That is, for whom and why is the text being translated? Does the translator dedicate the translation to such a target audience or want to show English as a universal heritage because English is the world language?

“This is a very good question, but it is very difficult to answer it simply! I can openly say that I had two goals: the first goal was to show as much as possible in English the most unique literary thinking of the poet Maghjan. The second goal is to touch the heart of the audience, whose native language is English. I hope that I have achieved both goals in the same way. However, it is up to literary critics to measure and evaluate this. Thus,

I tried to reflect the Kazakh culture in Magzhan's poems in the universal heritage of the English language" (Interview with T. Kocaoglu, September 2022). Indeed, this is a very important and difficult question and remains unanswered in the world of translation studies. It becomes especially confusing when it comes to literary translation. Since the original written for the local people over time becomes a world heritage.

This raises the following question about translating into American or British English. The translator said that because he had lived and studied in the United States for a long time, his translations were mostly in American English, but he did not think it would be difficult for English speakers in the UK or anywhere else.

When discussing such a language issue, the first thing that comes to mind is that Magzhan is a national poet whose poems are full of cultural vocabulary. How is cultural information expressed in another language? Is it right to preserve the national flavor and uniqueness or bring it closer to the readers who accept the translation? What principles guided the translator when translating Magzhan's works?

"You are right! Magzhan is a great poet, there are two sides to his poems: at the local level, the Kazakh cultural heritage; at the international level, they have universal values of freedom, equality and human love. The greatness of poets stems from their ability to be universal while exalting local cultural values. Thus, Magzhan is in this sense one of the greatest poets in the world. But my main concern has always been to show the literary mastery of poetry in his English translations, and not in Magzhan's words" (Interview with T. Kocaoglu, September, 2022). This intention of the translator is connected with the goal of poetic translation in general.

We have also focused on particular issues of translation practice. For example, one can notice some changes made to the first translation (1993) in the last edition of the book. The poem "Gülsım hanymğa" immediately stood out. In the first version, the name was "To the Lady Rose", and then it was changed to "To Lady Gülsım". When we asked why such a decision was made, the translator replied that since 1986, he has revised, changed and rewritten several times English translations of Magzhan's poems. As for the poem "Gülsım hanymğa", at first he thought it would be better to translate the word "Mrs. Gulsim" into English as "Lady Rose", but later realized that translating a personal name would not be good. We fully support this decision. It proves once again that literary translation is not a work that can be translated, closed and accentuated. Over the years, the translator's knowledge and experience grow, and with it the quality of his translation and his solutions. It is a huge responsibility and the translator's desire to improve his translations, as well as the constant care of the translator.

Has Professor Magzhan read and were acquainted with the poet's translations into other languages? If so, how would he rate it?

"I think there is no other translation of Magjan's poems into English. I do not know if there are translations into German, French or other European languages. Of course, there are translations into Russian. But I have a bad Russian literary language, so I can not comment on them! I think you know that much better. I have seen translations of

Magzhan's poems into Turkish, but most of them are prose translations and do not look like poetic scenes. I believe that my translations of Magzhan's poems into Turkish are better than other translations. Because I also write poetry in Turkish, Uzbek and English" (Interview with T. Kocaoglu, September, 2020).

Yes, there are several versions of translations of the poetry of Magzhan, both in Turkish and in Russian. Collection and analysis of them is also one of the urgent tasks that await their turn.

Does the translator plan to translate Magzhan's poetry or prose again in the future? In general, what advice would he give to translators who intend to translate Magzhan's work in the future?

"No, I am not involved in prose translations. First, I do not have time to translate stories and novels. I love lyrical poetry, mostly short lyrical poems. I do not translate non-lyrical poems.

In the future, I would like to translate another 20-30 poems of Magzhan into English. Let us see how long I live. Because the translation of only one poem takes weeks and months. After I translate the poem for a month or two, I will save it as a file. Later, years pass, I read for a few days, change a word or two that I do not like, and put it back in my file. It goes on like this till I say, "Yes, if Magzhan wanted to write this poem in English, he would have written it like this!" I do not know when I can say this. Not all translations reach this high point easily..."

In short, I can advise other translators who want to translate Magzhan's poems into any language to follow these rules: first, be patient and take your time. Then think about how many weeks and months it took Magzhan to write this poem. To dream of this single poem, you should spend many nights and days. Before translating a poem from Magzhan, read all his poems. It is great if you write poetry. If you have not written a poem before, try writing a short poem with two to four lines. As you write poetry in a given language, you can translate more poems from another language to the language in which you write poetry.

Then read the translated poems to others and get their feedback on this poem. At the end, it takes more salt, black pepper and a lot of sweat to translate the poem from one language to another. Do not forget about sleepless nights and quiet days ..." (Interview with T. Kocaoglu, September, 2020).

4. Results

The interview results reveal history and experience of translation into English of M. Zhumabayev's poetry that takes more than half a century. Firstly, a unique case shows deep personal and literary connections between historically significant personalities Timur Kocaglu and his father Usman Khoja who was an Uzbek intellectual, educator, publisher, historian and researcher, one of the leaders of Central Asian Jadidism, one of the founding fathers of the Bukhara People's Soviet Republic (BPSR), was one of the critics and opponents of the "Soviet occupation of Central Asia", wrote and published books and articles on the history and culture of Turkestan and Central Asia. He introduced his son to Magzhan's work from an early age. Usman Kozha himself was one of Mustafa Shokay's

close friends. Further in the interview we see another historical figure as Hasan Oraltay, a Kazakh activist abroad, researcher of the national liberation movement, historian, publicist, author of works written in Turkish, Kazakh, English, German, etc. languages. Laureate of the Alash Prize (1994), Honorary Professor of the Turkestan Kazakh-Turkish International University. He, being a colleague and comrade of Timur Kocaoglu, helps him interpret complex Kazakh concepts and phraseological units. Further, American poets as Mel Kenne and Eric Gerson also help him make his translations more poetic. From this we see that the background of the translation began in the translator's childhood, the seeds of which were sown by his father. And contribution of all mentioned figures reveal the whole complex translation process which took place over many years.

Secondly, according to the next task that we have set is to form the holistic view of the poetic translation done by T. Kocaoglu. The translator's experience told above proves how much time, knowledge and effort poetry translation takes. He made a lifelong correction which is seen in difference between of his earlier (1993) and later (2018) translation publications. For example, after some time, a translator changes his thinking regarding the translation of a proper name (Lady Rose to Gūlsim).

Thirdly, from the interview we see how the translator deeply understands the intention of the poet and meaning, power of the poetry. That was the reason for choosing of Magzhan's most outstanding 20 poems for translation as 'Turkistan', 'The Fire', 'Tamerlane's word', 'The Wind', 'To Lady Gūlsim' 'What is Love?', 'I believe in Youth', 'To a Young Beauty', 'To My Brother in Distance', 'Soul', 'Poem', 'Darkness Deepens Gradually', 'The Ural Mountains', 'Thought', 'To the Moon', 'The Nightingale'. What helped the translator translate directly from Kazakh? His good knowledge of the language and culture, and not only Kazakh, he read a lot of books in Kazakh, and of course his inner powerful wish to translate Magzhan's poetry. From his advice given to other translators who would like to do poetic translation as 'to be patient, to get ready, to write poems himself or herself, and being ready for sleepless nights and emotional experiences' we see the nature of a poetic translation. It means that we need all these skills in order to overcome linguistic and cultural barriers in translation.

5. Conclusion

The aim of the study was to perform the poetic translation experience of a polyglot translator Timur Kocaoglu in the case of translation of Magzhan's poetry with the help of open interview which has been achieved and presented in this article. Nine crucial questions from the point of poetic translation have been asked and answered. It gives us general picture of the whole translation process from the early beginning, in the process, and in addition we see the possible continuation and future translation plans of the translator. We believe that the content and materials presented in the article will contribute to the formation of literary translation discourse in Kazakhstan and crucial to know for the future and present community of translators who take part in the strengthening and prosperity of Kazakh translation theory and practice. We all need to know the name and experience of the translator, who studied Magzhan's creativity and introduced him to the world, and

local translators should follow his example. Additionally, we can conclude that a poetry translator must be both a poet and writer, know very well the source and target language, literature and culture in order to skilfully render it.

References:

1. Alimkulov T. (1971) Translation is an inescapable treasure // *Zhetysu*. – 29 May, №105 (62-63). (in Kaz)
2. Bakhtin M. (1975) Questions of literature and aesthetics. – M. – 504 p. (in Russ)
3. Baurzhanuly, Y., Ashymkhanova, S.A. The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation: on the example of I. Yesenberlin's «The Nomads» trilogy [Text] // "Keruen" scientific journal, 80 (3), 2023. – P. 189-199. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-17>
4. Cheremisina Harrer I.A., Girfanova K.A. (2014) Linguistic and poetic originality of translations in. A. Zhukovsky // *Modern problems of science and education*. – № 3. <https://scienceeducation.ru/ru/article/view?id=13121> (in Russ)
5. Cronin M. (2003) *Translation and Globalization*. – London and New York: Routledge. – 189 p. (in Eng)
6. Dyusekeev T. (2018) The works of Magzhan Zhumabayev were presented at UNESCO. *Electrony resource*. – URL: https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaevaprezentovani-v-yunesko_a3237115 (in Russ)
7. Dursun B. (2023) A Qualitative Research Technique: Interview. *Journal of Interdisciplinary Educational Research*, 7(14). – P.100-113, DOI: 10.57135/jier. 1245193 (in Eng)
8. Goncharenko S. (2018) Poetry and poetry translation: constants and variability. *Notebook of translator N24 V. Literary translation as intercultural communication*. // *Bridges. Translators' magazine*. – Moscow: R.Valent. 1 (57). – P. 3-14. (in Russ)
9. Harris Lois R. and Brown Gavin T.L. (2019) "Mixing interview and questionnaire methods: Practical problems in aligning data" *Practical Assessment, Research, and Evaluation*: Vol. 15, Article 1. DOI: <https://doi.org/10.7275/959j-ky83> <https://scholarworks.umass.edu/pare/vol15/iss1/1> (in Eng)
10. Kocaoglu T. (2018) *The poet of flame, liberty and love*. – Astana: Nauka. – 85 p. (in Eng)
11. Kocaoglu T. (1993). «The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli's poems» // *Kazakhstan newspaper*. – Almaty, No. 22 (2 June), 7 p. (in Eng)
12. Levin Yu.D. (1985) *Russian translators of the 19th century and development of literary translation*. – L.: Nauka. – 470 p. (in Russ)
13. Michael D. Myers, Michael Newman. (2007) The qualitative interview in IS research: Examining the craft, *Information and Organization*, Volume 17, Issue 1. – P. 2-26, ISSN 1471-7727, <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2006.11.001> (in Eng)
14. Raffer Burton. (1988) *The Art of Translating Poetry*. – Penn State Press. – 220 p. (in Eng)
15. Robinson Peter. (2021) *Poetry & Translation: The Art of the Impossible (Poetry and LUP)*. – Liverpool University Press. – 256 p. (in Eng)
16. Tan Z. X. (2012). The Translator's Identity as Perceived through Metaphors. *Across Languages and Cultures*, vol. 13, pp. 13-32. <https://doi.org/10.1556/Acr.13.2012.1.2> (in Eng)
17. Weissbort Daniel. (1989) *Translating Poetry: The Double Labyrinth Hardcover* – August 31. Univ of Iowa Pr. (in Eng)

Әдебиеттер:

1. Әлімқұлов Т. Аудармақұты қашпас қазына // *Жетісу*. – 29 май, №105. 1971. – Б.62-63.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М. – 1975. – 504 с.
3. Baurzhanuly, Y., Ashymkhanova, S.A. (2023) The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation: on the example of I. Yesenberlin's «The Nomads» trilogy [Text] // "Keruen" scientific journal, (80). – P. 189-199. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-17>
4. Черемисина Харрер И.А., Гирфанова К.А. Лингвопоэтическое своеобразие переводов В.А. Жуковского // *Современные проблемы науки и образования*. – № 3, 2014. <https://scienceeducation.ru/ru/article/view?id=13121>
5. Cronin M. (2003) *Translation and Globalization*. – London and New York: Routledge. – 189 p.

6. Дюсекеев Т. Произведения Магжана Жумабаева презентовали в ЮНЕСКО. (2018) Электронды ресурсы: – URL: https://www.inform.kz/ru/proizvedeniya-magzhana-zhumabaevaprezentovali-v-yunesko_a3237115
7. Dursun B. (2023) A Qualitative Research Technique: Interview. *Journal of Interdisciplinary Educational Research*, 7(14), 100-113, DOI: 10.57135/jier.1245193
8. Гончаренко С. Поэзия и поэтический перевод: константы и изменчивость. Тетрадь переводчика N24 В. Художественный перевод как межкультурная коммуникация. // *Мосты. Журнал переводчиков.* – Москва: Р. Валент. 1 (57), 2018. – С. 3-14.
9. Harris Lois R. and Brown Gavin T.L. (2019) "Mixing interview and questionnaire methods: Practical problems in aligning data" *Practical Assessment, Research, and Evaluation*: Vol. 15, Article 1. DOI: <https://doi.org/10.7275/959j-ky83> <https://scholarworks.umass.edu/pare/vol15/iss1/1>
10. Kocaoglu T. (2018) The poet of flame, liberty and love. – Astana: Nauka. – 85 p.
11. Kocaoglu T. (1993). «The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli's poems» // *Kazakhstan newspaper.* – Almaty, No. 22 (2 June), 7 p.
12. Левин Ю. Д. Русские переводчики XIX в. и развитие художественного перевода. – Л.: Наука, 1985. – 470 с.
13. Michael D. Myers, Michael Newman. (2007) The qualitative interview in IS research: Examining the craft, *Information and Organization*, Volume 17, Issue 1, p.p. 2-26, ISSN 1471-7727, <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2006.11.001>
14. Raffel Burton. (1988) *The Art of Translating Poetry.* – Penn State Press. – 220 p.
15. Robinson Peter. (2021) *Poetry & Translation: The Art of the Impossible (Poetry and LUP).* – Liverpool University Press. – 256 p.
16. Tan Z. X. (2012). The Translator's Identity as Perceived through Metaphors. *Across Languages and Cultures*, vol. 13. – P.13-32. <https://doi.org/10.1556/Acr.13.2012.1.2>
17. Weissbord Daniel. (1989) *Translating Poetry: The Double Labyrinth Hardcover* – August 31. Univ of Iowa Pr.

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 26.12.2024 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹/₆. Офсеттік басылым.
15,81 баспа табақ. Таралымы 500 дана.